

PUBLIEK GEZOCHT

ESSAYS OVER CULTUUR, MARKT EN POLITIEK

HANS BLOKLAND

Boom

BOOM
Amsterdam
Meppel

1997 Hans Blokland, Rotterdam
01 00 99 98 97
9 8 7 6 5 4 3 2 1

ISBN 90 5352 2867
NUGI 654, 614
Trefwoorden: cultuurpolitiek; marktdenken; neoliberalisme; sociaal-
democratie; arbeid

Inhoud

Inleiding.....	7
1 Doeleinden, instrumenten en resultaten der Nederlandse cultuurpolitiek: een overzicht en enige nuanceringen	13
2 Planning in het Nederlandse cultuurbeleid: een poging tot mixed-scanning	35
3 Een alternatieve politieke theorie over kunst en economie in een marktliberaal tijdperk.....	54
4 De opkomst van het marktdenken binnen de wereld der openbare bibliotheken	97
5 De mondiale vrije markt als bedreiging van de culturele pluriformiteit en de individuele autonomie	105
6 Publiek gezocht: de politieke legitimiteit van kunstsubsidies	114
7 De arbeid, de vrije tijd en het Goede leven	136
8 De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen	182
Register van namen	198

Literatuur202

Eindnoten.....214

Inleiding

Het marktdenken heeft in onze samenleving een steeds grotere vanzelfsprekendheid gekregen. In meer en meer levenssferen wordt geteld, gerekend en gecalculeerd. Het tegenwoordige beleid van 'privatisering', 'deregulering' en 'flexibilisering' is er opgericht dit nog verder te bevorderen. De markt is echter geen onontkoombaar natuurgegeven waaraan wij ons slechts aan te passen hebben. Zij is niet meer dan één van de mogelijke instrumenten om maatschappelijke doeleinden te realiseren. In welke mate dit instrument toegepast dient te worden, is altijd een zaak die door de gezamenlijke burgers beslist moet worden. Evenzo zijn private ondernemingen publieke instellingen die publieke functies, de aanwending van de in een gemeenschap aanwezige hulpbronnen, vervullen. In hoeverre zij zich naar behoren van de desbetreffende taken kwijten, blijft altijd en *ten principale* een onderwerp van politieke discussie en beoordeling.

Iedere samenleving zal onvermijdelijk afwegingen moeten maken tussen markt en politiek, tussen marktwerking en politieke interventie of 'beleid'. Hoeveel markt moet in welk domein voor het realiseren van welke publieke doelen worden toegestaan of bevorderd en, als spiegelbeeld van deze vragen, in hoeverre, op welke wijze en in welk domein dient de politiek in de markt te interveniëren om welke publieke doeleinden of waarden te verwekelijken? Wanneer wordt gekozen voor 'beleid' is een volgende vraag op welke wijze de publieke besluitvorming die hiermee gepaard gaat, georganiseerd dient te zijn. Een belangrijke kwestie betreft hier de positie van deskundigen. In hoeverre dienen burgers direct over

bepaalde onderwerpen te beslissen en in welke mate kunnen zij dit overlaten aan deskundige politici, ambtenaren of bestuurders. Zeker in het domein van de cultuur kan de politiek niet zonder publiek. Zonder een publieke belangstelling voor en participatie in politieke en culturele activiteiten verworden een democratie en een cultuur tot ziellose meritocratieën.

In deze bundel staan de afwegingen centraal die vandaag in het cultuurpolitieke domein worden gemaakt. Het onderwerp cultuurpolitiek wordt hierbij ruim opgevat. Het gaat niet alleen om vragen die de kunsten en de letteren betreffen, maar ook om vragen naar de culturele pluriformiteit en identiteit, de verdeling en de invulling van de betaalde arbeid en de vrije tijd, en naar de mogelijkheid van een, op rationele gronden geformuleerde, cultuurkritiek.

De bundel opent met het essay 'Doeleinden, instrumenten en resultaten der Nederlandse cultuurpolitiek: een overzicht en enige nuanceringen'. Dit werd eerder gepubliceerd in een door het ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschappen uitgegeven bundel (Bolle, C.M. & Van Trotsenburg, E.A.(red.) *Nieuwe Voren*, Zoetermeer, 1995) en was bedoeld om het Nederlandse cultuurbeleid voor een buitenlands gezelschap begrijpelijk te maken: wat streven wij met ons beleid na, welke instrumenten worden daartoe ingezet, in hoeverre slagen wij in onze bedoelingen en hoe zou het beleid kunnen worden verbeterd. Het essay is in deze bundel opgenomen omdat het onder meer een goede inleiding vormt op een aantal van de overige artikelen.

Dit geldt allereerst voor het tweede opstel, dat een politicologische analyse vormt van de besluitvormingsstructuur binnen het landelijke kunstbeleid: wat zijn de kenmerken van en de bestuurlijke overwegingen achter deze specifieke structuur en is de besluitvorming inderdaad dermate democratisch, gedegen en visierijk als men beoogt. De laatste vraag kan niet overtuigend bevestigend worden beantwoord. Zoals ook op andere beleidsterreinen valt te constateren, is vooral het tekortschietende publieke debat over de doeleinden en waarden van het beleid hier debet aan. Het opstel werd eerder, in het Engels, gepubliceerd onder de titel 'Planning in Dutch Cultural Policy: an Attempt at Mixed-scanning' (*Acta Politica*,

Jg. XXVIII, Nr. 2, 1993).

De titel van het derde essay, 'Een alternatieve politieke theorie over kunst en economie in een marktliberaal tijdperk' luidde oorspronkelijk: 'Een politieke theorie over kunst en economie in de verzorgingsstaat'. Het werd gepubliceerd in de door Dirk Diels geredigeerde bundel *Schoonheid, smaak en welbehagen: Opstellen over kunst en culturele politiek* (Antwerpen, Dedalus, 1992). Het artikel vormt een analyse van en een reactie op het, door de Belgische econoom Paul de Grauwe verwoorde en op de kunsten toegepaste, neo- of marktliberale gedachtegoed. Met name het mens- en maatschappijbeeld en de vrijheidsconceptie die hieraan ten grondslag liggen, zullen worden bekritiseerd.

De feitelijk uitwerking van het betreffende marktdenken in de wereld van de cultuur wordt geïllustreerd in de volgende twee, kortere, essays. Het eerste essay, 'De opkomst van het marktdenken binnen de wereld der openbare bibliotheken', is een sterk gewijzigde versie van 'Bibliotheken op een tweekoppig' dat oorspronkelijk verscheen in het vakblad *Bibliotheek & Samenleving* (Jg. 24, Nr. 1, januari 1996). Hierin wordt beschreven hoe een steeds marktgericht denken binnen de bibliotheken leidt tot een ondermijning van de traditionele cultuurpolitieke functies van deze instellingen. Daar waar de collectievorming en het aanbod vroeger werden bepaald door het streven de burger te emanciperen en het betere boek voor het nageslacht te bewaren, zijn het vandaag de bestaande wensen van de klant en overwegingen van doelmatigheid die het volledige uitgangspunt vormen. Bibliotheken gaan bijgevolg steeds meer lijken op (kantoor)boekhandels die zich richten op het grote publiek. Daarmee vervalt voor de overheid de motivatie om deze instellingen nog langer te subsidieren.

Het volgende opstel, 'De mondiale vrije markt als bedreiging van de culturele pluriformiteit en de individuele autonomie', is een uitwerking van een artikel dat eerder werd gepubliceerd in de *Nederlandse Staatscourant* (Jg. 181, Nr. 126, 4 juli 1995). De bestaande en mogelijke doeleinden en instrumenten van het Nederlandse buitenlandse cultuurbeleid worden hier onderzocht. Er van uitgaande dat de bevordering van de culturele pluriformiteit en van het internationale begrip plausible doeleinden zijn, wordt de vraag gesteld of de uitwisseling van hedendaagse kunsten en kunstenaars

de meest geschikte instrumenten vormen om deze te realiseren. De audiovisuele massamedia lijken hier van veel groter belang. De mede door de Europese Unie bevorderde commercialisering brengt echter een toenemende aantasting van de verscheidenheid in de ether met zich mee. Op de langere termijn komen hierdoor onze culturele pluriformiteit en de hiermee samenhangende condities voor de ontplooiing van de individuele autonomie onder druk te staan.

In het nog niet eerder gepubliceerde 'Publiek gezocht: de politieke legitimiteit van kunstsubsidies' worden enige eerder besproken thema's samengebracht en uitgediept. Een eerste vraag is hier, hoe de marktinterventie van de overheid in de culturele productie kan worden gelegitimeerd. De specifieke artistieke voorkeuren van de deskundigen die ten behoeve van deze interventie worden ingeschakeld, vormen een tweede thema. De aard van het door hen geschapen kunstenaanbod blijkt reeds bij voorbaat een redelijke publieke belangstelling uit te sluiten. Een derde vraag is derhalve op welke wijzen de eenzijdige invloed van deze deskundigen getemperd kan worden. Hierbij wordt vooral gedacht aan het creëren van mogelijkheden voor het geïnteresseerde publiek om zijn stem te laten horen in de besluitvorming over kunstsubsidies, mogelijkheden die in de bestaande structuur afwezig zijn.

Het artikel 'De arbeid, de vrije tijd en het Goede leven; een alternatief perspectief op de huidige economische ontwikkelingen en vooruitzichten' verscheen eerder in een Belgische uitgave (Jacquemin, N.(red.) *De Verstomming van het Kritische Denken*, Brussel, VUB-Press, 1995). De versie die hier wordt gepubliceerd is volledig herzien en belangrijk uitgebreid. In het artikel wordt betoogd dat de bestaande economische structuren en processen ons, ondanks de enorme materiële welvaart die inmiddels in de westerse landen is gerealiseerd, steeds verder doen afdrijven van het doel waar economische activiteiten eigenlijk op gericht zouden moeten zijn: het mogelijk maken van het Goede leven, een ontspannen, op zelfverwerkelijking gericht leven waarin culturele, sociale en politieke activiteiten in het middelpunt staan. Bepleit wordt een cultuurpolitiek gemotiveerde politieke interventie in de markt om dit doel alsnog dichterbij te brengen.

Het bovenstaande sluit nauw aan op het onderwerp van het achtste essay, 'De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en

politieke beginselen'. Dit werd in september 1996 gepubliceerd in *Het Zeventiende Jaarboek van het Democratisch Socialisme* (Becker, F., Tromp, B. et al (red.), Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting). De vragen zijn hier of er, zoals in onze 'postmoderne' tijd geregeld wordt geponoerd, ooit een maatschappij zou kunnen bestaan zonder politiek, zonder belangentegenstellingen en zonder meningsverschillen over een plausibele definitie van het Goede leven en over de inrichting van de maatschappij waarin dit leven mogelijk wordt gemaakt. Beleven wij inderdaad het einde van de geschiedenis en van de Grote verhalen en zal de politiek van nu af aan slechts bestaan uit een eindeloze reeks van, louter door zakelijke en instrumentele overwegingen ingegeven, incrementele beleidsaanpassingen binnen een door de markteconomie bepaald kader? Het antwoord wordt geadstrueerd aan de hand van de kwestie of het democratische beginsel, dat daar waar macht wordt uitgeoefend ook verantwoording behoort te worden afgelegd, ook van toepassing is op de private economische sector.

In het laatste essay van deze bundel, 'De fundering van de liberale samenleving: Berlin, Gray en het waardenpluralisme', wordt meer fundamenteel ingegaan op de vraagstukken in hoeverre er op een rationele wijze gedebatteerd kan worden over waarden en in hoeverre deze waarden plaats- en tijdgebonden zijn en dus al dan niet kunnen verouderen. De cultuurpolitieke relevantie hiervan is evident: iedere cultuurkritiek op bijvoorbeeld de tegenwoordige vanzelfsprekende aanvaarding van economische waarden staat of valt met de mogelijkheid de redelijkheid en aantrekkelijkheid van alternatieve waarden te beargumenteren. Dit onderwerp wordt besproken door een analyse van het waardenpluralisme van Isaiah Berlin en de postmoderne kritiek hierop van, onder anderen, John Gray. Berlin stelt dat er een grote diversiteit aan nastrevenswaardige, vaak conflicterende waarden is, waarden die onvermijdelijk tegen elkaar moeten worden afgewogen. Volgens Gray, echter, zijn waarden veelal niet alleen onverenigbaar, maar tevens volstrekt onvergelijkbaar. De consequentie is dat er geen enkele rationele verdediging van de open, liberale samenleving of van welk waardenstelsel dan ook mogelijk is.

Tot slot een dankbetuiging aan enige instellingen en mensen die het verschijnen van deze bundel zeer hebben bevorderd. Woorden van

dank gaan allereerst uit naar het Directoraat-Generaal Culturele Zaken van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, dat de uitgave van deze bundel financieel mede mogelijk heeft gemaakt en naar de diverse uitgeverijen die toestemming hebben verleend voor herpublicatie (van delen) van eerder gepubliceerde artikelen. Ruud van der Aa ben ik erkentelijk voor zijn altijd opbouwende kritieken op vroegere versies van de afzonderlijke essays. Marja van Nieuwskerk van Uitgeverij Boom en Talja Potters dank ik voor hun commentaar op en redactie van de volledige bundel.

Rotterdam/Lázne Kynzvalt, september 1996

1 Doeleinden, instrumenten en resultaten der Nederlandse cultuurpolitiek: een overzicht en enige nuanceringen

1 Inleiding

Bij het geven van een overzicht van een bepaald beleidsterrein is men geneigd achtereenvolgens in te gaan op de *doelen* die de betrokkenen met het betreffende beleid wensen te realiseren, op de *instrumenten* die hiertoe worden aangewend en op de *resultaten* die hiermee zijn bereikt. Doelen-instrumenten-resultaten: het vormt een overzichtelijke, logische of rationele volgorde en in dit betoog zal deze dan ook als leidraad worden genomen. Niettemin moet worden benadrukt dat beleid in open, pluralistische samenlevingen als Nederland aanmerkelijk minder logisch, ordentelijk en navolgbaar tot stand komt dan dit schema doet vermoeden en dat dit met name geldt voor het beleid met betrekking tot de cultuur. Hiertoe rekent men in Nederland: musea, monumenten, archieven, bibliotheken, letteren, beeldende kunst, media, vormgeving en bouwkunst, toneel en mime, muziek en dans, amateuristische kunstbeoefening en kunstzinnige vorming.

In het volgende zal derhalve weliswaar het genoemde schema worden gevolgd, maar zullen de betreffende relaties van de nodige nuanceringen worden voorzien. Daarnaast wordt ingegaan op twee belangrijke problemen waarmee de beleidsmakers in de culturele sector vandaag worstelen.

2 Incrementalisme en democratie

Het vervelende van open, democratische samenlevingen is dat overheidsbeleid zelden het geplande product vormt van de, onderling consistente, lange-termijn doeleinden van één beleidsmaker of van één duidelijk afgebakende, eenstemmige groep van beleidsmakers. Beleid moet eerder als 'incrementalistisch' worden omschreven. Een dergelijk incrementalistisch beleid kenmerkt zich door een aanhoudende stroom van marginale beleidsmaatregelen of -aanpassingen waarbij vele partijen betrokken zijn, partijen die niet zelden tegenstrijdige doeleinden trachten te realiseren. Het beleid komt stukje voor stukje, *incrementeel*, tot stand in een continu proces van onderhandelingen tussen belanghebbenden uit de samenleving, de politiek en de bureaucratie. Deze onderhandelingen over de instrumenten, waarden en doeleinden van het te voeren beleid vinden grotendeels plaats in een niet altijd openbare en politiek controleerbare zone tussen overheid en samenleving. Via het beleid wordt voorts niet zozeer getracht een welomschreven lange-termijn doel te realiseren, eerder wordt gepoogd een praktische bijdrage te leveren aan het verlichten van een dringend korte-termijn probleem. Het is dus bepaald overdreven te veronderstellen dat het beleid is gefundeerd op een ondubbelzinnig, coherent en consistent plan, een plan waarin de doelen van het beleid worden beargumenteerd en tegen elkaar worden afgewogen en waarin een beredeneerd oorzakelijk verband bestaat tussen doeleinden en instrumenten.

Dit betekent echter niet direct een diskwalificatie van het beleid. De wijze waarop een samenleving is geordend, heeft nu eenmaal gevolgen voor het hierin gevoerde overheidsbeleid. Omdat Nederland zich kenmerkt door een open, democratisch bestel is incrementalistisch beleid de consequentie. Kenmerkend voor de betreffende ordening is de aanwezigheid van vele, van de staat en van elkaar onafhankelijke, invloedrijke organisaties. In onze westerse politieke stelsels zijn het niet primair de individuele burgers die via een directe vorm van democratie het overheidsbeleid bepalen. Dit geschiedt in hoge mate indirect via het zogenaamde *maatschappelijke middenveld*, bestaande uit het geheel van min of meer autonome organisaties

dat als een intermediair en een buffer tussen de individuele burger en de staat fungeert. Het zijn deze instellingen die in onze samenleving bewust worden uitgenodigd om hun invloed te laten gelden gedurende de maatschappelijke besluitvorming en het zijn deze instellingen, Tocqueville wees daar reeds op in zijn *De la démocratie en Amérique* (1835), die voorkomen dat de individuele burger wordt platgedrukt door een anonieme, sterk gebureaucratiseerde en gecentraliseerde staat. Als gevolg van de, veelal tegengestelde, belangen en invloeden van deze organisaties worden beslissingen echter niet door één rationele actor, van uit één centraal punt genomen, maar gefragmenteerd. Het uiteindelijke resultaat is een min of meer 'organisch' gegroeid geheel van beleidsmaatregelen: een onvermijdelijk wankel compromis zonder een achterliggende ratio, zonder een coherent en consistent plan ter realisering van een verrijkend, welomschreven doel.

3 Incrementalistisch cultuurbeleid

Juist met betrekking tot de cultuur lijkt een incrementalistisch beleid zeer goed verdedigbaar. De vrijheid van het individu is binnen dit domein zowel uiterst kwetsbaar als van buitengewoon groot belang en de macht en invloed van de organisaties en overheden die zich met cultuur bezighouden kan derhalve het best zo veel mogelijk worden gespreid. Tevens kan men betogen dat culturele diversiteit de krachtigste voedingsbodem voor een vitale, dynamische cultuur vormt en dat deze diversiteit het best kan worden gewaarborgd door een pluriform maatschappelijk stelsel, bestaande uit tal van, ten opzichte van elkaar en de staat, onafhankelijke organisaties. In het grootste deel van de westerse wereld, maar vooral in landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Nederland is dan ook weloverwogen een beleidsstructuur geschapen met een zeer sterk incrementalistisch karakter (cf. Cummings & Katz 1987: 12-3, 354-5; Blokland 1995: hst.7).

Allereerst hebben de betrokkenen veelal bewust afgezien van het ontwikkelen van enige cultuurpolitieke visie. Dit zou een bedreiging vormen voor de vrijheid van de kunsten. Om dezelfde reden heeft men de beleidsvoering zo veel mogelijk in handen gelegd van, in

hoge mate autonome, `kunstraden' of `Arts Councils'. De politici beslissen voornamelijk over de *omvang* van het budget van deze raden, voor de besteding wensen zij zo weinig mogelijk verantwoording te dragen. De keuze voor cultuurpolitieke visieloosheid kenmerkt zowel de politici als de leden van de kunstraden. Op vergelijkbare wijze als medisch specialisten en andere professionals gewoon zijn, beroepen zij zich op hun unieke deskundigheid om 'kwaliteit' vast te stellen en rechtvaardigen zij politiek-normatieve beslissingen als technocratische, instrumentele noodzakelijkheden. Daarnaast *reageren* zij slechts op subsidieverzoeken. Het initiatief tot subsidiëring van bepaalde voorzieningen werd en wordt dan ook veelal genomen door krachtige lobby's uit de samenleving.

Het incrementalistisch karakter van het beleid heeft men voorts weten te bevorderen door de verantwoordelijkheid voor het cultuurbeleid te spreiden over een groot aantal hogere en lagere overheden en door de belanghebbenden in hoge mate bij de beleidsvorming te betrekken. Zo worden de leden van de kunstraden doorgaans gerecruiteerd uit de desbetreffende kunstwereld. De betrokken instellingen en belangengroepen zijn vaak tevens zeer sterk gemotiveerd en georganiseerd en beschikken, dankzij hun makkelijke toegang tot de media en hun professionele vermogen om het publiek te bespelen, over een groot machtpotentieel (cf. Cummings & Katz 1987: 360). Invloed op de beleidsvorming kan dan ook via sancties worden afgedwongen. Deze sancties bestaan dan vooral uit het zwart schilderen van politici of raadsleden die de omvang van bepaalde subsidiebudgetten ter discussie wensen te stellen: deze worden publiekelijk geportretteerd als cultuurbarbaren, een kwalificatie waarmee Nederlandse politici zich nog niet populair kunnen maken bij het electoraat.

Op de eventuele tekortkomingen van de in Nederland bestaande incrementalistische beleidsstructuur wordt later teruggekomen. Eerst wordt ingegaan op de doeleinden die men met het betreffende beleid tracht te realiseren.

4 Doeleinden van het beleid

De officiële doelen van het cultuurbeleid zijn in Nederland al

decennialang tamelijk constant. Deze zijn met vier termen te duiden: kwaliteit, pluriformiteit, participatie en vernieuwing. De overheid poogt een hoogwaardig, pluriform aanbod te scheppen dat mensen de gelegenheid biedt cultureel te participeren. Daarnaast poogt zij de vernieuwing in de cultuur te bevorderen door die grensverleggende kunstenaars te ondersteunen die zich (vooral nog) in een te klein publiek mogen verheugen om in het eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Aansluitend op het laatste zou men als het algemene beleidsbeginsel van de overheid kunnen definiëren dat de overheid datgene doet wat de markt nalaat. De overheid steunt dus wel het Rotterdams Philharmonisch Orkest (RPhO), maar niet Madonna of Bruce Springsteen. Op het moment echter dat het RPhO evenveel inkomsten genereert als Madonna, stopt de subsidiëring. Mocht Madonna daarentegen in de vergetel hoek en aan de bedelstaf geraken, dan kan zij rekenen op de Nederlandse gemeenschap. Omwille van de pluriformiteit van het gehele aanbod en van wellicht de vernieuwing van de Nederlandse cultuur zal zij onvervaard in haar werk gesteund worden.

Men zou kunnen stellen dat de genoemde doeleinden reeds vanaf de allereerste jaren van grootschalige overheidsinterventie worden nagestreefd en dat zij slechts in verschillende perioden verschillende gewichten krijgen toegekend. Zo werd in de jaren tachtig iets meer nadruk gelegd op de kwaliteit van het aanbod ('Topkunst') en in de jaren negentig iets meer op de participatie of het gebruik van het aanbod.

Hoewel de officiële doelen dus een betrekkelijke continuïteit vertonen, kunnen hun motivaties of rechtvaardigingen in de loop der jaren veranderen. Men ziet dit met name bij het beleidsdoel 'cultuurparticipatie' of 'cultuurspreiding'. In de vorige eeuw werd dit bijvoorbeeld gemotiveerd door de wens om het volk te integreren in de natiestaat, een integratie waarvoor participatie in één gezamenlijke cultuur onontbeerlijk werd geacht. Ook is de cultuurspreiding gemotiveerd door verlicht paternalisme, door het verlangen het volk te verheffen tot het niveau van de burgerij. In de jaren dertig en veertig van onze eeuw is angst voor een opstand der horden een drijfveer geweest, angst dat de massa, onder het genot van radio, bioscoop en stripboeken, zou afglijden naar fascisme of bolsjewisme. En een nog steeds zeer belangrijke drijfveer is, tot slot, het in de

ideologie van de na-oorlogse verzorgingsstaat passende democratische streven iedere burger in principe de mogelijkheid te bieden te participeren in culturele activiteiten. Het recht op het participeren in de cultuur, ongeacht zijn sociale achtergrond, wordt hier op één lijn gesteld met het recht op onderwijs of gezondheidszorg. Door cultuur te spreiden, zo is geregeld de gedachte, vergroot men de kans van de burger om in zijn leven bewuste keuzen te maken en vergroot men dus zijn zelfstandigheid of autonomie.

5 Instrumenten van het beleid

Het verband tussen doeleinden en instrumenten

De formele doelen van het beleid alsmede zijn rechtvaardigingen kunnen dus in de loop der jaren veranderen of een andere accent krijgen. Dit hoeft echter nog geen gevolgen te hebben voor de instrumenten van het beleid: deze kunnen dezelfde blijven. Zeker met betrekking tot het cultuurbeleid kan inderdaad worden geconstateerd dat het feitelijk gevoerde beleid, de in de praktijk ingezette middelen, een zeer sterke continuïteit vertoont. En dit ondanks zijn somtijds sterk gewijzigde publieke rationalisaties. Het cultuurbeleid is te vergelijken met een mammoettanker waarover weliswaar een minister *de jure* het gezag voert, maar waarvan hij of zij *de facto* slechts met behulp van een roeispaan kan proberen de koers te beïnvloeden. Het ene moment steekt hij zijn roeispaan aan de linker kant in het water en de andere keer aan de rechter kant. Het vergt echter een zeer geoefend oog om als gevolg hiervan een koerswijziging te kunnen constateren.

Een belangrijke oorzaak van deze immobiliteit is overigens reeds aangegeven: de enorme invloed van de belangenorganisaties en van de goeddeels autonome kunstraden en -fondsen op het gevoerde beleid. De vervlechting van staat en samenleving die in alle westerse landen te zien is, heeft tot gevolg gehad dat de maatschappelijke organisaties, die bijna per definitie een hun profijtelijke *status quo* verdedigen, de overheid als een octopus in hun greep houden en dat de speelruimte van politici uiterst gering is geworden.

Met betrekking tot de relatie tussen doeleinden en instrumenten van

beleid moet er voorts op worden gewezen dat het feit dat politiek verantwoordelijken bepaalde doeleinden formuleren, niet zonder meer impliceert dat zij daadwerkelijk pogen, met inzet van kostbare beleidsmiddelen, om deze doelen te realiseren. Niet zelden is het zo dat er *eerst*, in reactie op de claims die er door belangengroeperingen uit de samenleving op de overheid worden gelegd, een beleid ontstaat en dat men pas *daarna* de doeleinden formuleert. Men ziet dit bijvoorbeeld weer bij het doel 'cultuurparticipatie'. Het is een gegeven dat er in Nederland een, in vergelijking tot tal van andere landen, zeer uitgebreid stelsel van culturele voorzieningen wordt aangeboden en dat hier slechts door een betrekkelijk kleine economische en culturele elite gebruik van wordt gemaakt. Dit schept een legitimiteitsprobleem: hoe kan worden gerechtvaardigd dat de gehele Nederlandse bevolking via de belastingen meebetaalt aan deze voorzieningen terwijl er slechts een kleine bovenlaag profijt van trekt, een bovenlaag die dankzij haar sociale afkomst en in tegenstelling tot de thuisblijvers beschikt over de voor deze participatie noodzakelijke culturele habitus en die gezien haar inkomens- en vermogenspositie niet werkelijk gesubsidieerd behoeft te worden. Dit probleem kan niet werkelijk worden opgelost, maar kan wel worden verzacht door keer op keer in officiële beleidsstukken te formuleren, dat er in principe naar wordt gestreefd een ieder, ongeacht zijn afkomst, de mogelijkheid te bieden te participeren in de cultuur. Een reeds bestaand voorzieningenbeleid, dat in de praktijk de sociale ongelijkheid vergroot omdat het financiële middelen van de laagste strata overhevelt naar de hoogste strata, wordt aldus mede gerechtvaardigd door er een doel aan te verbinden dat ook de instemming heeft van degenen die er het minst van profiteren.

Ter nuancering van het verband tussen doelen en instrumenten kan er, tot slot, op worden gewezen dat er geregeld instrumenten worden ingezet zonder dat men enige hoop heeft of kan hebben op de realisatie van het desbetreffende doel. Het verstrekken van middelen heeft in een dergelijk geval voornamelijk een *symbolische* functie: binnen de samenleving is een bepaald fenomeen als een 'probleem' gedefinieerd en derhalve wordt aan 'de politiek' verzocht om dit door 'beleid' van een oplossing te voorzien. Soms is de politiek, gezien de bestaande maatschappelijke constellatie, volstrekt onmachtig om aan deze vraag te voldoen. Om de burgers tevreden of gerust te stellen

worden niettemin middelen ingezet. Men bewijst hiermee het probleem erkend te hebben en in ieder geval zijn best te doen aan zijn oplossing te werken.

Een voorbeeld hiervan betreft het in Nederland gevoerde 'leesbevorderingsbeleid' (een ander fraai voorbeeld is overigens het beleid met betrekking tot het waarborgen en het uitdragen van 'de Nederlandse culturele identiteit'). Evenals in andere westerse landen is in ons land de tijd die gemiddeld wordt besteed aan het lezen van gedrukte teksten dramatisch teruggelopen. Dit is gebeurd onder invloed van vooral (doch niet alleen) de toeneming van het gebruik van audiovisuele middelen. Deze teloorgang van de schriftcultuur wordt in Nederland door een invloedrijk aantal mensen als een groot probleem ervaren. 'Beleid' is derhalve gewenst. De overheid heeft daarom voor de periode tussen 1993 en 1996 een budget ter beschikking gesteld van ongeveer vijf miljoen gulden per jaar (WVC 1993a: 228-30). In de komende jaren wordt dit beleid nog geïntensifieerd (OC en W 1995). Met dit geld wordt onder meer een klein aantal éénjarige stedelijke projecten gefinancierd waarmee vooral wordt gepoogd ouders te bewegen hun kinderen zover te krijgen ook zo nu en dan een boek in te zien. Zet men deze inspanningen af tegen de enorme culturele en maatschappelijke krachten die de afnemende belangstelling voor het boek veroorzaken, dan zal duidelijk zijn dat het hier om niet meer dan symboliek kan gaan. Wrang is overigens dat dezelfde overheid, hiertoe al dan niet gedwongen door, door haar geaccordeerde, Europese regelgeving, één van de belangrijkste oorzaken van de teloorgang van de schriftcultuur - de ongebreidelde opkomst van de commerciële omroep - ongemoeid heeft gelaten.

Kortom, er bestaat niet zonder meer een oorzakelijk verband tussen doeleinden en instrumenten van overheidsbeleid. Evenmin kan men stellen dat alle doeleinden en instrumenten door de betrokkenen serieus worden genomen. Welke instrumenten worden er nochtans in de praktijk ingezet? Het beleid bestaat hoofdzakelijk uit het verstrekken van subsidies aan kunstenaars en kunstinstellingen. De organisatie van de besluitvorming hierover zou derhalve als een instrument kunnen worden opgevat. Hier wordt in het volgende eerst op ingegaan. Tevens wordt stilgestaan bij de vraag wat voor soorten culturele instellingen met hoeveel middelen *grosso modo* door de

overheid worden ondersteund.

Verhoudingen tussen de verschillende overheden

Met betrekking tot de besluitvorming over het verstrekken van geldelijke steun kan allereerst worden geconstateerd dat er in Nederland een taakverdeling bestaat tussen de drie aanwezige bestuurslagen. Volgens een berekening van het *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS) nemen de gemeenten het grootste deel van de financiering van de culturele sector voor hun rekening (64% in 1991), gevolgd door de nationale overheid (29%) en de provincies (7%). Het Rijk geeft evenwel het meest uit aan de scheppende kunsten, dat wil (in de optiek van het CBS) zeggen: de beeldende kunsten, vormgeving, letteren, film, bouwkunst en het werk van componisten en choreografen (72% in 1991). Deze verschillen laten zich hoofdzakelijk verklaren uit verschillende verantwoordelijkheden: de gemeenten financieren vooral de accommodaties, het Rijk ondersteunt vooral kunstenaars en gezelschappen en de provincies houden zich voornamelijk bezig met de bevordering van het gebruik van het aanbod (WVC 1993: 61-7). Een gevolg van deze taakverdeling kan overigens zijn dat door gemeenten geschapen podia als gevolg van een beleidswijziging van de landelijke overheid geen bespelers meer hebben.

Omvang van de geldelijke middelen

Om hoeveel geld gaat het in absolute zin en hoe verhoudt dit zich tot de bedragen die in het buitenland aan de culturele sector worden besteed? In 1993 werd er door de Rijksoverheid ongeveer 900 miljoen gulden uitgegeven aan de eerdergenoemde kunsten en letteren en ruim 1,2 miljard aan de publieke omroep. Deze bedragen vormen respectievelijk 0,4 en 0,6% van de totale Rijksbegroting. De totale overheidsuitgaven aan de cultuur (de omroep uitgezonderd) bedroegen in 1991 circa 2,7 miljard gulden. Per hoofd van de bevolking is dit 137 gulden. Het laatste bedrag is sinds 1980, toen het nog 154 gulden bedroeg, voortdurend gedaald, hetgeen overigens

voornamelijk te wijten is aan de toeneming van de bevolking.

Internationale vergelijkingen zijn zeer moeilijk te maken in verband met definitieverschillen inzake de sectoren die onder cultuurbeleid vallen (wel of niet de publieke omroep, de monumenten, de archieven, de kunsteducatie, et cetera), de afwezigheid van betrouwbare data (met name de uitgaven van lagere overheden zijn veelal nauwelijks in kaart gebracht) en de fluctuaties van de wisselkoersen. Tentatieve vergelijkingen brengen echter zeer grote verschillen aan het licht die moeilijk volledig aan deze factoren kunnen worden toegeschreven. Zo gaven in de Verenigde Staten in 1983 de National Endowment for the Arts, zijn statelijke evenknieën en private sponsors, respectievelijk, 144, 126 en 435 miljoen dollar uit, te zamen 605 miljoen (Cumplings & Katz 1987: 313, 318 en 323). Men zou hier ook nog gesubsidieerde instellingen als de Smithsonian (196 miljoen), de Historic Preservation Fund (26 miljoen) en de National Gallery of Art (33 miljoen) bij op kunnen tellen. Het totaal kan dan ongeveer op 850 miljoen dollar worden begroot (Cumplings & Katz 1987: 313). Volgens cijfers van het CBS (en rekening houdend met de toenmalige wisselkoersen) gaven de verschillende overheden in Nederland in 1983 samen ongeveer 870 miljoen dollar uit (exclusief publieke omroep) (WVC 1993b: 64). Eind jaren tachtig werden de sponsorgelden geschat op in totaal 15 miljoen dollar. De uitgaven voor kunst en cultuur zijn in beide landen gedurende de jaren tachtig en negentig tamelijk stabiel gebleven en de onderlinge verhoudingen kunnen dus worden vertaald naar het heden. Overheden en private instellingen te zamen zouden in de Verenigde Staten derhalve ongeveer evenveel aan kunst en cultuur uitgeven als in Nederland. Een niet onbelangrijk verschil is echter dat er in 1983 ongeveer achttien keer zoveel Amerikanen waren als Nederlanders. Gezien de anti-overheidsstemming die er in de Verenigde Staten groeiende is, zal deze verhouding overigens in de toekomst nog ongelijker kunnen worden.

De verhoudingen in West-Europa zijn minder scheef. Volgens cijfers van het Engelse *Policy Studies Institute* geven de overheden van Frankrijk, Duitsland, Nederland en Zweden per hoofd van de bevolking ongeveer evenveel uit. Alleen het Verenigd Koninkrijk vormt hier sinds het aantreden van Thatcher een dissonant: in de genoemde landen wordt ruim twee keer zo veel uitgegeven als in het

land van Shakespeare (PSI 1990:5: 74).

De rol van fondsen en raden

Eerder werd al opgemerkt dat de (landelijke) politiek de verantwoordelijkheid voor de inhoudelijke beoordeling van kunstsubsidieverzoeken zo veel mogelijk heeft doorgeschoven naar onafhankelijke raden en fondsen. Uit angst voor een staatskunst of een dictatoriale cultuurpolitiek heeft men er bovendien bewust vanaf gezien om een eigen cultuurpolitieke visie te ontwikkelen. Zodoende kunnen deze raden en fondsen in hoge mate een zelfstandig beleid voeren.

De belangrijkste adviesraden in Nederland waren de Raad voor Cultuurbeheer, de Mediaraad, de Raad van Advies voor Bibliotheekwezen en Informatieverzorging (RABIN) en de Raad voor de Kunst. Omdat het parlement in het kader van de statelijke vernieuwing nog slechts één adviesraad per departement of directoraat wenste, zijn de genoemde raden in 1996 samengevoegd tot één Raad voor Cultuur. Deze raad adviseert zowel over algemene beleidskwesties als over concrete subsidieaanvragen op de terreinen van de film, letteren, muziek en dans, theater, beeldende kunsten en bouwkunst, en de amateuristische kunstbeoefening en kunstzinnige vorming. Bovendien bestaan er aparte commissies die de terreinen van de opgeheven raden van adviezen dienen. De Raad voor Cultuur bestaat uit een Kernraad van rond de vijfentwintig personen die allen vanwege hun veronderstelde artistiek-inhoudelijke deskundigheid worden benoemd. Vertegenwoordigers van het gewone, geïnteresseerde publiek zal men hierin dus niet vinden (de eermalige Voorlopige Raad voor de Kunst bestond overigens nog voor 25% uit dergelijke geïnteresseerde leken). Diverse organisaties en instellingen uit de wereld van cultuur worden door de minister gevraagd voorstellen te doen over de samenstelling van de raad. De door de minister ingestelde Adviescommissie Benoeming Leden Raad voor Cultuur, die evenzo bestaat uit deskundigen, maakt vervolgens een definitieve keuze (cf. Akkermans 1996). Naast de Kernraad bestaan er onderraden die ieder één van de eerder genoemde kunstterreinen voor hun rekening nemen. Hun leden, in totaal gaat het ongeveer om 35 mensen, worden op een vergelijkbare

wijze benoemd. De adviezen over het al dan niet toekennen van subsidies worden zij verondersteld te baseren op criteria betreffende de kwaliteit, de pluriformiteit en de geografische en sociale spreiding. Deze worden vervolgens voorgelegd aan de minister en aan het parlement. Beide wijken in de praktijk zelden van de raadgevingen der deskundigen af.

Naast adviesraden zijn er in Nederland 'fondsen'. Hun aantal neemt de laatste jaren steeds meer toe, met als gevolg dat de cultuurpolitieke functies van de politiek en de Raad voor de Kunst/Raad voor Cultuur zijn en worden uitgehold. Vandaag bestaan er, onder andere, een Nederlands Fonds voor de Film, een Fonds voor de Letteren, een Fonds voor de Scheppende Toonkunst, een Stimuleringsfonds voor Architectuur, een Fonds voor de Podiumkunsten en een Fonds voor Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst. De fondsbesturen bestaan grotendeels uit professionals uit de betreffende sectoren welke op voordracht van specifieke kunstorganisaties en/of de Raad voor Cultuur zijn benoemd. Verantwoording leggen zij louter af aan de laatstgenoemde raad. De fondsen gaan derhalve nog een stap verder dan de kunstraden op het pad der 'verzelfstandiging' of 'decentralisering' (deze termen dekken de lading niet, maar fungeren als vlag): kunstraden waren *de jure* (maar nauwelijks *de facto*) nog door de verantwoordelijke politici of door de volksvertegenwoordiging op hun beleid aanspreekbaar. Bij de fondsen is hier goedbeschouwd geen sprake meer van.

De kunstenplan systematiek

Onder meer om het cultuurbeleid overzichtelijker en doordachter te maken, is er sinds 1988 een vierjaarlijkse systematiek in de betreffende besluitvorming gebracht. Sindsdien wordt de minister van cultuur geacht een *Cultuurnota* op te stellen waarin wordt beargumenteerd welke algemene cultuurpolitieke overwegingen en doeleinden ten grondslag liggen aan het, hierin opgenomen en evenzo vierjaarlijkse, *Kunstenplan*. In dit laatste plan wordt aangegeven welke instellingen, gezelschappen en kunstenaars hoeveel subsidie ontvangen. De kunstenplan systematiek vormt een interessante poging om de feilen van een al te zeer incrementalistisch beleid te

bestrijden en kan worden beschouwd als een poging tot, wat in de politicologie wordt genoemd, mixed-scanning. In het volgende essay van deze bundel wordt uitgebreid op deze poging ingegaan.

6 Resultaten

Wat zijn de resultaten van het cultuurbeleid? Het spreekt voor zich dat deze uiterst moeizaam zijn vast te stellen. Allereerst omdat culturele ontwikkelingen ook door andere, zo niet grotendeels door andere, factoren dan het gevoerde beleid bepaald worden. De vraag of bijvoorbeeld een toeneming van de participatie op een bepaald terrein te danken is aan de desbetreffende beleidsinspanningen in deze richting, zal om deze reden veelal nauwelijks te beantwoorden zijn. Daarnaast kunnen de resultaten niet zonder meer worden afgelezen aan cijfers. Belangrijke doelen van het beleid zijn bijvoorbeeld het stimuleren van de kwaliteit en van de vernieuwing van de kunst en deze zijn niet eenvoudig in getallen uit te drukken. Dat kan wel worden gedaan met de omvang van de culturele voorzieningen en van de kunstproductie en met de bezoekersaantallen. Maar ook met betrekking tot de laatste aantallen moet worden opgemerkt dat de receptieve cultuurparticipatie verschillende, moeilijk te meten, graden van kwaliteit bezit. Een toeneming van de participatie zegt derhalve niet direct iets over de kwaliteit van het culturele leven. Zo is het een feit dat in bijna alle westerse landen het museumbezoek sterk is gestegen. Men moet zich echter afvragen of deze bezoeken louter worden gemotiveerd door een hang naar het beleven van esthetische of culturele ervaringen. Wellicht is de verbreiding van het autobezit en de wens een doel te hebben voor het, groeiende aantal, plezierritten een belangrijker factor.

Nochtans zijn cijfers niet geheel onbelangrijk. Deze zijn voor wat betreft de participatie in de cultuur weinig bemoedigend. Niet in Nederland en ook niet in de meeste andere westerse landen (cf. Wiesand 1991; Blokland 1995: hst.7). In de eerste plaats is op een groot aantal gebieden gedurende de laatste decennia, ondanks de toegenomen welvaart en scholingsgraad, de participatie in absolute cijfers afgenomen en, in de tweede plaats, is de sociale ongelijkheid

in de deelname aan de cultuur, ondanks de beleidsinspanningen om deze te verkleinen, gelijk gebleven of gegroeid.¹

Het lezen van gedrukte teksten

Het meest dramatisch zijn deze ontwikkelingen waar te nemen in de tijd die mensen besteden aan het lezen van boeken, tijdschriften en kranten. Volgens de sociologen Kraaykamp en Knulst wijzen `tijdsbudgetgegevens sinds 1955 onmiskenbaar op een verschuiving van een lees- naar een beeldcultuur.' (Kraaykamp en Knulst 1992: 22; cf. SCP 1992: 302-8; Knulst en Kraaykamp 1996) Werd in de herfst en winter van 1955 door de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder per week gemiddeld 2,4 uur besteed aan het lezen van boeken, in de oktobermaand van 1990 was dit nog 1 uur, een afneming derhalve van 58%. Aan kranten besteedde men in 1955 gemiddeld 2 uur, in 1990 nog 1,1 uur, een afneming van 45%. In tijdschriften las men in 1955 gemiddeld 0,7 uur, in 1990 ongeveer 0,9 uur, een toeneming van 29% (Kraaykamp & Knulst 1992: 26; cf. Knulst 1989: 40).

De bevindingen van de tijdsbestedingsonderzoekingen vinden hun weerslag in de oplagecijfers van boeken, tijdschriften en kranten. Tussen 1960 en 1970 werden er in Nederland per jaar gemiddeld 3,5 (algemene) boeken per hoofd van de bevolking verkocht. Sinds 1970 is dit aantal gestaag gedaald tot 1,8 in 1989. De betaalde oplage van landelijke en regionale dagbladen steeg weliswaar in absolute aantallen, maar gerelateerd, zoals gebruikelijk, aan het aantal huishoudens is ook hier duidelijk sprake van een dalende trend: per huishouden werd er in 1989 nog 0,76 krant per dag verkocht, tegen 1,12 in 1955 (SCP 1990: 233-5; Knulst 1989: 42-2).

Uit het beschikbare onderzoek blijkt voorts dat het lezen in toenemende mate een bezigheid is geworden voor hoger opgeleiden en ouderen die zijn geboren vóór de introductie van de televisie (Kraaykamp en Knulst 1992: 28; Knulst en Kraaykamp 1996: hst.5-7). In het algemeen zijn het met name de marginale lezers die hebben afgehaakt. Deze zijn vooral te vinden onder de laaggeschoolden en onder de mensen die zijn opgegroeid na 1950, mensen dus die van jongsafaan vertrouwd zijn met het televisie-medium.² Aan het einde van de jaren tachtig schrijven Knulst en Kalmijn in hun studie *Van*

Woord naar Beeld?: "onder jongeren en speciaal onder jongeren met een lager scholingsniveau, is lezen een uitzonderlijke bezigheid geworden" (1988: 158). Uit de vervolgstudie *Leesgewoonten* die Knulst en Kraaykamp acht jaar later publiceren, blijkt dat deze trend zich nog verder heeft doorgezet.

De Nederlandse ervaringen wijken, voor zover daar over kan worden geoordeeld, in het algemeen nauwelijks af van die in andere westerse, geïndustrialiseerde landen (cf. Brinkmann 1990; Blokland 1995: 303-6). Slechts landen als Zweden en de Verenigde Staten zijn uitzonderingen. Het eerste land vormt een positieve uitzondering, het tweede land valt in negatieve zin op.

Bezoek aan podiumkunsten

De beschikbare gegevens over participatie op het gebied van een groot aantal podiumkunsten laten een vergelijkbaar beeld zien als dat van het geschreven woord: de belangstelling hiervoor neemt in absolute termen af of stabiliseert zich hooguit. Daarnaast zijn het veelal de lagere sociale strata die minder dan gemiddeld en de hogere lagen die veelvuldiger participeren.

In Nederland is de laatste vier decennia vooral een teruggang te constateren bij het beroeps- en het gesubsidieerde toneel (over de amateursector ontbreken data). De belangstelling voor gesubsidieerde concerten en opera-, dans en balletuitvoeringen beweegt zich daarentegen sinds de jaren zeventig op een redelijk stabiel niveau.³ Hoewel het toneelpubliek dus sterk in omvang is afgenomen, is het aantal voorstellingen tussen 1960 en 1985 verdubbeld. Het gemiddelde aantal mensen per opvoering daalde dan ook spectaculair. Deze tendentie, waarvan ook in andere landen sprake is, illustreert de vorming van steeds specialistischer en gedifferentieerder 'kunstwerelden'. Deze laten zich kennen als 'mutual admiration societies' met een eigen vocabulaire en waardenpatroon waar nieuwkomers en andere buitenstaanders steeds moeilijker in binnen kunnen dringen.

Een vergelijking met het buitenland leert dat de afnemende belangstelling voor het gesubsidieerde toneel weliswaar ook doorgaans daar valt waar te nemen, maar nergens zo excessief is

geweest als in Nederland (op een mogelijke reden hiervoor wordt later kort ingegaan) (Myerscough et al 1994: 89).

Museumbezoek

Het museumpubliek, tot slot, is in bijna alle westerse landen en zeker in Nederland substantieel gegroeid. Zo steeg ten onzent tussen 1970 en 1990 het aantal bezoeken per jaar en per 1000 inwoners van 594 naar 1480 (SCP 1992: 309). Het aantal musea groeide navenant: van 243 in 1950 naar 850 in 1990 (WVC 1993: 78-9).

Hoewel men de kans loopt als een zwartkijker of cultuurpessimist te worden gekwalificeerd, moeten deze betrekkelijk rooskleurige bezoekcijfers enigszins worden gerelativeerd. Zo blijkt de groei zich doorgaans aanzienlijk sterker te hebben voorgedaan bij de musea op het gebied van de geschiedenis, natuurhistorie en bedrijf & techniek, dan bij de kunstmusea.⁴ Daarnaast weten de musea wereldwijd meer bezoekers te trekken door het aanbod in hogere mate op de smaak van het grote publiek af te stemmen. De vroegere nadruk op *leren* is hierbij enigszins verschoven naar *amuseren*. Een andere verklaring van de groei in het museumbezoek wordt gevormd door het verschijnsel 'dagjesmensen'. Hier werd reeds op gewezen. Dankzij de toegenomen welvaart en (auto)mobiliteit zijn toeristische uitstapjes meer en meer haalbaar geworden. Mensen kiezen hiervoor een einddoel dat vaak een museum blijkt te zijn (cf. Knulst 1989: 251).

Is er voorts sprake geweest van een sociale spreiding met betrekking tot het museumbezoek? Op basis van een analyse van Nederlands bevolkingsonderzoek zien Ganzeboom en Haanstra geen aanleiding deze vraag bevestigend te beantwoorden. De ongelijkheid tussen hoger en lager opgeleiden is 'in de loop der tijd niet afgenomen, maar eerder toegenomen.' (Ganzeboom en Haanstra 1989: 25) Uit publieksonderzoek (waarbij niet de bevolking in zijn geheel, maar alleen het museumpubliek wordt geënquêteerd) komt naar voren dat relatief laaggeschoolden, die in vroeger tijden nog wel naar een museum gingen, vandaag de dag zijn afgevallen, een ontwikkeling die overeenkomt met die bij de podiumkunsten en de letteren. Vandaag heeft tweederde à driekwart van de bezoekers van Nederlandse musea een hogere beroeps- of universitaire opleiding ge-

volgd. Vooral kunstmusea, in het bijzonder wanneer daar hedendaagse beeldende kunst wordt getoond, 'mogen zich verheugen in een extreem hoog opgeleid publiek.' (Ganzeboom en Haanstra 1989: 98) Met veel publiciteit omgeven en mede hierdoor drukbezochte megatentoonstellingen of *blockbusters* als 'Vincent van Gogh', 'Mondriaan' of 'Vermeer' blijken, in tegenstelling tot wat doorgaans wordt gedacht, geen ander publiek te trekken. Publiciteit heeft slechts tot gevolg dat dezelfde, goed opgeleide professional grotere afstanden gaat overbruggen om een bepaalde expositie te bezichtigen.

De productie van kunst

De resultaten van het beleid kunnen niet alleen kwantitatief in bezoekersaantallen worden uitgedrukt, maar ook in aantallen kunstenaars, gezelschappen en kunstinstituten en in de omvang van hun 'productie'. Op dit terrein is het beleid zonder meer als succesvol te typeren. Waarschijnlijk bestaat er in de wereld geen land met zoveel beeldend kunstenaars, symfonische orkesten en musea per hoofd van de bevolking en trouwens ook per vierkante meter. Reeds de Rijksoverheid subsidieert in Nederland, onder veel meer (WVC 1993b), 11 symfonische orkesten, 2 operagezelschappen, ongeveer 30 theatergezelschappen en 48 musea (de gemeenten financieren er bovendien 124 en rond de 650 musea zijn eigendom van, veelal gesubsidieerde, stichtingen en dergelijke). Voorts zijn er bijna 1200 bibliotheken en ruim honderd zogenaamde bibliobussen met een collectie van 45 miljoen boeken en een omzet van ruim 700 miljoen gulden (sinds 1987 zijn deze bibliotheken onder beheer van gemeenten en provincies). In de jaren 1991-1992 waren er verder 9497 beeldend kunstenaars die ooit voor een directe vorm van overheidssteun (subsidies, aankopen, opdrachten en dergelijke) in aanmerking waren gekomen (Brouwer et al 1994: 33-5). Het aantal werkzame beeldende kunstenaars dat indirect, via het sociaal verzekeringsstelsel, wordt gesubsidieerd, is waarschijnlijk aanmerkelijk groter. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) telde de werkzame beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar in 1992 niet minder dan 48 duizend 'beeldhouders, kunstschilders, fotografen en andere beeldend kunstenaars'. In de categorie 'musici,

toneelspelers en andere uitvoerende kunstenaars' telde het CBS 15 duizend personen (CBS 1993) (inmiddels is overigens door de Staatssecretaris van Cultuur besloten het aantal mensen dat tot kunstenaar wordt opgeleid, sterk te verminderen). De in 1987 afgeschafte Beeldende-Kunstenaarsregeling (BKR), dankzij welke kunstenaars door de overheid van een inkomen werden voorzien onder voorwaarde dat zij een contraprestatie verrichtten door jaarlijks enige kunstwerken aan de overheid af te staan, leverde 220 duizend werken op. In totaal bezat de Rijksdienst Beeldende Kunst in 1990 circa 360 duizend kunstwerken (NRC-Handelsblad 27.IV.1990).

7 Problemen

Tot slot moet nog iets worden gezegd over eventuele problemen in of tekortkomingen van het Nederlandse cultuurbeleid. De twee grootste, met elkaar samenhangende problemen zijn waarschijnlijk, *ten eerste*, de eenzijdige nadruk op het aanbieden van culturele voorzieningen en de zeer geringe aandacht voor het stimuleren, via kunsteducatie en kunstzinnige vorming, van de vraag, en, *ten tweede*, de eenzijdige, sterk op 'vernieuwing' en 'originaliteit' gerichte samenstelling van het aanbod, een aanbod dat reeds bij voorbaat een grote culturele participatie uitsluit.

Eenzijdige nadruk op aanbodbeleid

In Nederland is weliswaar een, nog steeds groeiend, uiterst veelzijdig aanbod van culturele voorzieningen geschapen, maar de vraag naar deze voorzieningen blijft sterk bij deze groei achter. Men heeft gedacht dat een goedkoop, goed bereikbaar aanbod als vanzelf een vraag zou creëren en heeft zich dus goeddeels beperkt tot het laaghouden van de toegangsprijzen, het subsidiëren van de aanbieders en het geografisch spreiden van de voorzieningen. Uit al het onderzoek naar de determinanten van cultuurdeelname blijkt echter dat dit een sociologisch misverstand is (cf. Ganzeboom 1989; Knulst 1989). Of mensen al dan niet participeren wordt bepaald door hun, dankzij opvoeding en scholing verkregen, culturele competentie.

Niettemin hebben de beleidsmakers, vooral uit angst om voor paternalist of elitist te worden uitgemaakt, nauwelijks oog gehad voor kunsteducatie en kunstzinnige vorming binnen en buiten het reguliere onderwijs. Een opkomend cultuurrelativisme en een hiermee samenhangende eendimensionale definiëring van het concept 'vrijheid' zijn hier debet aan (cf. Blokland 1995).

Wanneer burgers en beleidsmakers meer en meer het gevoel krijgen dat het onmogelijk is om gefundeerde kwaliteitsoordelen te vellen op het gebied van de kunsten en de cultuur, dan wordt uiteraard iedere serieuze inspanning om het bestaande publiek te vergroten met nieuwe groepen uit de samenleving bij voorbaat ondermijnd. Hetzelfde gebeurt wanneer men het concept vrijheid steeds meer 'negatief' gaat definiëren: vrijheid wordt dan niet langer de mogelijkheid om, op basis van een redelijke kennis van de alternatieven, meester over het eigen leven te zijn, maar hoofdzakelijk de mogelijkheid om ongestoord door anderen datgene te doen wat in zijn vermogen ligt. Binnen de eerste opvatting van vrijheid kan men een cultuurspreidingsbeleid rechtvaardigen. Dit omdat men slechts door sociale interactie kennis kan nemen van de alternatieven en zijn talenten kan ontplooien. Binnen de tweede opvatting is dit onmogelijk: de burger trekt zich terug in zijn privé-domein en hoe minder hij in dit domein door anderen en de overheid gestoord wordt, des te groter zijn vrijheid.

Maar wellicht, het werd reeds opgemerkt, streven de beleidsmakers het doel der cultuurspreiding veel minder serieus na dan de formele beleidsdocumenten willen laten geloven. Mogelijk wordt het slechts genoemd ter legitimatie van het beleid. Een probleem is evenwel dat naarmate de kloof tussen kunst en samenleving groter wordt en de elite die van de bestaande voorzieningen gebruik maakt, een kleinere omvang krijgt, het steeds moeilijker zal worden om de betrekkelijk grote uitgaven die de overheid zich op dit terrein getroost, politiek te rechtvaardigen.

Eenzijdige voorkeuren van professionals

Een laatste probleem dat kan worden vermeld, betreft de relatief grote invloed van belanghebbenden binnen een incrementalistisch

cultuurbeleid. Deze invloed heeft evenzeer schadelijke gevolgen voor de ontwikkeling van een participatiebeleid en voor de relatie tussen kunstwereld en samenleving.

Om te beginnen omdat de betrokkenen er geen onmiddellijk belang bij hebben om de cultuurdeelname te bevorderen. Zo trachten kunstenaars in de eerste plaats hun artistieke idealen en dromen te realiseren en, niets menselijks is hen vreemd, de eigen werkgelegenheid veilig te stellen. Zeker wanneer de overheid de betrokkenen verzekert van een inkomen zullen zij zich dus eerder met het product bezighouden, dan met de vraag hiernaar. Een geringe consumptie wordt daarbij niet zelden romantisch geïnterpreteerd als een bewijs dat de betrokken kunstenaar in zijn begrip van de werkelijkheid op het gemene volk vooruitloopt. Een geringe participatie is derhalve eerder het volk aan te rekenen, dan de kunstenaar en zijn mecenas. Na verloop van tijd, zo is vaak de gedachte, zullen de burgers alsnog inzien dat dezen het bij het juiste of schoonste eind hadden. Van Gogh werd tenslotte ook niet door zijn bekrompen tijdgenoten op zijn juiste waarde geschat.

Ten tweede omdat door de verstrengeling van overheid en belangengroeperingen een zeker immobilisme is ontstaan, waardoor het zeer moeilijk is geworden een beleidswijziging door te voeren. De in de meeste landen inmiddels geconstateerde noodzaak om meer nadruk te leggen op het wegnemen van de immateriële belemmeringen van cultuurdeelname, wordt dan ook nauwelijks vertaald in beleidsmaatregelen.

Ten derde speelt hier een specifiek probleem (cf. Blokland 1994b, 1995; Cummings & Katz 1987: 16-7; Myerscough et al 1994: 53 e.v.). Het geven van een antwoord op de vraag of bepaalde producenten van cultuur in aanmerking komen voor overheidssteun is in Nederland en tal van andere landen, zoals reeds werd opgemerkt, door de overheid gedelegeerd aan commissies van deskundigen. Het hierbij gehanteerde criterium is vooral 'artistieke kwaliteit'. De kenners, die doorgaans worden gerecruteerd uit de desbetreffende kunstwereld, blijken echter vaak een tamelijk specifieke opvatting van deze waarde te bezitten. Zij plegen bij het waarderen van cultuuruitingen een veel zwaardere nadruk te leggen op 'vernieuwing' of 'originaliteit', dan de gemiddelde kunstminnaar (zie het zesde opstel van deze bundel).

Het gevolg hiervan is dat met name een aanbod van complexe, vernieuwende cultuuruitingen wordt gestimuleerd en geproduceerd, een aanbod dat steeds meer voorkennis vereist om het te kunnen begrijpen en waarderen. De kloof tussen, aan de ene kant, de geïnteresseerde leek of liefhebber en, aan de andere kant, kunstenaar en ingewijde is dus mede hierdoor groter en groter geworden. Dit heeft weer tot resultaat dat het voor nieuwkomers steeds moeilijker is geworden een bepaalde kunstwereld binnen te dringen. Het aanbod sluit dus reeds bij voorbaat een grote participatie uit. Dit proces verklaart waarschijnlijk mede de eerder geconstateerde oververtegenwoordiging van de hogere strata binnen het publiek van het theater en de beeldende kunsten (in het zesde opstel wordt nader op deze kwestie ingegaan).

8 Tot slot

Er is in Nederland door de overheid een uitgebreid en zeer divers aanbod van culturele voorzieningen geschapen dat iedere vergelijking met andere westerse democratieën glansrijk kan doorstaan. Evenals in andere landen doet zich ten onzent het probleem voor dat slechts een kleine elite van deze voorzieningen gebruik maakt en dat deze elite steeds specialistischer, gedifferentieerder en kleiner wordt. Het legitimatieprobleem dat deze sociale ongelijkheid veroorzaakt, laat zich in Nederland echter harder voelen omdat de omvang van de voorzieningen groter is. Om dit probleem te beperken zal de bestaande kloof tussen kunst en samenleving kleiner moeten worden gemaakt. Dit kan op twee wijzen geschieden. Ten eerste door, via schoolse en buitenschoolse kunsteducatie en kunstzinnige vorming, meer aandacht te besteden aan het stimuleren van de vraag. Eenzijdige, ondoordachte en relativistische gevoelens met betrekking tot concepten als cultuur, vrijheid en paternalisme zullen, om dit mogelijk te maken, met argumenten bestreden moeten worden. Ten tweede door een aanbod te scheppen dat meer aansluit bij de aanwezige culturele competentie van de burgers en dat niet bij voorbaat een grote participatie uitsluit. Het gaat hierbij niet om uniformering en vervlakking, maar om een, minder door modieuze criteria als 'vernieuwing' en 'originaliteit' bepaalde definitie van

`kwaliteit'.

Met betrekking tot het laatste kan in zijn algemeenheid worden gesteld dat er in het cultuurbeleid niet alleen esthetische, maar geregeld ook *politieke* besluiten genomen moeten worden. Deze verantwoordelijkheid kan niet door politici worden ontlopen door alle beslissingen te delegeren naar vertegenwoordigers uit de kunstwereld. De vorming van steeds meer, door de politiek onbeheersbare, fondsen moet derhalve worden afgewezen. Gekozen volksvertegenwoordigers kunnen niet volstaan zich tot doel te stellen een hoogwaardig aanbod mogelijk te maken, zij dragen ook verantwoordelijkheid voor de pluriformiteit van het geheel, de mogelijkheid tot participatie en de maatschappelijke legitimiteit van het totale beleid. Indien deze laatste doelen in gevaar worden gebracht door een bovenmatige invloed van belanghebbende deskundigen, dan zullen de beleidsmakers deze invloed terug moeten dringen. Een levenskrachtig cultureel leven is immers uiteindelijk geen zaak van deskundigen, maar van burgers.

2 Planning in het Nederlandse cultuurbeleid: een poging tot mixed-scanning

1 Inleiding

Het geloof in de mogelijkheid van maatschappelijke planning en de overtuiging dat de sociale wetenschappen hieraan een bijdrage kunnen leveren, zijn de laatste jaren sterk aan slijtage onderhevig geweest. Sommigen tonen zich echter in deze nog altijd betrekkelijk optimistisch. De een aantal jaren terug overleden beleids-socioloog en methodoloog Mark van de Vall (1923-93) was hier een voorbeeld van. Met name hechtte hij veel waarde aan het zogenaamde mixed-scanning planningsmodel van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni, dat een middenweg vormt tussen het (megalomane) synoptische en het (bescheiden) incrementalistische model. De uitgangspunten van dit model, en de varianten hierop, worden de laatste tijd, expliciet of impliciet, steeds meer onderschreven. In dit essay zullen allereerst de genoemde beleidsmodellen worden geanalyseerd. Dit geschiedt met name in het kader van hun verhouding tot een pluralistisch politiek systeem. Ter adstructie wordt vervolgens ingegaan op een beleidsterrein dat zelden of nooit in beschouwingen over beleid betrokken wordt: de culturele sector. Onderzocht worden de tegenwoordige pogingen tot (mixed-scanning) planning in het cultuurbeleid van de Nederlandse centrale overheid: hoe krijgt het beleid gestalte, wat zijn de voor- en nadelen

van de gehanteerde planningsmethode, en op welke wijze zou deze verbeterd kunnen worden? Speciale aandacht wordt hierbij gegeven aan de vraag in hoeverre aan een belangrijke voorwaarde van mixed-scanning is voldaan: een publieke of politieke discussie over de waarden en doeleinden die aan het betreffende beleid ten grondslag liggen.

2 Incrementalisme en polyarchie

Het politieke systeem in de huidige westerse liberale staten zou men met Dahl en Lindblom (1953) kunnen definiëren als een 'polyarchie'. Nauw hiermee verbonden is een specifiek, met name door Lindblom geformuleerd, beleidssysteem dat doorgaans wordt aangeduid met 'incrementalisme'. Beide systemen zijn gebaseerd op een aantal metafysische, epistemologische en ethische uitgangspunten die typerend zijn voor het westerse liberale denken. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn de overtuigingen dat er vele nastrevenswaardige en geregeld conflicterende waarden zijn die onvermijdelijk tegen elkaar moeten worden afgewogen; dat individuele vrijheid, en hieraan verbonden politieke vrijheden als vrijheid van meningsuiting en vergadering, gewenst zijn om een ieder in de gelegenheid te stellen een eigen definitie van het Goede leven te formuleren; dat het idee van een 'algemeen belang' een fictie is; dat de democratie een besluitvormings*mechanisme* is dat een antwoord creëert op de vraag 'Who gets what, when, how' (Lasswell 1936); dat de staat neutraal behoort te staan ten opzichte van, door burgers geformuleerde, concepties van het Goede leven; dat de maatschappelijk werkelijkheid veel te complex is om haar zinvol in één theorie te kunnen beschrijven en verklaren; en dat beleidsproblemen nimmer volledig kunnen worden begrepen en in één keer van een oplossing kunnen worden voorzien. Deze en andere, nog te bespreken, uitgangspunten vormen een enigszins coherent geheel dat kan worden betiteld als 'politiek pluralisme'.

Gedurende lange tijd hebben met name Anglo-Amerikaanse politologen betoogd, dat het incrementalistische beleidsmodel het meest geëigend is voor, en in de praktijk ook doorgaans wordt gehanteerd in een polyarchisch politiek systeem. Incrementalistisch beleid

kenmerkt zich, zo werd reeds in het vorige essay opgemerkt, door een voortdurende stroom van marginale beleidsmaatregelen of -aanpassingen. Hierbij pogen de beleidsmakers niet in de eerste plaats een veelomvattend lange-termijn doel te verwerkelijken. Eerder trachten zij op pragmatische wijze een dringend korte-termijn probleem te verlichten. Het beleid ontwikkelt zich via kleine, voorzichtige, incrementele stappen en is het product van een niet aflatend conflict tussen belanghebbenden in de samenleving over de instrumenten, waarden en doeleinden van het te voeren beleid. Dit verklaart waarom processen als ruil (exchange), onderhandeling, aanpassing en compromisvorming centraal staan.

Het zogenaamde *synoptische* model wordt door de pleitbezorgers van het incrementalistische model gezien als de tegenhanger van het incrementalisme. Binnen dit model gaat men uit van een fundamentele consensus onder de verschillende actoren over de instrumenten, waarden en doeleinden van het beleid, een hoge mate van maakbaarheid van de samenleving en de beschikbaarheid van voldoende informatie, kennis en kunde. Synoptisch beleid komt tot stand door een uitputtende, rationele afweging van de alternatieve instrumenten (en hun consequenties) om een rationeel gepland, lange-termijn doel te realiseren (Van de Vall 1980: 97-9).

Ter verklaring van de samenhang tussen incrementalisme en democratie wordt er doorgaans op gewezen, dat het bestaan van vele, van de staat en van elkaar onafhankelijke, invloedrijke organisaties kenmerkend is voor open, democratische samenlevingen. Dankzij de in een democratie aanwezige politieke vrijheden kunnen burgers zich onbeperkt verenigen in organisaties met behulp waarvan zij hun deelbelangen kunnen proberen te behartigen. Het overheidsbeleid wordt in een democratische samenleving niet in de eerste plaats direct, via bijvoorbeeld verkiezingen, door de individuele burgers, maar vooral indirect via hun organisaties ontwikkeld. Te zamen fungeren deze organisaties als een intermediair en een buffer tussen de burger en de staat. Zij voorkomen dat de burger wordt blootgesteld aan directe machtsuitoefening van de overheid en helpen hem zijn wensen te articuleren en te effectueren. Dahl en Lindblom spreken vooral om deze reden niet van een democratie, maar van een *polyarchie* - een regering van een groot aantal en per beleidsterrein wisselende minderheden. De activiteiten van de betref-

fende organisaties hebben uiteraard grote gevolgen voor de beleidsontwikkeling. Als gevolg van hun, veelal tegengestelde, belangen en invloeden worden beslissingen niet van uit één centraal punt en vanuit één filosofie genomen, maar gefragmenteerd. Het uiteindelijk beleid zal derhalve reeds om deze reden slechts uiterst zelden de kenmerken van het synoptische beleidsmodel vertonen.

Kiest men derhalve voor een open democratische samenleving dan kiest men tevens in hoge mate voor incrementalistisch beleid. Ter rechtvaardiging van dit incrementalisme wordt voorts, onder meer, benadrukt dat de meningsverschillen over de doeleinden en instrumenten van het beleid in de regel te groot zijn, dat de samenleving te complex en te gefragmenteerd is en dat de beleidsmakers over te weinig kennis beschikken om op verantwoorde wijze verstrekkende en veelomvattende beslissingen te kunnen nemen. Het is daarom beter voornamelijk marginale wijzigingen op basis van de status quo door te voeren en geleidelijk 'voort te modderen'. Bij kleine aanpassingen kan minder fout gaan en zijn eventuele misgrepen eenvoudiger te corrigeren. Bovendien worden marginale veranderingen in het algemeen eerder aanvaard dan radicale. De maatschappelijke steun die, zeker in een democratie, voor het welslagen van overheidsbeleid onontbeerlijk is, wordt dus eenvoudiger verkregen (zie vooral Lindblom 1959, 1965).

2.1 Twijfels over het pluralisme

Gedurende de laatste jaren is er een kentering waarneembaar in de waardering van het incrementalistische beleidsmodel en van het polyarchische politieke systeem dat hier mede aan ten grondslag ligt. Juist omdat zij gerekend worden tot de grondleggers van deze modellen is het overigens opmerkelijk, dat het met name Lindblom en Dahl zijn die in toenemende mate door twijfels zijn bevangen. Vooral de rol van de belangengroepen, die centraal staat in de theorie van het pluralisme, wordt kritischer gezien. Zo wijst Dahl op de mogelijkheid dat deze organisaties sociale ongelijkheden helpen continueren, de burgerzin of het besef van een algemeen belang ondermijnen, de publieke agenda verwringen, en de burger van de controle van deze agenda afhouden (Dahl 1982, 1994; cf. Lindblom

& Dahl 1976; Lindblom 1977, 1982, 1986). Is het pluralisme niet vervallen, zo luidt onder meer de vraag, tot een *interest-group liberalism* (Lowi 1969) waarin oligarchisch georganiseerde belangen-groeperingen samen met ambtelijke organisaties in een ondoorzichtig onderhandelingsproces die beslissingen nemen, die in een waarlijke democratie aan de politiek zijn voorbehouden?

Voorts is men zich gaan afvragen of de met incrementalisme gepaard gaande wederzijdse doordringing of vervlechting van staat en maatschappij niet leidt tot verkoking, verstarring, immobilisme en onbeheersbaarheid, en uiteindelijk tot een ondermijning van de legitimiteit van staat en politiek. Een ander probleem kan zijn dat het model ten onrechte suggereert, dat elk beleid met kleine stappen tot stand is gekomen, dat de gevolgen van kleine stappen altijd beperkt zijn en dat de besluitvormers dankzij de vermeende kleine stappen hun flexibiliteit bewaren (Goodin 1982). Een laatste vraagstuk is of het model voldoende ruimte biedt aan waarde- of substantiële rationaliteit en of zijn toepassing niet leidt tot technocratisch instrumentalisme, richtingloosheid en conservatisme (Etzioni 1968, 1991; Lindblom 1977; Dahl 1982; Manley 1983; Goodin 1982, 1988; Dryzek 1990).

Het meest fundamentele probleem lijkt dat de legitimiteit van de -staat onder druk is komen te staan. De politiek filosoof Lehning stelt dat de theoretici van elk van de vijf belangrijkste hedendaagse politieke stromingen (neo-conservatisme, -liberalisme, -marxisme, -corporatisme en -pluralisme) concluderen, dat er geen overeenstemming (meer) bestaat over het antwoord op de vraag wat de juiste politieke orde is, wat de taken van de staat behoren te zijn en wat rechtvaardige eisen aan de staat zijn. Dit leidt ertoe dat georganiseerde 'deelbelangen ongelimiteerd worden nagejaagd en zo het "algemeen belang" .. in gevaar brengen.' (Lehning 1986: 6) Er is geen consensus meer over een normatief criterium op basis waarvan (deel)belangen tegen elkaar kunnen worden afgewogen of kunnen worden afgewezen, hetgeen onder meer een permanente overvraging en overbelasting van de overheid tot gevolg heeft.

2.2 Mixed-scanning en burgerschap als alternatief

Een belangrijk, descriptief én prescriptief, alternatief voor het incrementalisme is het *mixed-scanning* beleidsmodel van de socioloog Amitai Etzioni. Dit model bestaat uit een synthese van het eerstgenoemde en het synoptische model. Etzioni heeft erop gewezen dat beide modellen elkaar niet uit (behoren te) sluiten, maar aan (behoren te) vullen. In zijn mixed-scanning model sluit het synoptische paradigma aan op de fundamentele besluitvorming over doelen en middelen, en het incrementele model op de dagelijkse ad hoc beslissingen over de concrete uitvoering van deze elementaire besluiten (Etzioni 1967, 1968, 1986, 1991). Een *actieve samenleving* is volgens Etzioni echter noodzakelijk wil het mixed-scanning model kunnen functioneren. Deze kenmerkt zich door een gedurig publiek debat over de waarden en de doeleinden die ten grondslag (zouden behoren te) liggen aan de samenleving en aan het overheidsbeleid, en, mede dankzij dit debat, door een sterk beleefd besef van *burger-schap* en *algemeen belang*. Door het genoemde publieke normatieve debat kan het beleid de legitimiteit, de richting en de cohesie gegeven worden die het incrementalisme mist. Voorts kunnen, mits dit debat tot werkbare conclusies leidt, de talloze en vaak confligerende claims van de belangengroepen tegen elkaar en tegen 'het algemeen belang' van de samenleving worden afgewogen. De permanente overbelasting van de overheid alsmede de verkokering, het immobilisme en de onbeheersbaarheid van haar beleid kan zo bestreden worden. Omdat het beleid publiekelijk ter discussie staat, kan, tot slot, de machtsuitoefening van de belangengroeperingen zich minder in het duister afspelen. Dit komt de democratische controle ten goede.

Het is opvallend dat veel van de ideeën van Etzioni inzake de vorming van beleid en het belang van het publieke politieke discours en van burgerschap nauw aansluiten op de aanbevelingen die vandaag door tal van Nederlandse en buitenlandse auteurs worden gedaan om de problemen in en van de verzorgingsstaat het hoofd te bieden.

3 Nederlands cultuurbeleid

Ter adstructie van de feilen van het polyarchische politieke systeem

en van het hiermee verbonden incrementalistische beleidsmodel, en van met name de kwalijke rol van de belangengroeperingen, wordt doorgaans gebruik gemaakt van voorbeelden uit de economie, de landbouw, de medische wereld of het onderwijs. Het kunst- en cultuurbeleid vormt echter, althans in Nederland, een zeker zo interessante case. In het volgende zal eerst kort uiteengezet worden op welke terreinen het Nederlandse ministerie van cultuur intervieneert, op welke wijze deze bemoeienis tot stand is gekomen, en hoe dit beleid, in het kader van de eerder behandelde discussie over polyarchie en incrementalisme, gewaardeerd kan worden. Vervolgens wordt ingegaan op de tegenwoordig gehanteerde beleidssystematiek, welke uitdrukkelijk is ingevoerd om een aantal tekortkomingen van het vroegere, sterk incrementalistische beleid te bestrijden. In de jaren 1991 en 1992 werd het betreffende beleidsmodel, dat gekarakteriseerd kan worden als een poging tot mixed-scanning (na een experimentele fase) voor het eerst volledig toegepast. Het artikel wordt besloten met een beantwoording van de vragen in hoeverre deze poging is geslaagd en op welke wijze de bestaande beleidssystematiek verbeterd zou kunnen worden.

3.1 Incrementalisme

Op het incrementalistische karakter van het overheidsbeleid op het gebied van de cultuur is veelvuldig gewezen. Het beleid is stukje voor stukje tot stand gekomen in een continu proces van onderhandelingen tussen belanghebbenden uit de desbetreffende kunstwereld, de bureaucratie, adviesraden en politici. Het initiatief tot subsidiëring van bepaalde voorzieningen werd en wordt hierbij veelal genomen door energieke lobby's uit de samenleving. De toekenning geschiedde vooral op ad hoc basis: zelden was er sprake van afwegingen binnen en tussen de verschillende sectoren (bij voorbeeld: symfonische tegen kamerorkesten, en muziek tegen film) en van afwegingen tussen gevestigde instellingen en nieuwe initiatieven. De publieke discussie over dit onderwerp, stelt onder anderen de cultuursocioloog Zijderveld, gaat voorts mank aan substantiële of waarde rationaliteit, met als gevolg dat 'het cultuurbeleid niet in een duidelijk cultuurpolitiek kader staat en zich tamelijk onsystematisch

op allerlei cultuurproblemen stort' (Zijderveld 1983: 165; cf. Blokland 1995: hst.7).

Het cultuurbeleid is, onder meer, om de volgende redenen bij uitstek vatbaar voor de feilen van het pluralisme: het beleid bestaat voornamelijk uit het verstrekken van subsidies, waar in hoge mate onafhankelijke adviesorganen voor worden ingeschakeld; de criteria op basis waarvan beleid wordt gemaakt ('kwaliteit', 'pluriformiteit') zijn voor buitenstaanders moeilijk te verifiëren en te controleren, en de betrokken beslissers beroepen zich dan ook met graagte op hun unieke deskundigheid; het beleid is in hoge mate gedecentraliseerd en gedeconcentreerd; veel besluitvorming vindt plaats op het (ondoorzichtige) grensvlak van de bureaucratie en de belangenorganisaties; de betrokken belangengroepen zijn zeer sterk georganiseerd en beschikken dankzij hun makkelijke toegang tot de media over een groot machtpotentieel. Als gevolg van dit alles is in deze sector de kans op immobilisme, verkokering, richtingloosheid, kortzichtige particularistische belangenbehartiging en beperkte instrumentele rationaliteit reëel aanwezig gebleken.

3.2 Een poging tot mixed-scanning

Mede om de bovengenoemde redenen stelt de minister of staatssecretaris van cultuur op verzoek van de Tweede Kamer sinds 1988 een vierjaarlijkse *Cultuurnota* op. Hierin formuleert hij welke algemene cultuurpolitieke overwegingen en doeleinden ten grondslag liggen aan het, hierin opgenomen, *Kunstenplan* waarin hij bekend maakt welke instellingen, gezelschappen en kunstenaars in de komende vier jaar voor welk bedrag gesubsidieerd zullen worden. In de Memorie van Toelichting van de desbetreffende Wet op het Cultuurbeleid werd de minister overigens uitdrukkelijk uitgenodigd zijn, in de *Cultuurnota* geëxpliciteerde, cultuurpolitieke visie verder te laten reiken dan de beleidsterreinen die onder zijn departement vallen. De Tweede Kamer wenste met de nota een publiek cultuurpolitiek debat te entameren over de culturele ontwikkelingen in onze samenleving.

Een dergelijk debat is, zoals eerder werd gesteld, een voorwaarde van een mixed-scanning beleid: het is gewenst om tot een werkbare

maatschappelijke consensus over de instrumenten en doeleinden van het beleid te komen. Men zou het Cultuurnota-traject derhalve als een poging tot mixed-scanning kunnen typeren: binnen het kader dat wordt gevormd door de uitkomst van het (synoptische) cultuurpolitieke debat, dat wordt geëntameerd door de algemene cultuurpolitieke overwegingen in de Cultuurnota, wordt vervolgens het dagelijkse (incrementele) beleid gestalte gegeven. Dit laatste beleid resulteert met name in het Kunstenplan.

Concreet ziet het Cultuurnota-traject er als volgt uit.⁵ Anderhalf jaar voordat het plan in werking treedt moeten de organisaties en instellingen die in aanmerking wensen te komen voor overheidssteun een beleidsplan bij het ministerie indienen. Zij dienen hierin aan te geven welke doelen zij in de komende periode van vier jaar met welke middelen wensen te realiseren. Het ministerie vraagt vervolgens advies aan de Raad voor de Kunst (zoals eerder werd opgemerkt is deze raad in 1996 opgegaan in de Raad voor Cultuur). De Raad wordt hierbij verzocht rekening te houden met een aantal door de minister geformuleerde algemene cultuurpolitieke uitgangspunten en doeleinden. Voorafgaand hieraan brengt de Raad op eigen initiatief een 'vooradvies' uit waarin de eigen opvattingen dienaangaande worden geformuleerd. De minister kan hierop in zijn adviesaanvraag reageren, hetgeen ook gebeurde in de aanvraag van 1992.

De subsidieverzoeken van de verschillende kunstproducenten speelt de Raad vervolgens door naar zijn gespecialiseerde, met deskundigen uit het betreffende sector bemenste, commissies. Deze deskundigen baseren zich in hun advies vooral op de beleidsplannen van de verschillende instellingen en op de tussentijdse rapportages over hun artistieke prestaties die door de Raad in de voorafgaande jaren zijn gemaakt. Het advies inzake het totale Kunstenplan, waarin onder meer ook afwegingen *tussen* verschillende sectoren (muziek tegen film, et cetera) worden gemaakt, wordt geformuleerd door de kernraad van de Raad. Deze baseert zich hierbij op het beleidskader, dat door de minister is aangegeven in zijn adviesaanvraag, en op zijn eigen opvattingen, zoals weergegeven in zijn vooradvies.

Met het advies van de Raad als uitgangspunt dient de minister, zijn, in meer of mindere mate aangepaste, plan in bij het parlement. Hier wordt het plan uiteindelijk vastgesteld. De bedoeling is dat dit gebeurt in het kader van een brede cultuurpolitieke discussie op basis

van de algemene cultuurnota. In de praktijk zijn de marges in de besluitvorming zeer klein: men wijkt nauwelijks af van de voorstellen van de Raad.

Deze planningsmethodiek heeft in principe grote voordelen. Een winst voor de instellingen is dat hen nu in principe vier jaar, of zelfs structureel, financiële zekerheid wordt geboden. Dit schept de mogelijkheid een langetermijnbeleid te ontwikkelen en daarin meer artistieke risico's te nemen. Ten tweede heeft het plan mogelijk gemaakt dat er een afweging gemaakt kan worden tussen het bestaande, gevestigde aanbod en wat zich nieuw aandient. Het spreekwoordelijke conservatisme van gevestigde, geïnstitutionaliseerde belangen kan zo worden bestreden en historisch gegroeide onevenwichtigheden kunnen worden bijgesteld. Een derde voordeel is dat er nu veel beter dan vroeger een afweging gemaakt kan worden, en verschuivingen aangebracht kunnen worden, *tussen* de verschillende disciplines. Dankzij deze twee laatste voordelen kunnen het immobilisme en de verkokering, die vaak zo kenmerkend zijn voor incrementalistisch beleid (cf. § 2.1), worden tegengegaan. Verder is de besluitvorming in beginsel fundamenteler, overzichtelijker en openlijker, en daarmee beter politiek te controleren en te beïnvloeden. Regering en volksvertegenwoordiging hebben in principe meer gelegenheid gekregen zich met de grote lijnen, de achterliggende visie, van het beleid bezig te houden. De voorwaarde tot de vorming van een brede maatschappelijke discussie en consensus inzake de instrumenten en doeleinden van het beleid, is hierdoor beter vervuld. Het beleid kan hierdoor meer richting, samenhang en legitimiteit verleend worden. Tot slot kan de permanente overvraging en overbelasting van de overheid worden bestreden, omdat dankzij het publieke debat over de doeleinden van het beleid deelbelangen tegen elkaar kunnen worden afgewogen.

Een onvolkomenheid van de kunstenplan-systematiek is, dat de geldigheidsduur van de plannen niet synchroon loopt met de zittingsperioden van de achtereenvolgende kabinetten. Zelfs in Nederland wil een kabinet somtijds voortijdig vallen. Een plan kan echter niet halverwege eenzijdig door een nieuwe minister worden herzien: het heeft de vorm van een contract tussen de overheid en de betrokken instellingen. Bijgevolg is een minister vaak gedwongen om voornamelijk het beleid uit te voeren dat door zijn voorganger is

vastgesteld. Dit komt de politieke helderheid niet ten goede en strookt niet met de ambities van de gemiddelde politicus zich te onderscheiden. Derhalve kwamen er al snel na de instelling van de kunstenplan-systematiek geluiden op om het beleid te 'flexibiliseren'.

3.3 De praktijk van de 'Nota Cultuurbeleid 1993 - 1996'

In hoeverre kan het tegenwoordige cultuurbeleid getypeerd worden als een geslaagde poging tot mixed-scanning? In het volgende wordt de discussie beperkt tot de totstandkoming van en de publieke en parlementaire discussie over de Nota Cultuurbeleid 1993 - 1996 *Investeren in Cultuur* in het voorjaar van 1992 (zie verder: Blokland 1992a en c). In de cultuurnota zet de minister, zoals reeds werd opgemerkt, zijn cultuurpolitieke visie uiteen op basis waarvan het kunstenplan wordt opgesteld. In de onderhavige nota van de toenmalige minister D'Ancona zijn algemene beschouwingen gewijd aan, onder meer, enige ontwikkelingen in de cultuur (een mondialisering en mede hierdoor uniformering van de cultuur, een herontdekking van culturele tradities als tegenbeweging, de opkomst van audiovisuele media, de gevolgen hiervan voor het lezen en het podiumkunstenaanbod, trends in de actieve en de receptieve cultuurparticipatie); een terugblik op het gevoerde beleid; de kernbegrippen van het beleid (kwaliteit en verscheidenheid); en de belangrijkste thema's in of doelen van dit beleid (het bevorderen van vooral de cultuurdeelname en van een hoogwaardig pluriform aanbod, het bewaken van het nationale culturele erfgoed en van onze culturele identiteit). Van de oorspronkelijk door de Tweede Kamer gevraagde koppelingen met andere beleidsterreinen - men denke vooral aan onderwijs en volkshuisvesting (de architectonische kwaliteit van de bebouwde omgeving) - of van een cultuurpolitieke visie op de fundamentele waarden en doeleinden van onze beschaving, is in deze nota niet of nauwelijks sprake. De minister blijkt zich liever te beperken tot de hem vertrouwde beleidsterreinen die onder zijn strikte verantwoordelijkheid vallen. Op de kwaliteit van de wel aanwezige beschouwingen wordt hier niet ingegaan, wel op de vraag in hoeverre deze een rol hebben gespeeld in het debat en in de vaststelling van het beleid.

Zeker vanaf het moment dat de Raad voor de kunst in maart 1992 zijn 1040 pagina's tellend advies publiceerde over de 316 ingediende subsidie-aanvragen, is de publieke discussie in de diverse media volledig gedomineerd geweest door de instellingen die hun aanvraag niet of onvolledig gehonoreerd dreigden te zien. De berichtgeving over cultuurpolitiek en -beleid beperkte zich bijna volledig tot spektakel-nieuws inzake met een korting op hun subsidie bedreigde instellingen.⁶ Doorgaans kwamen hierbij slechts de bedreigde belanghebbenden aan het woord. Van de cultuurpolitieke overwegingen die aan bepaalde beslissingen ten grondslag zouden kunnen liggen, kon de gemiddelde burger weinig vernemen.⁷ Het wekt dan ook nauwelijks verbazing dat er in de media niet of nauwelijks een verslaggeving, laat staan een discussie, heeft plaatsgevonden over de algemene cultuurpolitieke beschouwingen en doeleinden zoals deze bijvoorbeeld in de Cultuurnota te vinden zijn (cf. Blokland 1992c).

Waarover debatteerden de politici? Hun debat speelde zich hoofdzakelijk af gedurende de parlementaire behandeling van de Nota Cultuurbeleid. Deze vond plaats op 15 juni 1992 in de Vaste Commissie voor Welzijn en Cultuur van de Tweede Kamer. De vergadering besloeg ongeveer 8 uur en had de algemene cultuurpolitieke beschouwingen van de Cultuurnota en de zogenaamde 'sectornota kunsten' (podiumkunsten, beeldende kunst, bouwkunst, vormgeving, film, amateurkunst en kunsteducatie) tot onderwerp.

Op algemene cultuurpolitieke ontwikkelingen en doeleinden werd door de aanwezige leden van de Tweede Kamer en de minister in deze vergadering niet of nauwelijks ingegaan. In de meeste gevallen complimenteerde men de minister voor zijn beschouwingen dienaangaande, onderschreef zijn visie of maakte plichtmatig een, doorgaans weinig relevante, kanttekening. Vervolgens ging men over op de orde van de dag, op de concrete, incrementele beleidsmaatregelen.

Uit een kleine berekening op basis van de Handelingen blijkt, dat de woordvoerder van de grootste regeringspartij, de christendemocraten (CDA), circa 15% van zijn spreektijd in de eerste termijn⁸ besteedde aan het algemene deel van de nota, 20% aan de voorgenomen bezuinigingen in de regio, 10% aan de pogingen van de minister de instellingen meer op eigen verdiensten en minder op overheidssteun te laten leunen (zie noot 7), en 25% aan de subsidies die individuele

instellingen al dan niet waren toegezegd. De percentages voor de woordvoerder van de toenmalige coalitiegenoot, de Partij van de Arbeid, zijn ongeveer vergelijkbaar. Nog meer dan zijn collega ging hij echter in op de, naar zijn mening, onterechte afwijzing van subsidieaanvragen van bepaalde instellingen en kunstenaars.⁹ De woordvoerder van de oppositiepartij D'66, de tegenwoordige Staatssecretaris van Cultuur Nuis, stelde in een reactie op dergelijke pleidooien, dat hierdoor de indruk werd gewekt, dat de betrokken pleitbezorger *alle* subsidie-aanvragers tegen het licht had gehouden (Handelingen: 7). Omdat dit onwaarschijnlijk is, lijkt het, suggereerde hij, alsof de instelling die het eenvoudigst toegang heeft tot een bepaalde parlementariër, het kundigst lobbyt, de grootste kans op subsidiëring heeft. Inderdaad is het opvallend dat sommige Kamerleden sterk geporteerd bleken te zijn van, onder meer, juist die kunstproducenten die afkomstig waren uit dezelfde provincie waar zij zelf domicilie hielden.

Ook de woordvoerders van de verschillende oppositiepartijen maakten in hun eerste termijn niet veel woorden vuil aan diepgravende cultuurpolitieke overwegingen. Zij beperkten zich voornamelijk tot een aantal voorgenomen concrete beleidsmaatregelen (de reorganisatie van het orkestenbestel in de regio [zie § 3.4]; de korting op de podiumkunsten subsidies) en de chaotische laatste fase van de Kunstenplanprocedure. De minister trachtte hierin, na door enkele succesvolle lobby's uit de kunstenwereld tot forse additionele uitgaven te zijn gedwongen, zijn begroting alsnog sluitend te maken. Dit geschiedde door een tweetal ondoordachte, overijlde beleidsmaatregelen. De furieuze reacties uit de kunstenwereld ontnamen nog meer het zicht op de grote lijnen van het beleid dan reeds was gebeurd. Bijkans alle oppositiepartijen hielden voorts een pleidooi voor een vergroting van het kunstenbudget, óók de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, die toen zij nog zelf regeringsverantwoordelijkheid droeg, juist fors op dit budget wilde bezuinigen.

De eerste termijn van de minister stond bijna volledig in het teken van de concrete maatregelen uit het Kunstenplan. Omdat hij hierin reageert op de gemaakte opmerkingen is dit ook voorspelbaar. Bijna de helft van zijn spreektijd ging op aan de voorgenomen reorganisatie van het orkestenbestel in de regio, en ruim een kwart

aan de maatregel waarbij de instellingen gedwongen worden hun eigen inkomsten te vergroten. In de tweede termijn van de kamerleden en de minister werden de beschouwingen nog meer gericht op individuele instellingen en specifieke incrementele beleidsmaatregelen. Grote thema's kwamen niet meer aan de orde.

Kortom, van een publieke of politieke discussie over algemene culturele ontwikkelingen in de samenleving en over de doeleinden van het cultuurbeleid, een discussie die als een voorwaarde geldt voor een mixed-scanning beleid, is naar aanleiding van de Cultuurnota 1993-1996 weinig terecht gekomen. Mede hierdoor openbaarde zich geen werkbare consensus over verreichende cultuurpolitieke instrumenten en doeleinden (het is uiteraard mogelijk dat deze consensus wel bestaat, maar zolang zij niet wordt geëxpliciteerd, kan zij moeilijk als richtsnoer in de afwegingen dienen). Dit had weer tot gevolg dat de claims van de vele belanghebbenden slechts moeizaam tegen elkaar konden worden afgewogen en dat de feilen van een vanouds sterk incrementalistisch beleid zich opnieuw manifesteerden: overbelasting van de overheid, verkokering van de diverse sectoren, immobilisme, richtingloosheid, gebrek aan publieke legitimiteit, et cetera.

3.4 Mogelijke verklaring van en remedie voor de tekortkomingen

Een deel van de verklaring van de eenzijdige nadruk in de publieke discussie op het Kunstenplan en op de honorering of afwijzing van individuele subsidieaanvragen ligt wellicht in de omstandigheid, dat het vak van kunstenaars bestaat uit het bespelen van publiek. Zeker wanneer hun beroepsmogelijkheden op het spel staan, worden alle registers opengetrokken en soms onvermoede talenten getoond. In het laten horen van hun stem worden zij bovendien flink geholpen door de dikwijls uitstekende relaties met de pers. De betrokken journalisten hebben veelal een artistieke achtergrond en identificeren zich sterk met (de belangen van) de kunstenwereld. Voorts realiseren zij zich in de regel onvoldoende dat het waarderen en bekritisieren van een integraal kunstbeleid een andere invalshoek en competentie vergt dan het recenseren van individuele kunstuitingen, hun normale bezigheid. Het gevolg is dat het ongenoegen van een bepaalde kunst-

producent enorm wordt uitvergroot en een buitenproportionele rol gaat spelen in de discussie. Gaat de buitenstaander af op de gehanteerde terminologie en kwalificaties¹⁰, dan zal hij al ras de indruk krijgen dat niets minder dan het voortbestaan van de Nederlandse cultuur op het spel staat indien bepaalde beleidsvoornemens betreffende individuele instellingen ten uitvoer gebracht zouden worden. Vermoedelijk bestaat er in de Nederlandse samenleving geen pressiegroep die er zo zeer in slaagt de indruk te wekken, dat zij voortdurend hulpeloos moet toezien hoe zij door de politiek op een schandalige manier wordt gemangeld¹¹, en die tegelijkertijd zo'n machtspotentieel weet te ontwikkelen.

Gelobbyd wordt er niet alleen via de pers. Ambtenaren, Kamerleden, de minister(s) en andere beleidsmakers en gezagsdragers worden ook rechtstreeks - per persoonlijk onderhoud, telefoon, brief, fax, petitie, manifestatie, demonstratie - en al dan niet in georganiseerd verband op de hoogte gebracht van de 'desastreuze' gevolgen van bepaalde subsidie-afwijzingen. De betrokken politici blijken sterk gevoelig voor de berichtgeving in de pers en voor deze lobbypraktijken en bijgevolg worden de discussie en de besluitvorming in hoge mate door de eisen en verlangens van de kunstproducenten bepaald. Door incidenten derhalve: de grote lijnen dreigen voortdurend uit het zicht te verdwijnen. Deze tendentie wordt nog versterkt door de omstandigheid, dat de kunstenwereld in Nederland een kleine wereld is, waarin men elkaar al snel persoonlijk kent, posities en functies geregeld wisselen en de onderlinge afhankelijkheden groot zijn. De vervlechting van staat en maatschappij is bijzonder sterk en bijgevolg is de politieke speelruimte om vergaande beleidswijzigingen door te voeren betrekkelijk gering.

Dit blijkt bij voorbeeld uit de praktische onhaalbaarheid om subsidies van de ene kunstsector naar de andere over te hevelen, iets wat de integrale afweging binnen het Kunstenplan juist mogelijk had moeten maken. Zo is het een historisch gegroeide omstandigheid dat de symfonische orkesten in Nederland een onevenredig groot beslag leggen op het kunstenbudget. In een reeds twee decennia durende poging tot reorganisatie van het orkestenbestel tracht men op deze orkesten te bezuinigen ten faveure van opkomende kunstvormen als film, bouwkunst en kamermuziek. Dit probeert men vooral te doen in de regio, met als motief dat de desbetreffende regionale orkesten in

vergelijking met vermaarde gezelschappen als het Concertgebouworkest en het Rotterdams Philharmonisch Orkest kwalitatief minder hoogstaand zijn, en dat stedelijke gebieden vanzelfsprekend eerder broeinesten van kunsten vormen dan dorpen en buitenplaatsen (aldus de Raad voor de Kunst in haar *Advies Kunstenplan 1993-1996*). Deze pogingen tot reorganisatie en integrale afweging tussen verschillende kunstdisciplines lopen echter iedere keer stuk op de krachtige, vooral door sentimenten en materiële belangen gevoede, lobby's die de regionale gezelschappen, in eendrachtige samenwerking met uit de regio afkomstige parlementariërs, plaatselijke politici en met de pers, weten te genereren. De verkokering van het beleid blijft dus intact.

Pasklare oplossingen voor het tekortschietende publieke debat over de waarden en doeleinden van het beleid zijn er vanzelfsprekend niet. Gezocht moet waarschijnlijk worden in, onder meer, de volgende richtingen. Ten eerste zal het debat gediend zijn met meer vakbekwame en afstandelijke journalisten. De media zullen zich meer moeten realiseren dat kunstrecensenten niet zonder meer oordeelkundig zijn op het gebied van het cultuurbeleid. De schrijver van de tuinrubriek laat men tenslotte ook niet het landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap recenseren. Daarnaast is een minder vanzelfsprekende identificatie met de belangen van de kunstenwereld gewenst. Engagement is in het algemeen toe te juichen, maar de kunst en de cultuur zijn niet zonder meer geholpen wanneer dit eenzijdig wordt gericht op particuliere, korte-termijn belangen.

Ten tweede zal het debat gebaat zijn bij betere politici. De gebrekkige recrutering en kwaliteit van politici wordt in Nederland in het algemeen als een probleem gezien (cf. Tromp 1991; Becker en Kalma 1991: 55-7), maar inzake de cultuurpolitiek is een additioneel probleem dat dit terrein vaak wordt toebedeeld aan politici die het vak nog moeten leren, juist hun carrière aan het afbouwen zijn of in het algemeen niet voldoende capabel worden geacht om 'zware' onderwerpen als financiën, onderwijs en buitenlandse politiek in hun portefeuille te hebben. Terwijl dit onderwerp bij uitstek vatbaar lijkt voor verreikende ideologische controverses, worden cultuurpolitieke kwesties voortdurend vertaald in technocratische, bestuurlijke termen. Ook voor de cultuurpolitiek geldt echter, dat 'het niet de uitputting van ideologieën (is) die politieke controverses in de huidige democratieën onmogelijk maakt. Dat is veeleer de tekort-

schietende kwaliteit van partijen en politici, die er nauwelijks in slagen het politieke karakter van belangrijke kwesties aan de staatsburgers duidelijk te maken.' (Tromp 1990: p.46-7)

De meest eenvoudig te realiseren wijziging betreft waarschijnlijk, ten derde, een verbetering van de institutionele setting van de cultuurpolitieke discussie. Het debat moet beter geregisseerd worden zodat de betrokken belanghebbenden uit de kunstensector eerst de mogelijkheid hebben de discussie met hun particuliere claims te monopoliseren, nádat de algemene thema's aan de orde zijn geweest. Is eenmaal een werkbare consensus bereikt over de waarden en doeleinden van het beleid, dan is het eenvoudiger om al deze claims (tegen elkaar) af te wegen. Omdat men aan het eerste nauwelijks aandacht besteedt, hebben de lobby's vrij spel. Het kunnen regisseren van een debat is overigens een uiterst belangrijke, vaak veronachtzaamde, kwaliteit van politici. Juist op dit punt moet worden geconstateerd, dat de ambtelijke en politieke top van het Ministerie van Cultuur bij de behandeling van de Nota Cultuurbeleid 1993-1996 heeft gefaald. Dit niet alleen vanwege een verkeerde volgorde in de planning, maar ook vanwege een onjuiste inschatting van de politieke haalbaarheid van diverse, plotseling voorgestelde, ondoordachte maatregelen in de laatste fase van het cultuurnota-traject. Door deze 'crisisbesluitvorming' raakte men de beheersing over het debat kwijt en was veel van de, gedurende de eerdere fasen van het traject verrichte, consciëntieuze arbeid voor niets geweest.

De belangrijkste onvolkomenheid van de timing in de huidige planningsmethodiek is dat de totstandkoming en de publicatie van het kunstenplan goedbeschouwd *voorafgaat* aan het debat in de Kamer over de algemene cultuurnota. Dit is een merkwaardige zaak: indien men immers werkelijk een vorm van planning zou bedrijven, dan had het voor de hand gelegen dat men eerst met de Kamer had overlegd over de (lange-termijn) doeleinden die men met het cultuurbeleid zou willen realiseren. Eerst nadat hier enige overeenstemming over zou zijn bereikt, zou men de benodigde beleidsinstrumenten kunnen onderzoeken en het Kunstenplan vaststellen. Omdat deze volgorde niet wordt gehanteerd, ontstaat de indruk dat de cultuurnota vooral dient ter rechtvaardiging-achteraf van een beleid dat zonder deze nota ook wel tot stand was gekomen. Daar komt bij dat men nu, zoals gesteld, allerlei belangengroeperingen, die

zich door het Kunstenplan benadeeld zien, de gelegenheid biedt een onevenredige invloed uit te oefenen op de cultuurpolitieke discussie. Het particuliere en het korte-termijn belang verdrücken hierbij, respectievelijk, het algemene en het lange-termijn belang.¹²

Een andere tekortkoming van de bestaande systematiek is, dat de instellingen niet in beroep kunnen bij de Raad voor de Kunst nadat hun prestaties en beleidsplannen door hem zijn beoordeeld.¹³ Het gevolg hiervan is dat de benadeelde gezelschappen goedbeschouwd in beroep pogen te gaan bij de Tweede Kamer, met alle, reeds besproken, gevolgen vandien. De overbelasting van de betrokken politici en de neiging zich vooral bezig te houden met de details van het beleid, zullen overigens slechts versterkt worden, indien, zoals door een kamerlid werd voorgesteld (zie noot 9), de dossiers die de Raad heeft gemaakt over de prestaties van de gesubsidieerde instellingen, óók in de beschouwingen worden betrokken. De politiek dient zich juist zoveel mogelijk van de besluitvorming over specifieke instellingen en over incrementele maatregelen af te houden en zich te concentreren op het vaststellen van de kaders waarbinnen deze besluitvorming dient plaats te vinden. Alleen zo kan een mixed-scanning beleid worden gerealiseerd.

4 Conclusie

De laatste jaren zijn er binnen de politicologie twijfels ontstaan over het incrementalistische beleidsmodel en het nauw hiermee samenhangende polyarchische politiekmodel. Beide modellen waren decennialang in de zogenaamde pluralisme-theorie als zeer nastrevenswaardig beschouwd. Kritiek wordt er vandaag onder meer geleverd op de vervlechting van staat en maatschappij, de grote macht van de belangengroeperingen, en het immobilisme, de verkokering en de onbeheersbaarheid van het overheidsbeleid. Een probleem dat hieraan ten grondslag ligt is het gebrek aan consensus over de definitie van het algemeen belang en de taken van de staat. Dit leidt onder meer tot een permanente overvraging en overbelasting van de overheid en een afnemning van haar legitimiteit. Ter oplossing van deze problemen wordt veelal een publiek, substantieel-rationeel, debat aanbevolen over de waarden en doeleinden van het

overheidsbeleid. Wat nodig is, is 'een actieve samenleving' met een sterk beleefd besef van burgerschap en van algemeen belang. Een mixed-scanning beleid wordt hierdoor mogelijk, een beleid dat beschikt over de waarderationaliteit en de legitimiteit welke het incrementalisme mist.

De kunsten vormen een terrein dat zelden in beschouwingen over beleid en democratie wordt betrokken, maar dat om verschillende redenen een zeker zo interessante case vormt. Ten eerste omdat het betreffende beleid bij uitstek vatbaar is voor de feilen van het incrementalisme, ten tweede, omdat men in Nederland vandaag derhalve poogt een vorm van mixed-scanning te bewerkstelligen en, ten derde, omdat kunst- en cultuurpolitiek zich buitengewoon lijken te lenen om een fundamentele publieke discussie over de doeleinden en waarden van het overheidsbeleid te entameren. Geconstateerd moet echter worden dat er in de praktijk nauwelijks sprake is van een dergelijke discussie. De cultuurpolitieke discussie in de pers en in het parlement spitst zich in hoofdzaak toe op in hun subsidie bedreigde instellingen en over incrementele beleidsmaatregelen en -wijzigingen. Mede hierdoor blijft het beleid, ook al is er wel degelijk vooruitgang geboekt, feilen van het incrementalisme vertonen: verkokering, immobilisme, gebrek aan legitimiteit, richtingloosheid. Al met al kan worden vastgesteld, dat het entameren en realiseren van een fundamenteel publiek debat over waarden een langdurig leerproces vergt. Zelfs in een sector die niet zelden pretendeert het morele geweten van de samenleving te zijn.

3 Een alternatieve politieke theorie over kunst en economie in een marktliberaal tijdperk

1 Inleiding

In elke politieke, en zo ook politiek-economische, theorie staan impliciet of expliciet twee vraagstukken centraal. Deze werden reeds geformuleerd door Aristoteles en luiden: 'wat is het Goede leven van de mens?' en 'hoe moet de samenleving worden ingericht om dit Goede leven mogelijk te maken?'. Aan de antwoorden op deze vragen ligt onvermijdelijk een aantal altijd betwistbare uitgangspunten inzake mens, maatschappij en wereld ten grondslag. Ook het neo- of marktliberalisme geeft, hoewel meestentijds impliciet, antwoorden op de genoemde vragen. De specifieke uitgangspunten waarop deze antwoorden zijn gebaseerd, worden op steeds meer levenssferen en in een toenemend aantal culturen en naties van toepassing geacht, hetgeen onder anderen voor Francis Fukuyama (1989) reden was om het liberalisme als de eindoverwinnaar van de geschiedenis te kwalificeren.

De Leuvense econoom Paul de Grauwe levert met zijn *De Nachtwacht in het donker: over kunst en economie* (1990) een voorbeeld van een toepassing van de marktliberale beginselen op een domein, dat hier tot voor kort van gevrijwaard leek: het domein van de kunsten. Dit boek was reeds direct na zijn publicatie zowel in België als in Nederland zeer spraakmakend. Het werd in tal van forums

heftig bediscussieerd, maar wat in al deze discussies opviel was het betrekkelijke onvermogen van de postmoderne, zich voor de markt veilig wanende, culturele elite om een afdoend antwoord op De Grauwes neoliberale uitdaging te formuleren. Deze culturele elite stond hierin natuurlijk niet alleen: ook vanuit andere levenssferen is weinig effectieve weerstand tegen het marktdenken geleverd. Tot weerstand zal derhalve in het volgende een poging worden ondernomen. Met De Grauwes boek als uitgangspunt zal worden geanalyseerd welke antwoorden het marktliberalisme geeft op de hierboven geformuleerde vragen over het Goede leven en de Goede maatschappij en zal worden getracht hier alternatieven tegenover te stellen.¹⁴

Betoogd zal worden dat een autonoom leven, waarin zowel de negatieve als de positieve vrijheid van het individu is gewaarborgd, het meest nastrevenswaardig is. Individuele autonomie is het vermogen, op basis van een redelijke kennis van de alternatieven, zelfstandig richting te geven aan het bestaan. Participatie in de cultuur vormt een belangrijke ondersteuning van een autonoom bestaan. Een dergelijk bestaan kan niet worden gerealiseerd in een marktliberaal stelsel waarin het sociale wezen van de mens wordt genegeerd en slechts aandacht bestaat voor het beschermen van zijn privé-domein en zijn (negatief geformuleerde) rechten. Evenzo miskent men binnen dit stelsel de rol die de samenleving kan of zelfs behoort te spelen in de ontwikkeling van de individuele autonomie. De bestaande neoliberale systemen maken hun pretentie, dat zij de ontplooiing van het individu tot hun doel hebben en de mogelijkheden daartoe waarborgen of optimaliseren, dan ook onvoldoende waar.

De opbouw van het betoog is als volgt. In § 2 wordt *De Nachtwacht in het donker* geanalyseerd. Met name wordt ingegaan op de uitgangspunten van De Grauwe aangaande mens en maatschappij. Deze zijn onder meer, dat individuen zelf het best weten wat goed voor hen is, dat de bestaande individuele voorkeuren authentiek zijn, dat de waarde van een object uitsluitend wordt bepaald door het mechanisme van vraag en aanbod in een marktsysteem, dat mensen slechts participeren in culturele activiteiten om zich van anderen te onderscheiden en te distantiëren, dat de maatschappij niet meer is dan een marktsysteem, en dat het individu zijn preferenties hierin optimaal ziet bevredigd.

In § 3 wordt het 'Goede' leven besproken. Veel aandacht zal hier uitgaan naar de vraag wat onder vrijheid dient te worden begrepen. De Grauwe beroept zich in zijn betoog namelijk uitdrukkelijk op deze waarde. Zijn vrijheidsbegrip, alsmede het mensbeeld waarop dit is gebaseerd, is echter te beperkt. In dit kader wordt ingegaan op het probleem hoe de individualiteit en de persoonlijke preferenties zich ontwikkelen, op het verschil tussen en de betekenis van positieve en negatieve vrijheid, op de vraag in hoeverre participatie in culturele activiteiten een bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van de individuele vrijheid, op het zogenaamde emancipatiedilemma, en op het paternalismeconcept: moet men zich, zoals De Grauwe beweert, onvermijdelijk op bovenmenselijke machten baseren, wanneer men bestaande individuele voorkeuren niet volledig tot uitgangspunt wenst te nemen in het cultuurbeleid?

In § 4 is het onderwerp de 'Goede' samenleving. De belangrijkste kwestie is hier of de gemeenschap een morele verplichting heeft de autonomie van het individu te ontplooien, met andere woorden: heeft het individu naast recht op negatieve vrijheid ook recht op positieve vrijheid? De hiermee samenhangende vraag is of mensen naast rechten ook *plichten* jegens de samenleving en hun medeburgers hebben. De ontkennende antwoorden die De Grauwe impliciet geeft, zullen hier worden bekritiseerd.

2 De Nachtwacht opgeklaard

2.1 Primaat van de markt

Het centrale vraagstuk in het boek van Paul de Grauwe is of het vrije marktsysteem de producent en de consument van de kunsten voldoende mogelijkheden biedt om hun wensen en potenties te verwerkelijken (1990: 7). De schrijver wenst zich tevens nadrukkelijk af te zetten tegen 'de jammerklachten over de culturele achteruitgang van de moderne mens' (1990: 8). Naar zijn overtuiging 'wijst niets erop dat (deze) minder gevoel voor kunst zou hebben dan zijn voorvaderen.' (1990: 58) Er is juist 'een groot artistiek potentieel bij de mens'. De vraag is slechts met behulp van welke economische ordening dit gerealiseerd kan worden: deze 'kan de kunstenaar ertoe

aanzetten om zich op te sluiten in zijn ivoren toren, van waaruit dan de jammerklachten weerklinken over het artistieke verval van de mens. Het economisch systeem kan hem echter ook dwingen kunst te creëren die ruime erkenning geniet bij het publiek, om zo de brug te slaan tussen de kunstenaar en de gemeenschap.' (1990: 8)

De uitgangspunten van De Grauwe zijn de vertrouwde a priori's van de klassieke economie: Er heerst altijd schaarste. Wij hebben daarom een selectie criterium nodig om een keuze te kunnen maken tussen de verschillende kunstproducten en/of -producenten, die met elkaar concurreren om de schaarse middelen. Dit criterium is de smaak van het publiek dat via het marktmechanisme zijn voorkeuren kenbaar maakt (1990: 38). Zonder dit criterium zou het onmogelijk zijn om te bepalen wie zich met recht een kunstenaar mag noemen. De romantische gedachte dat de laatste de enig bevoegde oordelaar van zijn werk is, houdt De Grauwe met name in het *overheidsbeleid* voor onhoudbaar: 'Een kunstenaar die middelen vraagt aan de overheid (dus aan de gemeenschap) om zijn creatieve projecten te realiseren, kan niet ontsnappen aan de noodzaak om rekening te houden met de artistieke wensen van deze gemeenschap.' (1990: 28) De waarde, *casu quo* de kwaliteit, van een (kunst)object is dus gelijk aan de marktprijs. Zij wordt bepaald, schrijft De Grauwe, 'door de bereidheid van de mensen om een deel van hun inkomen af te staan om deze goederen en diensten te verwerven. Dit betekent dat goederen of diensten waarvoor niemand interesse toont, en niemand dus iets voor wil betalen, waardeloos zijn..' (1990: 19) Degenen die de waarde van iets loskoppelen van zijn marktprijs, refereren 'aan een waardensysteem dat buiten het oordeel van de mensheid ligt' (1990: 20).

De idee dat alle uitspraken over kwaliteit volledig sociologisch zijn bepaald en dat het vaststellen van haar gehalte daarom ook zonder bezwaar aan de werking van de markt kan worden overgelaten, sluit fraai aan op de opvattingen van Pierre Bourdieu, die De Grauwe dan ook geregeld instemmend aanhaalt (1990: 72-4, 156-8). In de interpretatie van De Grauwe participeren volgens deze befaamde Franse socioloog mensen en groepen in culturele activiteiten om zich van anderen te onderscheiden en te distantiëren.¹⁵ De kunstvormen die in onze samenleving doorgaans als kwaliteitsrijk worden gekwalificeerd, zijn de vormen waarmee de maatschappelijke elite zich distantieert van andere klassen en haar positie legitimeert. Het

culturele leven van de lagere strata is echter op geen enkele manier rijker of armer dan dat van de bovenlaag, het is slechts 'anders'.

2.2 Onterechte en terechte kritiek op de markt

De Grauwe behandelt een aantal argumenten tegen de opvatting dat ook de productie en de consumptie van kunst volledig gereguleerd kan worden door de markt. Enkele argumenten onderschrijft hij, andere niet. Met de laatste beginnen wij hier.

Allereerst gaat hij in op de vrees van sommigen dat het marktsysteem leidt tot een commercialisering van de kunst en hiermee tot een vervlakking. De redenering is hier volgens De Grauwe dat de producent in het geval van 'normale' economische goederen uitsluitend wordt gemotiveerd door winstbejag, terwijl het de kunstenaar louter om het kunstwerk gaat. Zou het kunstleven gereguleerd worden door de markt dan zou de kunst, als ware het een zeep, toetje of automobiel, ook slechts een instrument worden om zo veel mogelijk geld te verdienen. Dit kan per definitie geen hoogwaardige artistieke prestaties opleveren.

Volgens De Grauwe is dit een karikatuur van de motieven der onderscheiden groepen. Belangrijker is niettemin dat er impliciet van uit wordt gegaan, dat het publiek niet bij machte is ware kwaliteit te onderscheiden. Een 'kunstenaar' die slechts geld wenst te verdienen en in de ogen van het publiek niets van waarde voortbrengt, zal echter niets verkopen. En een kunstenaar die louter met zijn werk bezig is én kwaliteit levert, zal binnen het marktsysteem toch winst maken (1990: 71). Hoogwaardige kunst kan in een dergelijk stelsel dus wel degelijk overleven.

De schoen wringt volgens De Grauwe, die hierbij verwijst naar Bourdieu, omdat de markt gemakkelijke en moeilijke kunst, zeer tegen de zin van de elite, op dezelfde wijze behandelt. Er bestaat dus in de markt geen smaakhiërarchie. Kunstenaars die appelleren aan de smaak van de massa kunnen veel grotere financiële successen boeken dan zij die appelleren aan de voorkeuren van de, per definitie klein in omvang zijnde, elite. De bovenlaag beschouwt zijn eigen kunstleven echter `als superieur en dat van de massa als minderwaardig.' De neutraliteit van de markt is derhalve `een fundamentele bron van

vijandschap vanuit de culturele elite, en verklaart ook waarom deze elite voortdurend pleit voor een ander systeem. Een systeem dat een hiërarchie in de kunst herstelt.' (1990: 72)

Een tweede, dikwijls genoemd, argument om te interveniëren in de markt is dat vernieuwende kunstenaars vaak botsen op het conservatisme van hun tijdgenoten en daarom genoopt zullen zijn in armoede te leven of zelfs hun roeping op te geven. Er zou derhalve een taak voor de overheid zijn weggelegd om de door het grote publiek ondergewaardeerde kunstenaar te ontdekken en (tijdelijk) te steunen. Het voor het creëren en appreciëren van nieuwe kunstvormen onontbeerlijke leerproces kan zo doorgang vinden. De Grauwe is het hier opnieuw niet mee eens. Het probleem van de miskende kunstenaar, stelt hij, is niet gebonden aan het marktsysteem: 'Ook de overheid bestaat uit tijdgenoten van de kunstenaar. Waarom zouden de politici en de ambtenaren minder conservatieve reacties vertonen dan het publiek van kunstminnaars? .. Het probleem is in essentie onoplosbaar.. Alleen de tijd lost dit probleem op.' (1990: 75) (Curieus is overigens dat De Grauwe op andere plaatsen in zijn boek wel 'een nuttige rol' voor de overheid op dit terrein ziet weggelegd (zie bijvoorbeeld 1990: 110)).

Het gegeven dat vele kunstproducten zogenaamde *experience* goederen zijn, vormt een derde, eventuele, reden om niet alles aan de markt over te laten. Deze goederen 'zijn moeilijk toegankelijk voor de consument die er nooit mee in aanraking is geweest. Om deze kunst te appreciëren moet hij kennis en ervaring opdoen.' Vele consumenten zijn hiertoe echter niet in de gelegenheid geweest en kunnen derhalve geen gefundeerde keuzen maken. Nochtans beslissen zij binnen een vrije markt over het succes van de kunstenaar. Bestaat nu niet het gevaar dat de consumenten 'de moeilijke kunstvormen links laten liggen en alleen het gemakkelijke waarderen' en dat derhalve 'het moeilijke en daarom ook waardevolle verdwijnt'? (1990: 76) Volgens De Grauwe loopt het allemaal zo'n vaart niet. In het marktsysteem laten de mensen zich leiden 'door kwaliteitslabels, door bekende namen, door prestigieuze merken, enzovoort. Dit zijn objectief vast te stellen eigenschappen die zich gemakkelijk laten identificeren en die de consument helpen in het ontdekken van kwaliteit.' (1990: 77) Producenten die ten onrechte beweren kwaliteit te leveren zullen worden ontmaskerd door consumentenorganisaties,

experts en concurrenten. Hetzelfde mechanisme zal volgens De Grauwe optreden in de kunsten. De consumenten zullen zich hier laten leiden door experts en trendsetters die wel de tijd, kennis en vaardigheid bezitten om kwaliteit te onderscheiden.

De Grauwe onderkent ook tekortkomingen van het marktstelsel. In principe zou de overheid kunnen interveniëren om deze te compenseren. Een eerste door hem genoemde onvolkomenheid is, dat in een marktsysteem goederen en diensten met een collectief karakter vaak niet tot stand komen. Deze zogenaamde collectieve goederen hebben als kenmerk dat een ieder ervan kan profiteren op het moment dat ze er zijn, ook al heeft hij er niet aan meebetaald. Niemand kan worden buitengesloten en bijgevolg nodigen deze goederen uit tot, wat de Amerikaanse econoom Mancur Olson ooit noemde, 'liftersgedrag'. Hieruit vloeit weer voort dat niemand bereid zal zijn een bijdrage te leveren aan hun totstandkoming zolang hij geen zekerheid heeft over het meebetalen van de anderen. In het verschaffen van deze zekerheid ligt een taak van de overheid. Monumenten, pleinen, parken, kunst in de openbare ruimte, fraaie gebouwen, et cetera, worden door velen gewaardeerd en de overheid kan, door belastingheffing, de financiering hiervan waarborgen.

Een tweede tekortkoming is dat het marktmodel 'relatief veel beslissingsmacht over de inhoud van de kunst aan de hoge inkomensgroepen geeft.' Deze groepen kunnen immers meer geld aan de kunsten besteden dan de lagere strata. In de visie van De Grauwe is het 'onmiskkenbaar dat het marktmodel op dit punt een probleem heeft en dat vormen van overheidsingrijpen noodzakelijk zullen zijn.' (1990: 87) De overheid heeft dus tot taak de participatie van met name de lagere strata te bevorderen. Ook het feit dat zeer vermogenden en verzekeringsbanken en dergelijke kunst opkopen en in kluizen bewaren, vormt voor De Grauwe een gerechtvaardigde reden voor marktinterventie: het rijk moet voor de publieke toegankelijkheid zorgdragen (1990: 89).

2.3 Bestaand onvolkomen beleid

In hoeverre bereikt de overheid dankzij de bestaande interventies ook haar doelen? Volgens De Grauwe komt hier maar weinig van terecht.

Uit onderzoek blijkt dat het grootste deel van de subsidies (65%) in Vlaanderen naar de podiumkunsten gaat, kunsten die volgens De Grauwe bezwaarlijk als een *collectief* goed kunnen worden bestempeld (uitsluiting is immers mogelijk). Daarnaast komt slechts een zeer klein deel (12,5%) van het totale budget van de podiumkunsten ten goede aan experimenteel theater.¹⁶ 'We kunnen dus stellen', schrijft De Grauwe, 'dat het feitelijk gevoerde kunstbeleid weinig te maken heeft met de doelstellingen die de overheid zou moeten nastreven in de kunst, namelijk het financieren van *collectieve* artistieke projecten en het stimuleren van *nieuwe* artistieke initiatieven.' (1990: 127)

Hoe kan dit worden verklaard? De Grauwe stelt dat de politieke en bureaucratische subsidiemodellen met behulp waarvan doorgaans de beperkte publieke middelen over de kunstenaars en kunstinstellingen worden verdeeld, de mogelijkheid bieden dat 'de subsidies ook terecht komen bij diegenen die de beste en de meest intensieve politieke druk hebben uitgeoefend. Dat zijn niet noodzakelijk de beste kunstenaars.' (1990: 131) Dit verklaart volgens De Grauwe waarom collectieve voorzieningen van zo weinig belang zijn in het bestaande beleid. De private projecten, waarvan de direct belanghebbenden meer profiteren dan het grote publiek, worden met een veel grotere verbetering aan de politicus gebracht dan de kunstuitingen van collectieve aard. Daarbij maken zij gebruik van het gegeven dat private goederen ook veelal een collectieve dimensie kennen. Bijgevolg wordt 'de politicus geconfronteerd met een massa mensen die, onder het mom van het collectief belang, hun persoonlijk belang zullen promoten. De gemiddelde politicus zal aan een dergelijke druk geen weerstand kunnen bieden.' (1990: 132) De grote ruimte die lobby-praktijken onvermijdelijk binnen het subsidiemodel krijgen, verklaart volgens De Grauwe tevens waarom zo weinig vernieuwende projecten worden gesubsidieerd: de gevestigde kunstenaars hebben hun belang weten te institutionaliseren.¹⁷

Ook een derde doel van het cultuurbeleid, het bevorderen van de participatie van mensen uit vooral de lagere strata, is volgens De Grauwe niet gerealiseerd en speelt geen rol in het feitelijke beleid. Hij wijst erop dat er vooral subsidies worden verleend aan zaken waarvoor het publiek feitelijk nauwelijks belangstelling heeft. Zo gaat tweederde van de subsidies naar opera, ballet en klassieke

orkesten terwijl meer dan 90% van de Vlamingen in 1983 verklaarde *nooit* een desbetreffende voorstelling bezocht te hebben (1990: 147). Het zijn daarnaast voornamelijk hoger opgeleiden die participeren. Uit onderzoek van De Brabandere en Gentil naar Antwerpse theaterbezoekers blijkt zelfs dat, in de woorden van De Grauwe, 'het aandeel van bezoekers met een diploma van hoger onderwijs op een dramatische wijze is toegenomen' (1990: 154) (Van 33% in 1970 naar 57% in 1987). Deze toeneming wordt niet volledig verklaard door het gestegen scholingsniveau.¹⁸

Hoe kan worden uitgelegd dat de intellectuele elite zijn voorkeuren het meest royaal ziet gesubsidieerd? De Grauwe steunt in zijn antwoord opnieuw op Bourdieu (de overeenkomst tussen het betoog van De Grauwe en dat van De Swaan in zijn *Kwaliteit is Klasse* (1985) is overigens frappant). Mensen uit de bovenlaag kunnen zich het best distantiëren 'door kunstvormen te kiezen die zich niet gemakkelijk lenen voor massaconsumptie. Immers massaconsumptie ondermijnt de sociale functie van kunst voor deze elite. De kunstvormen die door de elite gekozen worden zullen dus relatief duur zijn.' (1990: 156-7) Om deze te kunnen bekostigen zullen de betrokkenen derhalve aankloppen bij de overheid. Zij zullen hierbij als argument gebruiken dat hun preferenties van superieure kwaliteit zijn. Omdat politici en ambtenaren tot dezelfde intellectuele elite behoren, zullen zij voor dit argument een gewillig oor vinden. Bijgevolg zullen de door hen geprefereerde kunstvormen het meest worden gesubsidieerd.

In een democratische samenleving behoeft deze praktijk echter enige legitimering. Deze wordt verkregen door de toegang tot de kunsten dusdanig te subsidiëren, dat in principe ook de mensen uit de lagere strata financieel in staat zijn te participeren. *In principe*, omdat het subsidiebeleid ervoor heeft gezorgd dat vandaag slechts een 'ge-intellectualiseerde' kunst wordt geboden die nog uitsluitend door een kleine groep ingewijden kan worden gewaardeerd. Binnen een subsidiemodel zijn de inkomsten van de kunstenaar immers onafhankelijk van de waardering van het (grote) publiek en bijgevolg hoeft hij geen rekening meer te houden met zijn artistieke voorkeuren. De Grauwe schrijft: 'We kunnen .. stellen dat de subsidies aan de kunsten (vooral de podiumkunsten) bijgedragen hebben tot de maatschappelijke marginalisering van deze kunsten.'

(1990: 158)

2.4 Nieuw beleid voor de kunst

‘Het kunstbeleid in dit land, en in vele andere Europese landen, is er van uitgegaan’ schrijft De Grauwe, ‘dat het publiek artistiek onmondig is en blijft, zodat alleen het oordeel van een selecte club van mensen vertrouwd kan worden.’ (1990: 175) Zonder interventie van de staat zouden de mensen alleen voor het gemakkelijke en ontspannende kiezen en zou de ware kunst verloren gaan. Er zijn dus in de ogen van de gezagsdragers ‘merit’ goederen die een waarde bezitten die los staat van het oordeel van de burgers. Deze goederen moeten door de overheid, ‘die in deze visie over superieure informatie beschikt over wat goed is voor de mensen’, worden verbreid.

‘Een paternalistisch wereldbeeld’ ligt volgens De Grauwe ten grondslag aan deze opvatting. Zijn aanhangers gaan ‘ervan uit dat er een instantie is buiten het individu, die in staat is om te bepalen wat goed en wat niet goed is voor dat individu. Bovendien, kan deze instantie op bepaalde terreinen (de kunst bij voorbeeld) beter weten waar het individu echt behoefte aan heeft, dan het individu dat zelf kan weten.’ (1990: 108) De belangrijkste reden waarom De Grauwe dit standpunt verwerpt, ‘is dat het neerkomt op een pleidooi voor dictatuur.’ (1990: 118)

Hiertegenover plaatst hij een ‘democratische opvatting’: ‘Deze gaat ervan uit dat ook in de kunst de mensen vrij gelaten moeten worden om te bepalen wat ze goed en mooi vinden.’ (1990: 109) Een dergelijk democratisch systeem, constateert De Grauwe spijtig, ‘waarin het publiek een strategische rol inneemt botst echter op het paternalistische en elitaire denken van velen in de kunstsector.’ (1990: 176)

Welke taken zijn er nu, binnen deze ‘democratische visie’, voor de overheid weggelegd in de kunsten? In de eerste plaats, betoogt De Grauwe, dient de overheid zich te concentreren op artistieke projecten die een sterk collectief karakter bezitten. Hier functioneert de markt immers het slechtst.

In de tweede plaats moet ‘de overheid haar ambitie om zelf de individuele artistieke projecten (of kunstenaars) te selecteren en te

subsidieren, laten varen. Het geld dat hierdoor vrijkomt, kan ze dan gebruiken om het kunstonderwijs te subsidiëren en om op die manier een dynamisch proces van artistieke ontplooiing te stimuleren.' (1990: 165) De bestaande subsidiemodellen zijn namelijk ongeschikt om nieuwe en experimentele projecten te bevorderen (zie noot 17 en 18). Volgens De Grauwe *kunnen* ze ook niet in een open democratisch bestel werken (1990: 163). Daarom kan het selecteren het best worden overgelaten aan, dankzij beter kunstonderwijs meer onderlegde, kunstconsumenten. 'Een dergelijk systeem', stelt De Grauwe, 'maakt een veel betere kans om de doelstellingen van het kunstbeleid te realiseren.' (1990: 176)

De Grauwe ziet tot slot weinig in het subsidiëren van toegangskarten om zo de participatie van met name de lagere strata te vergroten. Allereerst beschouwt hij dit als zeer ondoelmatig: indien 20% te arm is om de prijs te betalen, dan profiteert de overige 80% mee. Hij houdt een pleidooi voor de 'cultuurcheque', die slechts aan de armen wordt uitgereikt en recht geeft op een lagere toegangsprijs (vergelijk het Cultureel Jongeren Paspoort in Nederland). Deze cheques hebben echter opnieuw een sterk paternalistisch karakter: ze dringen de armen het cultuurpatroon op van de rijken. Beter is het daarom om de minder bedeelden 'cash' te geven waarover ze zelf mogen beschikken (1990: 106).

Mocht een democratische meerderheid toch de podiumkunsten willen blijven steunen, dan lijkt het De Grauwe doelmatiger om subsidie te verlenen per verkocht toegangskartje. Ook de hogere inkomens profiteren dan mee, maar dit systeem heeft als voordeel dat de producent wordt gedwongen rekening te houden met de wensen van het publiek. 'Intellectueel hermetisme dat zo kenmerkend is voor het huidige subsidiëringssysteem' (1990: 169)¹⁹ wordt zo vermeden.

3 Het Goede Leven

3.1 Het zelfgenoegzame individu

De eenvoudigste manier om zich vandaag in de westerse wereld bij een breed publiek populair te maken, is door te poneren dat uitsluitend het individu, en niets of niemand anders, geroepen is om

te bepalen wat in zijn belang is. Weten wij niet allemaal zelf het beste wat goed voor ons is? Hebben de ervaringen in de fascistische en nationaalsocialistische regimes, in de totalitaire communistische staten van het vroegere Oostblok en in de fundamentalistisch-religieuze gemeenschappen ons niet geleerd waartoe een ontkennend of voorwaardelijk antwoord kan leiden? 'Teleurgesteld in alle goden en metafysische krachten,' schreef Milo Anstadt reeds in 1974, heeft de westerse mens 'in zichzelf, in narcistische eigenliefde, compensatie gezocht.' (Anstadt 1974: 549) De Grauwe heeft, in navolging van vele andere neoliberalen, dit wijdverbreide sentiment haarfijn aangevoeld en de aloude uitgangspunten van de klassieke liberale economen van toepassing verklaard op een domein, dat hiervan tot voor kort, als een van de laatste levenssferen, gevrijwaard leek. En met succes: de linker zijde van het politieke spectrum, waarvan traditioneel een antwoord zou moeten komen op het marktliberalisme, lijkt niet (meer) in staat de handschoen op te nemen. De normatieve vooronderstellingen van het desbetreffende achttiende-eeuwse gedachtegoed sluiten te goed aan op de 'tijdgeest' van dit moment om met grote publieke instemming te kunnen worden bestreden. Op een mogelijke (deel)verklaring van dit onvermogen van links zal overigens verderop (in § 3.4) kort worden ingegaan, eerst zullen de uitgangspunten van het 'economisch individualisme', waarvan de ideeën van De Grauwe een neerslag zijn, in een wijder perspectief worden geplaatst.

Het individu wordt binnen dit economisch individualisme 'abstract' beschouwd: het heeft geen verleden en geen sociale achtergrond en zijn preferenties worden geacht authentiek, zonder enige beïnvloeding, tot stand te zijn gekomen. De mens is dus een wezen met *gegeven* behoeften, belangen, doeleinden, verlangens, rechten, talenten, et cetera, die alle volstrekt los worden gezien van iedere sociale context. Hij is slechts de drager van deze, zijn gedrag bepalende, kenmerken en de samenleving is niet meer dan een geconstrueerd instrument om vaststaande individuele doeleinden te realiseren. Van *samen* leven, van *sociale* interactie, is eigenlijk geen sprake omdat de mensen slechts met elkaar communiceren via de markt (cf. Lukes 1973: 73-9). De bestaande, boven discussie verheven, voorkeuren bepalen via deze vrije, doorzichtig veronderstelde, markt wat van waarde is en wat bijgevolg geproduceerd kan

worden.

Ook De Grauwe gaat zonder meer uit van de bestaande preferenties van het, abstract gedefinieerde, individu. Nergens vraagt hij zich af hoe voorkeuren tot stand zijn gekomen en wat de rol van de sociale omgeving hierin zou kunnen zijn. 'De individuele consument', schrijft hij aldus, 'beslist vrij hoe hij zijn budget het best kan besteden. De producent richt zich naar de wensen van deze consumenten en zal op basis daarvan zijn goederen en dienstenpakket aanpassen.' (1990: 38) Degenen die de waarde van iets loskoppelen van de onmiddellijke bereidheid van mensen om ervoor te betalen, refereren volgens De Grauwe 'aan een waardensysteem dat buiten het oordeel van de mensheid ligt' (1990: 20) De betrokkenen hebben een 'paternalistische filosofie' en gaan er van uit 'dat er een instantie is buiten het individu, die in staat is om te bepalen wat goed en wat niet goed is voor dat individu.' (1990: 108) In de praktijk komt dit neer op 'een pleidooi voor dictatuur.' (1990: 118) 'Democratisch' is de door De Grauwe verdedigde opvatting 'dat ook in de kunst de mensen vrij gelaten moeten worden om te bepalen wat ze goed en mooi vinden.' (1990: 109)

Het abstracte mensbeeld speelt een belangrijke rol in het denken van, onder meer, de 'natuurrecht' en 'sociaal contract'-theoretici, van de vroege utilitaristen en van de klassieke economen en beleefde zijn hoogtijdagen tussen het midden van de zeventiende en het begin van de negentiende eeuw. Het werd bestreden door tal van negentiende-eeuwse denkers, waaronder anti-revolutionaire en Romantische conservatieven; Hegel, Marx, Saint-Simon, Comte en hun volgelingen; Duitse historici, Engelse idealisten, sociologen en sociaal-psychologen. Vandaag wordt dit beeld van de mens door nog slechts een enkele beoefenaar der menswetenschappen serieus genomen als een verantwoorde, accurate beschrijving van de werkelijkheid. Slechts als vertrekpunt binnen een theoretisch *denkmodel* wordt het bruikbaar geacht, binnen econometrische of besliskundige modellen bij voorbeeld. Curieus is het dan ook dat dit abstracte mensbeeld, en de daarop gebaseerde theorieën, toch met enige regelmaat opduiken in redeneringen waarvan de pleitbezorgers de pretentie hebben, dat deze van toepassing zijn op de sociale werkelijkheid.

Zo publiceerde een aantal jaren terug in Nederland het wetenschappelijk bureau van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

een boek met deze strekking, getiteld *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*. De genoemde abstracte of atomistische uitgangspunten betreffende mens, maatschappij en wereld bleken volgens de auteurs de grondslagen waarop ook een hedendaagse liberale orde gebouwd zou kunnen én moeten worden.²⁰ De politicoloog Van den Berg recenseerde het boek in het wetenschappelijke blad van de VVD en gaf deze bespreking de titel mee 'Het orkest van de achttiende eeuw'. Zeker in de context van de kunsten, het onderwerp van het onderhavige essay, was dit een treffende titel. Hij erkende de artistieke waarde van authentieke uitvoeringen van achttiende-eeuwse composities, composities die in de daarop volgende eeuw nog al eens van 'aangroeisels' waren voorzien. Niettemin vroeg Van den Berg zich in arren moede af wat er de zin van kon zijn een *politieke theorie* aan te prijzen, die volledig is gebaseerd op uitgangspunten waaraan vandaag geen enkele realiteitswaarde meer wordt toegeschreven. Dit dankzij onder meer het sociaalwetenschappelijk onderzoek dat in de laatste twee eeuwen is verricht.²¹ Politieke filosofie is namelijk geen kunst: de keuze voor een bepaalde theorie berust op meer dan goede smaak. Een vergelijkbaar gevoel bekruipt de lezer bij het doornemen van *De Nachtwacht in het donker*. Kan men zo maar voorbijgaan aan verworven essentiële inzichten inzake mens en maatschappij, en toch serieus worden genomen? Jazeker, dat kan. De Grauwe heeft het nogmaals bewezen. Zorgelijk is te moeten constateren dat zijn betoog in steeds vruchtbaarder aarde valt. De sociaal-democratie en de sociaal-culturele wetenschappen zijn dan ook nog lang niet dood. Hun pleitbezorgers kunnen gewoon weer opnieuw beginnen.

3.2 De sociale mens

In het algemeen hecht men binnen de moderne westerse psychologie met betrekking tot de individuele ontwikkeling een groot belang aan sociale relaties. Zo beschouwt men doorgaans het vermogen om op voet van gelijkwaardigheid betekenisvolle relaties met anderen aan te gaan als het belangrijkste criterium voor geestelijke volwassenheid, als een noodzakelijke voorwaarde voor de ontplooiing van de individualiteit en als een conditie van een algemeen geestelijk welbevinden

of welzijn. De Engelse psychiater Anthony Storr, bij voorbeeld, wijst in zijn boek *Solitude*, waarin hij nota bene een pleidooi houdt voor de kunst en de waarde van het alleen-zijn, vooreerst op de belangrijke rol die sociale interacties spelen in de ontwikkeling van de eigen identiteit. 'Persoonlijkheid', stelt Storr, is een relatief begrip: men kan zich eerst bewust worden van zijn identiteit wanneer men deze kan spiegelen, kan contrasteren met die van anderen. Hij schrijft: 'One cannot even begin to be conscious of oneself as a separate individual without another person with whom to compare oneself. A man in isolation is a collective man, a man without individuality.' (Storr 1988: 147) In dezelfde geest stelt de socioloog Amitai Etzioni: 'Man is not unless he is social; what he is depends on his social being, and what he makes of his social being is irrevocably bound to what he makes of himself.' (Etzioni: 1968: 2) Dit, vervolgt Storr, geldt zowel voor kinderen als voor volwassenen. Zeer introverte, creatieve mensen - sommige kunstenaars, filosofen, componisten - kunnen zichzelf wellicht definiëren en ontwikkelen door het eigen verleden, de vroeger ontwikkelde identiteit of voortgebrachte werken, als referentiekader te gebruiken. Ook voor deze mensen geldt echter dat ze een vertrekpunt voor hun persoonlijke ontdekkingstocht moeten hebben, een vertrekpunt gevormd door hun eerdere, sociaal en cultureel bepaalde, identiteit (Storr 1988: 147-54).

De individualiteit ontwikkelt zich in een wisselwerking tussen aangeboren kwaliteiten en het 'ensemble' der sociale relaties. 'Human capacities cannot be developed and exercised by an individual in isolation', schrijft de Brits-Indische politiek filosoof Bhikhu Parekh, 'They are located within, and sustained by, the framework of social relations and are developed when the latter make them both possible and necessary.' (Parekh 1982: 71) Welke talenten zich wel of niet ontplooien is sterk afhankelijk van de toevallige en doelbewuste prikkels die men van zijn omgeving ontvangt. Iemand die niet wordt uitgedaagd of gestimuleerd bepaalde capaciteiten aan te wenden, zal deze ook nauwelijks ontwikkelen. De Australische politiek filosoof John Kleinig formuleert dit ontwikkelingsproces van de individualiteit als volgt: 'The human individual does not come into the world a fully formed personality, but a bundle of undeveloped and uncoordinated capacities. We acquire a specific personality, a specific identity, through learning... In our early years, we lack the

ability to form these [capacities] into complex, coordinated structures. Our hands need to be held or steadied and guided. But as we gain better control over our movements, as we come to appreciate what might be involved in shaping a unified configuration and acquire an interest in its realization, as our confidence increases and our imagination is stimulated, we are able to build using our own initiative, creating a structure that has "our own stamp" upon it. Building is a lifetime process.. Obviously how it ends up will depend partly on the adequacy of our early training, partly on the number and kind of [capacities] available to us, and partly on the building environment.' (Kleinig 1983: 67)

Het abstracte mensbeeld moet dus worden afgewezen. De Engelse politiek socioloog Steven Lukes schrijft, dat mensen dienen te worden beschouwd als de bron van (nog te ontdekken) intenties en doeleinden, beslissingen en keuzen, als *personen*, die het vermogen bezitten (nog te vervullen) waardevolle relaties aan te gaan en activiteiten te ontplooien, en die in staat zijn tot velerlei (nog te ontdekken) vormen van zelfontplooiing. Werkelijk respect voor (de vrijheid van) het individu vereist volgens hem, dat zowel rekening wordt gehouden met de strikt individuele als met de sociale aspecten van de menselijke persoonlijkheid. Waarlijke achting blijkt dus uit de erkenning, dat individuen voor hun ontwikkeling zowel afhankelijk zijn van de stimulansen van of socialisatie door hun sociale omgeving, als van de ruimte, die de gemeenschap hen op een gegeven moment laat om ook van hun verworven vrijheid gebruik te maken en desnoods van de norm af te wijken. Lukes formuleert deze noodzakelijke afweging, als volgt: `.. on the one hand, such respect requires us to take account of [individuals] as social selves - moulded and constituted by their societies - whose achievement of, and potential for, autonomy, whose valued activities and involvements and whose potentialities are, in large part, socially determined and specific to their particular social contexts. On the other hand, it requires us to see each of them as an actually or potentially autonomous centre of choice.. able to choose between, and on occasion to transcend, socially-given activities and involvements, and to develop his or her respective potentialities in the available forms sanctioned by the culture - which is both a structural constraint and a determinant of individuality.' (Lukes 1973: 149)

Kortom, volgens Lukes staat het abstracte mensbeeld op gespannen voet met alle lessen die de sociologie, culturele antropologie en sociale psychologie ons hebben geleerd. Het vormt de basis van het politiek en economisch individualisme en mede hierdoor de rechtvaardiging van een bepaalde ideologische visie op hoe het samenleven van mensen moet worden georganiseerd, doctrines die, hoe bevrijdend ze ook oorspronkelijk in de achttiende eeuw hebben gewerkt, in een moderne maatschappij, waar vrijheid en gelijkheid op hun juiste waarde worden geschat, moeten worden overstegen.

Deze noodzakelijke afweging tussen de individuele en sociale dimensie van de menselijke persoonlijkheid brengt ons op, wat wij kunnen betitelen als, het emancipatiedilemma. Voordat wij dit behandelen, moet eerst dieper worden ingegaan op het vrijheidsconcept. Zoals ook uit het bovenstaande blijkt, speelt dit concept een centrale rol in de onderhavige discussie. Ook De Grauwe beroept zich in zijn betoog nadrukkelijk op de vrijheid van het individu. Het gaat hem om het *democratisch* gehalte van onze samenleving, om de *vrijheid* van de consument, een vrijheid die wordt bedreigd door *paternalisten* en *elitisten*. 'Democratisch' is de, door hem verdedigde, opvatting 'dat ook in de kunst de mensen vrij gelaten moeten worden om te bepalen wat ze goed en mooi vinden.' (1990: 109) Deze vrijheid wordt zijns inziens het best gewaarborgd in het vrije marktsysteem.

3.3 Positieve en negatieve vrijheid

Negatieve vrijheid wordt door de Britse politiek filosoof Isaiah Berlin omschreven als het gebied waarin men, ongehinderd door doelbewuste interventies van anderen, dat kan doen of zijn wat in zijn vermogen ligt.²² Hoe groter dit privé-domein, hoe groter zijn negatieve vrijheid (Berlin 1958: 121). Deze conceptie van vrijheid is in de geschiedenis van het denken betrekkelijk nieuw: de hang naar privacy is in het Griekse en Middeleeuwse denken nauwelijks terug te vinden, en woorden als *self-sufficient*, *self-knowledge*, *self-interest*, *selfish* en *self-determination* werden pas in de loop van de zeventiende eeuw in het Engelse spraakgebruik opgenomen. De negatieve vrijheidsconceptie vormt het centrum van het westerse, liberale

gedachtengoed. Het liberalisme is voornamelijk een argumentatie over waar de grenzen van het privé-domein liggen en hoe deze het best beschermd kunnen worden. De rechtvaardiging van deze vrijheidsdimensie ligt voor Berlin vooral in het waardepluralisme, een product van het rationaliseringsproces dat men sinds de Griekse oudheid en het Christendom binnen de westerse beschaving kan waarnemen: de erkenning van de onmogelijkheid een voor een ieder overtuigende verdediging te vinden van objectieve, universele en eeuwige waarden, en het inzicht dat er vele betekenisvolle, maar ook conflicterende, idealen bestaan waartussen onvermijdelijk een afweging gemaakt moet worden, stimuleert en rechtvaardigt het verlangen dat mensen een privé-domein wordt gelaten waarin zij hun eigen waarheid kunnen belijden.

Mensen die, zoals De Grauwe, van oordeel zijn, dat er voor de overheid op het gebied van de vorming en overdracht van artistieke waarden geen rol van betekenis is weggelegd, dat de burgers oud en wijs genoeg zijn om zelf te bepalen wat mooi en lelijk, en goed en slecht is, of die stellen dat de overheid eerst in iemands privé-domein mag interveniëren, indien de betreffende persoon anderen schade berokkent (het 'harm principle' van John Stuart Mill), beroepen zich vooral op negatieve vrijheid.

Zij die daarentegen menen dat de overheid wél een taak heeft op het gebied van de cultuur, appelleren doorgaans aan de positieve vrijheidsconceptie. Positieve vrijheid of autonomie is een veel omvattender en meer fundamentele waarde dan negatieve vrijheid. Het gaat hier om de vraag in hoeverre mensen zelfstandig richting geven aan het leven, in welke mate ze meester zijn over het eigen bestaan. Berlin stelt, dat deze notie van vrijheid voortkomt uit de wens om zélf te kunnen kiezen en de gemaakte keuzen te kunnen rechtvaardigen door te verwijzen naar eigen ideeën en doeleinden, de wens dus om *iemand* te zijn en niet zomaar iedereen, iemand die verantwoordelijk is voor zijn daden en niet een of andere willoze speelbal van externe machten en krachten (Berlin 1958: 131).

Negatieve en positieve vrijheid zijn deels complementaire, deels elkaar overlappende waarden. Zo kan men alleen meester over het eigen leven zijn, indien men niet door anderen tot iets wordt gedwongen. Positieve vrijheid is breder, in de eerste plaats, omdat het ook een notie van 'zelfverwerkelijking' omvat: mensen dienen

eerst enigermate hun talenten en vermogens te hebben ontplooid, willen ze onafhankelijk van anderen het leven in eigen hand kunnen nemen. Zo moeten zij hun oordeelsvermogen ontwikkelen willen ze in staat zijn werkelijke keuzen te maken: geleerd moet worden alternatieven te onderscheiden, te evalueren en te kiezen. In de tweede plaats is het positieve vrijheidsbegrip meeromvattend omdat het niet alleen een `inter-', maar ook een `intramenselijk' concept vormt: pogingen meester over het eigen leven te zijn, kunnen niet alleen door externe, maar ook door innerlijke belemmeringen worden gefrustreerd. Men kan hier denken aan psychische problemen en aan onwetendheid. Een derde reden is, tot slot, dat de vraag in welke mate iemand autonoom is, in tegenstelling tot de vraag hoe groot iemands negatieve vrijheid is, niet op één moment, maar slechts over een zekere tijdsspanne beantwoord kan worden. Men kan in één oogopslag constateren of iemand in kluisters is geslagen, hetgeen onmogelijk is bij de vraag of hij meester is over het eigen bestaan.

Een aan deze drie redenen ten grondslag liggend verschil is dat negatieve vrijheid, in de terminologie van Charles Taylor, een *opportunity*-, en positieve vrijheid een *exercise-concept* vormt (Taylor 1979a): iemand die verkiest alle mogelijkheden die het leven hem biedt onbenut te laten en in deze passiviteit door niemand wordt gestoord, moet (in negatieve zin) als een vrij mens worden gekwalificeerd. Het gaat bij negatieve vrijheid slechts om de aanwezigheid van deuren die men eventueel zou kunnen openen. Of men van het bestaan hiervan weet en of men ze daadwerkelijk opent is niet van belang.

Voor positieve vrijheid of autonomie komt meer kijken. Zo dient men *actief* richting te geven aan het leven. Allereerst door zelfstandig op zoek te gaan naar alternatieve ideeën, smaken, stijlen, waarden. Hierdoor verkleint men namelijk de kans zijn leven een richting te geven, die minder goed bij zijn talenten of identiteit past en die men niet zou kiezen indien men op de hoogte zou zijn van de andere mogelijkheden. Dit is des te meer gewenst omdat de druk zich aan de waarden van de massa te conformeren erg groot is en omdat de fundamentele morele intuïties, die onze manier van leven in hoge mate bepalen, grotendeels tijdens de kindertijd worden gevormd, een tijd waarin de kritische vermogens nog nauwelijks zijn ontwikkeld (Lindley 1986: 45-52; Mill 1859: Ch.2). Voorts dient men te evalue-

ren welke plaats zijn onmiddellijke wensen in zijn leven of identiteit innemen of behoren in te nemen; en verlangens te onderdrukken, die strijdig zijn met zijn centrale waarden en levensdoelen. Iemand die gedurende zijn gehele leven op ieder moment slechts wordt voortbewogen door de eerste de beste aandrang of aandrif, kan immers moeilijk meester over zijn leven zijn. Autonomie vereist dat men afstand kan nemen van zijn wensen en verlangens; dat men in staat is te evalueren welke van deze wensen en verlangens al dan niet wezenlijk of waardevol in zijn leven of levensplan zijn en dus een uitdrukking van zijn identiteit kunnen worden geacht. Autonoom handelen is dus bewust, intentioneel handelen: men is zich bewust van zijn motieven, evalueert deze aan de hand van zijn 'diepere', meer centrale waarden en gaat pas daarna, weloverwogen, tot handelen over. Vrij handelen is derhalve niet impulsief, berust niet uitsluitend op aangeleerde codes, gewoontes, instincten, et cetera (Frankfurt 1971; Taylor 1976 en 1979a; Young 1986; Barber 1975, Blokland 1995: hst.3).

Wanneer de mens aldus wordt getypeerd als een *doener*, als een wezen dat op zoek is naar de grenzen van zijn mogelijkheden, dan ligt het voor de hand dat men meer vrijheidsobstakels zal onderscheiden dan binnen een conceptie, waar ook een in volkomen lethargie vervallen individu als een vrij mens wordt gekwalificeerd. Goedbeschouwd kan men immers binnen de laatstgenoemde, negatieve conceptie slechts met externe, doelbewust gecreëerde, belemmeringen worden geconfronteerd. Met betrekking tot het ontplooiën van zijn talenten, tot het vormen en volbrengen van een levensplan, ligt dat anders: hier kan men ook door innerlijke, psychische obstakels als neurosen en psychosen, en door het ontbreken van materiële en immateriële hulpmiddelen worden gedwarsboomd. Opgevoed worden in een cultuurarme omgeving betekent aldus een gebrek aan, voor positieve vrijheid onontbeerlijke, immateriële hulpmiddelen. Voor dit gebrek of deze vrijheidsbelemmering kan men in meer of mindere mate anderen verantwoordelijk stellen. Dit hangt af van het impliciet of expliciet aangehangen mens- en maatschappijbeeld. Hoe meer men namelijk mensen als het product beschouwt van sociale structuren en processen, en hoe meer men deze structuren en processen maakbaar of beïnvloedbaar acht, hoe eerder men degenen die materiële en immateriële hulpmiddelen

ontberen, in hun vrijheid beperkt, als het slachtoffer van dwang, zal zien (Blokland 1995: 125-135).

Het hele idee van autonomie of positieve vrijheid is nauw verbonden met het humanistische cultuurideaal, het ideaal van de persoonlijkheidsvorming. De verlichte of autonome mens wordt binnen dit cultuurideaal gezien als een breed ontwikkelde persoonlijkheid, die zich niet laat leiden door vooroordeel, onwetendheid of gewoonte, maar welbewust, weloverwogen én *actief* het eigen leven richting geeft. Liberalen én socialisten delen dit, mede op de Verlichting geënte, cultuurideaal. Er bestaan echter meningsverschillen over *hoe* de samenleving ingericht moet worden om dit ideaal te kunnen verwerkelijken. Deze meningsverschillen zijn het gevolg van een afwijkend mensbeeld: meer dan socialisten denken liberalen, dat het individu *zelfstandig* in staat is zijn talenten te ontplooien. In het algemeen beschouwen zij de sociale omgeving eerder als een potentiële bedreiging, dan als een stimulans voor deze ontplooiing en zij benadrukken derhalve de negatieve vrijheid van het individu. Dit vrijheidsbegrip is dan ook uiteindelijk bedoeld als een verdedigingswal tegen andere mensen, tegen de gemeenschap en de staat, en is dus anti-sociaal van karakter.

De positieve vrijheidsconceptie is vooral in linkse kring geformuleerd. Socialisten en radicalen hebben een meer sociaal mensbeeld en gaan er vanuit, dat mensen zich pas in interactie met anderen kunnen ontwikkelen. Men kan een parallel trekken met de ontplooiing van de intelligentie: de grenzen van wat mogelijk is, zijn genetisch vastgelegd, maar deze liggen tamelijk ver uit elkaar en het is uiteindelijk van de stimulansen afhankelijk die men uit zijn omgeving ontvangt, in welke mate de aanwezige potenties worden ontwikkeld (zie § 3.2).

Er is dus een belangrijk verschil tussen positieve en negatieve vrijheid, dat relevant is voor cultuurbeleid. Men zou kunnen stellen, dat negatieve vrijheid betrekking heeft op de vraag of mensen ongestoord door anderen eventuele keuzen kunnen maken, terwijl positieve vrijheid tevens betrokken is op de vraag of mensen ook werkelijke iets te kiezen hebben, of ze dus beschikken over reële keuze-alternatieven. Hiermee hangt samen dat men voor negatieve vrijheid, in tegenstelling tot voor haar positieve tegenhanger, niemand nodig heeft. Van zijn privacy geniet men bij voorkeur op

een onbewoond eiland. Autonom, echter, kan men, althans volgens de pleitbezorgers van positieve vrijheid, uitsluitend worden met behulp van anderen, in een totale cultuur. Dit omdat men uitsluitend door sociale interacties de capaciteiten kan ontplooien welke onontbeerlijk zijn voor de individuele zelfbepaling, omdat men slechts in een gemeenschap kan beschikken over de voor een reële keuze noodzakelijke keuze-alternatieven, en omdat men in hoge mate alleen door anderen, op directe of indirecte wijze, met deze alternatieven bekend en vertrouwd kan worden gemaakt.

Ook kunst moet men ten dele *leren* waarderen, kunst heeft naast een emotioneel ook een cognitief aspect. Zij is een bepaalde vorm van communiceren en men kan hierin eerst participeren wanneer men de desbetreffende taal heeft leren spreken. Hierin ligt dan ook de belangrijkste verklaring van het gegeven, dat de hogere sociale strata wél en de lagere niet naar het museum, theater en concert gaan: mensen uit 'betere' milieus zijn van huis uit vertrouwd met deze cultuur, en hebben beter en langer onderwijs genoten waarin meer aandacht aan kunst is besteed en waardoor de voor kunstbeleving noodzakelijke cognitieve vaardigheden meer zijn ontwikkeld. Zij zijn in een breder spectrum gesocialiseerd en genieten daarom later een grotere vrijheid om uit verschillende cultuuruitingen te kunnen kiezen. Een vrijheid waarvan ze ook uitgebreid gebruik maken.

Hierin ligt tevens de verklaring waarom het na-oorlogse spreidingsbeleid is mislukt: de overheid heeft zich voornamelijk beperkt tot een *voorzieningenbeleid*, tot het creëren van een breed spectrum van culturele faciliteiten en het door subsidies laag houden van de toegangsprijzen. Het beleid is te eenzijdig uitgegaan van de negatieve vrijheidsconceptie. De achterliggende veronderstelling was dat een betaalbaar en bereikbaar aanbod vanzelf een vraag naar cultuur zou scheppen. Uit al het beschikbare onderzoek (zie onder meer: Ganzeboom 1989: 176; Knulst 1989: 256) blijkt echter dat het niet materiele, maar *immateriële* belemmeringen zijn die de mensen ervan weerhouden om in de cultuur te participeren. Geld- of tijdskosten die zijn verbonden aan deelname, spelen nauwelijks een rol. Het gaat, nogmaals, om culturele competentie, die wordt verworven in het ouderlijk milieu, in het onderwijs en door eerdere participatie. De overheid dient, steunend op 'het maatschappelijk middenveld', te pogen deze competentie te bevorderen. Dit kan onder

meer door een betere en langere (kunstzinnige) scholing, door het aanbod gepaard te laten gaan met educatie en door een aanbod te creëren dat het lekenpubliek de mogelijkheid biedt zijn artistieke kennis en vaardigheden langzaam op te bouwen.

De Grauwe besteedt enige aandacht aan de noodzaak van het *leren* waarderen van kunst wanneer hij ingaat op de stelling, dat vele kunstproducten zogenaamde *experience* goederen zijn (zie § 2.2): deze `zijn moeilijk toegankelijk voor de consument die er nooit mee in aanraking is geweest. Om deze kunst te appreciëren moet hij kennis en ervaring opdoen.' Omdat vele consumenten hiervoor niet in de gelegenheid zijn (geweest), bestaat volgens voorstanders van marktinterventies het gevaar, dat de consumenten `de moeilijke kunstvormen links laten liggen en alleen het gemakkelijke waarderen' en dat derhalve `het moeilijke en daarom ook waardevolle verdwijnt' (1990: 76).

Eerder bleek dat het volgens De Grauwe allemaal zo'n vaart niet loopt. De consumenten laten zich in het marktsysteem leiden `door kwaliteitslabels, door bekende namen, door prestigieuze merken, enzovoort. Dit zijn objectief vast te stellen eigenschappen die zich gemakkelijk laten identificeren en die de consument helpen in het ontdekken van kwaliteit.' (1990: 77) Producenten die ten onrechte beweren kwaliteit te leveren zullen worden ontmaskerd door consumentenorganisaties, experts en concurrenten. Hetzelfde mechanisme treedt volgens De Grauwe op in de kunsten. De consumenten zullen zich hier laten leiden door experts en trendsetters die wel de tijd, kennis en vaardigheid bezitten om kwaliteit te onderscheiden.

Nog afgezien van het feit dat deze passage innerlijk tegenstrijdig is met de hoofdlijn in het betoog van De Grauwe (zie § 3.7), wordt hier miskend dat het niet alleen gaat om kennis en ervaring om een *keuze* te kunnen maken uit het aanbod, van belang is ook dat men kennis en ervaring nodig heeft om het aanbod te kunnen *begrijpen* en *waarderen*. Bij de aanschaf van een *instrument* als een videorecorder, een buitenboordmotor of een persoonlijke computer, kan men probleemloos blindvaren op het oordeel van experts. Daar waar echter de waardering van producten met een esthetisch *doel* in het geding is, is louter het oordeel van de betrokken consument relevant. Een potentiële participant in culturele activiteiten wordt eerst

oordeelkundig en zal eerst daadwerkelijk tot deelname overgaan wanneer hij *zelf* de noodzakelijke kennis en ervaring heeft opgedaan.²³ Men kan een vergelijking trekken met de ethiek. Ook hier kan men te rade gaan bij experts. En indien men hun raadgevingen opvolgt, dan kan men mogelijk de 'juiste' beslissingen in het leven nemen. Een ethiek, een stelsel van opvattingen over rechtvaardigheid, over goed en slecht, komt echter eerst tot leven, krijgt eerst werkelijke betekenis, wanneer deze door de betrokkene is *doorleefd*.

3.4 De kunsten, positieve vrijheid en distinctiedrang

Op welke wijze hangt participatie in culturele activiteiten samen met positieve vrijheid? Het autonomie- en het (normatieve) cultuurconcept hebben veel raakvlakken. Individuen die in het bezit zijn van meer 'cultuur' of 'beschaving', dat wil zeggen, personen die vertrouwd zijn met meer wijzen waarop men tegen het leven kan aankijken en die hun talenten meer hebben ontplooid, genieten doorgaans ook een grotere kans op een autonoom bestaan. Omdat zij op de hoogte zijn met alternatieve ideeën, waarden, opvattingen, smaken, stijlen, enzovoorts, zijn zij immers eerder in staat *reële* keuzen in hun leven te maken, keuzen die dus niet worden bepaald door onwetendheid, vooroordeel of gewoonte. Daarnaast hebben wij gezien dat men enigermate zijn faculteiten dient te ontplooien, wil men werkelijk meester over zijn leven kunnen zijn. Participatie in culturele activiteiten kan hierin een grote rol vervullen. Cultuur vormt, kortom, een *noodzakelijke*, maar natuurlijk geen voldoende voorwaarde van positieve vrijheid: voor het laatste is onder meer ook een mate van negatieve vrijheid, rationaliteit, zelfkennis en wilskracht nodig. Niettemin vergroot men door cultuur te spreiden dus tevens de mogelijkheid tot individuele autonomie.

De positieve vrijheid van het individu is afhankelijk van zijn kennis van de cultuur in het algemeen. Wetenschap en filosofie vormen evenzeer belangrijke bronnen en uitingen van individuele autonomie. Niettemin kunnen met name kunst en literatuur een emancipatoire werking worden toegedacht. Beide zijn een 'verhevigde' reflectie op en verbeelding van de menselijke existentie. Of, zo kan men ook

stellen, beide vormen (naast wetenschap en filosofie) de materiele neerslag van de `Bildungs'-conceptie van cultuur. Juist deelname aan culturele activiteiten kan mensen derhalve helpen hun talenten te verwerklijken en bij uitstek kunstwerken kunnen alternatieve inzichten in het bestaan geven, die de kans op positieve vrijheid vergroten.

Met name met betrekking tot de literatuur kan men in bepaalde gevallen stellen, schrijft de filosoof Mooij, dat zij `verruimt, bevrijdt, loswrikt, verstarring tegengaat; dat zij "verlossende woorden" spreekt.' (Mooij 1987: 184) Dit omdat, in de eerste plaats, literaire werken een stimulans zijn voor de verbeelding en mensen de mogelijkheid bieden zich los te maken van hun doorgaans beperkte omstandigheden: `De literatuur stelt hen in staat zich ook geheel andere levensvormen voor te stellen en in te denken, en zich in vreemde situaties en levenshoudingen te verplaatsen.' (Mooij 1987: 180) Daarnaast kan de literatuur mensen het bekende op een nieuwe manier laten zien. Te zamen kunnen deze twee mogelijke effecten de *kritische* functie van literatuur doen ontstaan: `Meer begrip voor het onbekende en een verrassende kijk op het bekende kunnen tot minder "begrip" voor het bekende leiden. De vanzelfsprekende aanvaarding van wat ons vertrouwd is, kan verdwijnen. Een vorm van kritiek op de wereld of op de samenleving is dan tot stand gekomen.' (Mooij 1987: 181) Literatuur kan mensen dus helpen zich te emanciperen, zich te bevrijden van oude vormen en gedachten (cf. Doorman 1988 en 1990).

Het lijkt echter verstandig bij dit alles niet uit het oog te verliezen dat tal van kunstuitingen overwegend een *esthetische* waarde bezitten. Het spreiden van kennis van deze kunst vergroot de individuele autonomie hoofdzakelijk in die zin, dat men pas werkelijk de keuze kan maken hiervan wel of niet te genieten, wanneer men eerst van haar bestaan op de hoogte is gebracht. Het belang van deze vrijheid kan niet worden overschat, het vormt reeds een voldoende reden om de cultuurspreiding te bevorderen. Ook arbeiderskinderen hebben recht op De Nachtwacht.

Het participeren in culturele activiteiten dient dus meer doelen dan onderscheidings- en distinctiedrang²⁴, zoals De Grauwe in navolging van Bourdieu beweert. Een serieus toepassen van de distinctietheorie, zoals deze door een groot aantal, zichzelf voor

progressief houdende, hedendaagse sociologen wordt geïnterpreteerd, heeft voorts sterke conservatieve consequenties. Er kan namelijk niet meer worden gerechtvaardigd, dat overheden en maatschappelijke associaties door een cultuur(spreidings)beleid trachten de sociale condities te scheppen die een ieder, ongeacht zijn sociale afkomst, de mogelijkheid biedt *zelf* te beslissen of hij in bepaalde culturele activiteiten wenst te participeren (Blokland 1990b; 1991a: 296-310; 1991b; 1995: 364-72). Wanneer cultuurparticipatie volledig valt te herleiden tot de menselijke behoefte zich te onderscheiden van anderen; wanneer de verschillende sociale strata authentieke, aan elkaar gelijkwaardige culturen bezitten; wanneer de notie van 'kwaliteit' niet meer is dan een complot van de burgerlijke elite tegen de lagere strata; wanneer de sociale cultuurspreiding louter een beheersingsinstrument of een vorm van cultureel imperialisme is; of wanneer zij slechts een dekmantel vormt om te legitimeren, dat er gemeenschapsgelden worden gebruikt om de particuliere hobby van de elite te bekostigen, *hoe* kan dan nog worden gerechtvaardigd dat de overheid poogt de deelname van mensen (uit met name de lagere strata) aan culturele activiteiten te bevorderen?

De Grauwe maakt dankbaar gebruik van het gedachtengoed van de distinctietheoretici en trekt hun redenering door tot de logische conclusie: waarom wordt de vorming en verspreiding van artistieke goederen niet simpelweg aan de markt overgelaten? In dat geval wordt immers niemand gedwongen mee te betalen aan de subjectieve voorkeuren van anderen. Is dit geen ware democratie? De aanhangers van de distinctietheorie blijven het antwoord schuldig. Zij hebben zichzelf de wapens waarmee het marktliberalisme bestreden zou kunnen worden, uit handen geslagen. Iedere serieuze tegenargumentatie zal immers gestoeld moeten zijn op uitgangspunten, die zij zelf zo hardvochtig hebben bestreden.

De slotsom moet dan ook zijn dat deze distinctietheorie slechts 'progressief' is in zoverre zij de arrogantie van de maatschappelijke elite aan de kaak stelt. Zij wordt echter conservatief zodra zij impliceert, dat het bestrijden van de bestaande sociale ongelijkheid in het kunnen deelnemen aan artistieke activiteiten, als cultuurabsolutistisch, elitair en paternalistisch gekwalificeerd moet worden. En zij is neoliberaler zodra zij legitimeert dat cultuuruitingen uitsluitend als economische goederen worden opgevat en dat hun productie, distri-

butie en consumptie derhalve volledig aan de markt kan worden overgelaten.

3.5 Het emancipatiedilemma

Het verwerven van cultuur, het ontwikkelen van de individualiteit en hiermee van autonomie is, zoals gesteld, nauw verbonden met educatie, enculturatie en socialisatie. En in dat leren kan de samenleving een belangrijke rol spelen. Het ligt voor de hand dat dit, voor de ontplooiing van de individuele autonomie onontbeerlijke leerproces op gespannen voet staat met de even zo betekenisvolle negatieve vrijheid van het individu: men kan weliswaar stellen, dat een mens zich in hoge mate slechts dankzij de vorming of stimuli ontwikkelt die hij van zijn omgeving ontvangt, deze ontwikkeling wordt eerst waardevol wanneer hij vervolgens de vrijheid wordt gelaten om er ook iets mee te doen. De aldus onvermijdelijke afweging tussen negatieve en (de voorwaarden van) positieve vrijheid, die door iedere serieuze sociaal-politieke theorie gemaakt zal moeten worden, kunnen wij beschouwen als de eerste dimensie van het emancipatiedilemma. Dit dilemma kan niet worden opgelost. Men kan slechts trachten een evenwicht te vinden tussen zijn beide, even waardevolle of plausibele elementen.

(Cultuur)politici die verandering willen brengen in de bestaande, als verwerpelijk of niet optimaal beschouwde preferenties, en met name tegen deze mensen richt zich het marktliberalisme van De Grauwe, stuiten op een bijkomend probleem, dat gezien kan worden als de tweede dimensie van het emancipatiedilemma.²⁵ Heeft de eerste dimensie dus betrekking op een nog te vormen individualiteit met eigen voorkeuren, bij de tweede, natuurlijk slechts analytisch van de eerste te scheiden dimensie, gaat het om reeds bestaande preferenties. Het betreffende probleem wordt gedeeld door tal van socialisten, christen-democraten en sociaal-liberalen, die in de Angelsaksische landen veelal als *radicals* worden aangeduid en binnen de Nederlandse verhoudingen waarschijnlijk het beste als *progressieven* kunnen worden betiteld. De betrokken critici onderschrijven dat de waarden, doeleinden, verlangens en voorkeuren van het individu in belangrijke mate een product vormen van de sociale interacties met

zijn omgeving. De authenticiteit en hiermee de status van de individuele preferenties kan dus enigszins gerelativeerd worden. Gesteld kan worden, dat het individu voorkeuren heeft ontwikkeld, die door hemzelf weliswaar als waardevol en oorspronkelijk worden ervaren, maar die in feite een toevallig, al dan niet verwerpelijk, product vormen van de bestaande maatschappelijke structuren, en die niet optimaal zijn: er bestaan wensen en bijbehorende bevredigingen, die het individu zou prefereren boven zijn huidige voorkeuren, indien het met deze alternatieven bekend zou zijn.

Dat dit laatste niet het geval is, kan, ten eerste, het gevolg zijn van een gebrek aan de voor autonomie noodzakelijke geneigdheid om op zoek te gaan naar alternatieve waarheden, om te onderzoeken of datgene wat tot dusverre werd aangenomen, wel waar, goed of schoon is, of, ten tweede en hier wellicht mede voor verklarend, van de bestaande sociale structuren en processen. Deze maken het de betreffende mensen in meer of mindere mate onmogelijk om met alternatieven in contact te komen of weten hen te socialiseren in de overtuiging, dat hun huidige voorkeuren de enig denkbare zijn. Omdat progressieven doorgaans democratisch en egalitair zijn geïnspireerd, worstelen ze echter ten aanzien van de betreurde voorkeuren met een dilemma. Dit bestaat hieruit, dat zij enerzijds, op grond van de beleden democratische beginselen, de bestaande individuele voorkeuren wensen te respecteren, terwijl zij deze anderzijds, inhoudelijk of op grond van de wijze waarop ze tot stand zijn gekomen, verwerpelijk achten en willen wijzigen. Enerzijds gaan zij er dus, op grond van de negatieve conceptie, vanuit dat mensen als mondig wezens behoren te worden behandeld, die in staat zijn zelfstandig keuzen te maken of voorkeuren te ontwikkelen en hierin niet door anderen betutteld behoren te worden. Anderzijds, echter, weigeren zij volledig uit te gaan van de bestaande voorkeuren, daar dit als nadelen heeft, dat men onkritisch staat tegen de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen en men nimmer de situatie kan creëren die de betrokken mensen, wanneer zij met haar bekend zouden zijn, zouden prefereren boven de bestaande. De vraag is opnieuw hoe deze preferabele situatie kan worden geschapen zonder de negatieve vrijheid van het individu onaanvaardbaar te beperken.

Het grootste probleem voor de radicalen is, dat de mensen wier preferenties betruurd worden per definitie geen kennis hebben van de

alternatieve ideeën, waarden, smaken, et cetera. De beslissing om hiermee wel in contact te komen, moet dus noodzakelijk door anderen genomen worden. Een normatief ideaal zal hieraan ten grondslag liggen: ook de overtuiging dat een keuze die bewust, op basis van een redelijke kennis van de alternatieven, is genomen, waardevoller is dan een, die het onwillekeurige product vormt van de bestaande maatschappelijk constellatie, is gebaseerd op een ideaalbeeld van individuele autonomie.

Verscheidene methoden zijn denkbaar om de genoemde preferabele situatie te creëren. In de eerste plaats zouden de maatschappelijke structuren kunnen worden veranderd. Van te veel mensen in onze 'vrije' liberale samenleving ligt, als gevolg van het simpele feit dat ze uit de lagere sociale strata komen, hun levensloop vast: zij zullen korter en slechter onderwijs volgen dan anderen, zij zullen minder beloond en oninteressanter werk verrichten, niet of nauwelijks deelnemen aan de cultuur, niet participeren in de democratische besluitvorming, et cetera (zie voor een empirische adstructie van deze constatering: Blokland 1995). Te veel mensen zijn nog immer het slachtoffer van een economische structuur, die hen veroordeelt tot monotoon en eenzijdig werk, waarin kansen om een eigen vakbekwaamheid of verantwoordelijkheidsgevoel te ontwikkelen als inefficiënt en onrendabel worden beschouwd en waarin massa-arbeidsongeschiktheid en werkloosheid als (economisch) draagbare bijproducten wordt aanvaard. Te veel mensen worden in hun ontplooiing belemmerd door een onderwijssysteem, dat de bestaande culturele en economische ongelijkheden reproduceert en dat in hoge mate louter die beperkte talenten ontwikkelt, die op de arbeidsmarkt te gelde kunnen worden gemaakt.²⁶ Bij te weinig mensen is het vermogen tot kritisch denken, tot het ter discussie stellen van conventies en gewoontes, gestimuleerd, is de moed tot nonconformisme, tot het afwijken van het door, onder meer, commercie en massamedia geschapen beeld van een normaal, gelukkig leven, aangemoedigd. Te veel mensen hebben te weinig mogelijkheden om te participeren in het politieke besluitvormingsproces, om hun vermogen tot zelfbestuur te ontplooien en invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van de samenleving waarvan zij een onderdeel vormen.

Het veranderen van maatschappelijke structuren is slechts dan een

vorm van paternalisme als dit (uitdrukkelijk) tegen de, mede door deze structuren gegenereerde, preferenties van de burgers ingaat. Hoe minder er sprake is van reeds gevormde voorkeuren, hoe meer men zal moeten spreken van een verandering van socialisatiestructuren. Het laatste geval heeft dus betrekking op de eerste dimensie van het emancipatiedilemma, het eerstgenoemde op de tweede dimensie. Omdat mensen *altijd* in belangrijke mate het product zijn van hun sociale omgeving, is de vraag hier eerder, zo zou men kunnen redeneren, *op welke wijze* zij dienen te worden gesocialiseerd, dan *hoe* dit kan worden gerechtvaardigd. Totalitarisme dreigt wanneer de politiek in deze redenering een vrijbrief ziet zich ongelimiteerd te bemoeien met de vorming en overdracht van waarden. En toch zal men zich van dit probleem rekenschap moeten geven, is het ongewenst dat men, uit angst voor de beschuldiging van totalitair denken, de culturele vorming als vanzelfsprekend volledig overlaat aan de vrije jongens van de markt en niet aan democratisch controleerbare instellingen.

Een tweede methode om mensen bekend te maken met alternatieven, die zij mogelijk zelf uitermate zouden waarderen, wordt gevormd door de, wat de socioloog Benton heeft betiteld als: 'democratische ideologische strijd' (Benton 1982). Het trachten anderen, binnen de bestaande verhoudingen, te overtuigen van de waarde van alternatieve ideeën, doeleinden of cultuuruitingen is uiteraard in een democratie de belangrijkste en meest wenselijke manier om het emancipatiedilemma te doorbreken. Vertegenwoordigende lichamen, politieke partijen, actie- en pressiegroepen, vakbonden en alle andere mogelijke vormen van sociale relaties en verenigingen, de media, het onderwijs, de wetenschap, de literatuur, de kunsten vormen de podia waarop deze 'strijd' wordt gevoerd. Dit gebeurt met harde en zachte middelen: een artikel publiceren in een boek waarvan mensen zelf kunnen beslissen of ze het willen aanschaffen en (ook) lezen, is een minder harde overtuigingsmethode, dan de aan publieke omroepen opgelegde verplichting een bepaald gedeelte van hun zendtijd aan 'cultuur' en informatie te besteden. Het laatste instrument is weer minder ingrijpend dan het bepalen van met welke kennis, ideeën en opvattingen kinderen gedurende hun schooltijd geconfronteerd dienen te worden: bereidt men mensen voor op de arbeidsmarkt of op het leven?

Het veranderen van de sociale structuren en het voeren van een democratische politieke strijd gaan daar in elkaar over waar blijkt, dat een werkelijke presentatie en confrontatie van afwijkende opvattingen slechts kan worden gewaarborgd of gecreëerd door de structuren te veranderen. Het is evident dat bepaalde instituties hieraan meer ruimte geven dan andere: commerciële zendgemachtigden zijn, omdat uit marktoverwegingen per definitie wordt geappelleerd aan de grootste gemene deler, aan datgene waarmee de kijker en luisteraar *reeds bekend is*, minder pluriform dan publieke omroepen, en geven daarom minder gelegenheid tot het ontwikkelen van de individuele autonomie (zie het vijfde opstel).

3.6 Paternalisme, cultuur en geluk

Hoe harder het middel, hoe sterker men zal ingaan tegen bestaande preferenties en hoe meer er sprake zal zijn van paternalisme. Paternalisme, een in de tijd beperkte controle over één of meerdere aspecten van iemands leven, gerechtvaardigd door te refereren aan zijn welzijn, geluk, behoeften, belangen of waarden, speelt dus in meer of mindere mate een rol bij het doorbreken van de *tweede* dimensie van het emancipatiedilemma.²⁷ Het is onverstandig, en in tal van gevallen ook tamelijk hypocriet, om zoals De Grauwe bij het zien van het woord 'paternalisme' direct groot alarm te slaan. Enculturatie, socialisatie, educatie, paternalisme, bevoogding, manipulatie, hersenspoeling bevinden zich op één, glijdende schaal. Al deze tactieken worden door personen, door ouders, door groepen, door de overheid, en óók door de commercie gebruikt om het individu in meer of mindere mate te beïnvloeden. Dat dit kan en gebeurt is eigen aan het sociale wezen van de mens. Onze maatschappij zit dan ook vol met paternalistische structuren: het concept 'minderjarigheid', de plicht sociale premies af te dragen, verzekeringen af te sluiten, tot zijn achttiende naar school te gaan en valhelmen en autogordels te dragen zijn hier maar enkele voorbeelden van. Het is, nogmaals, het een of het ander: wil men de soevereiniteit van de bestaande culturele preferenties van mensen volledig respecteren, dan zal men de ambities aangaande de culturele emancipatie van grote delen van de bevolking danig moeten temperen; wil

men daarentegen de ontplooiing van velen wel mogelijk maken, dan zal men moeten aanvaarden dat dit niet altijd *zelf*-ontplooiing zal kunnen zijn.

De essentie van paternalisme is dat wordt geanticipeerd op instemming achteraf: er wordt verondersteld dat de betrokkene op het betreffende moment niet over de benodigde cognitieve en evaluatieve vaardigheden of kennis beschikt om een voor zijn eigen welzijn juiste beslissing te nemen, maar er wordt verwacht dat wanneer op een later tijdstip deze vermogens of kennis wel aanwezig zijn, hij of zij alsnog met de interventie zal instemmen (cf. Dworkin 1971; Carter 1977). Men baseert zich hierbij *niet*, zoals De Grauwe beweert, op 'een waardensysteem dat buiten het oordeel van de mensheid ligt' (1990: 20), maar onvermijdelijk op de bevindingen van de mensen die wel bekend zijn met de te prefereren toestand en die niet hebben blootgestaan aan, naar algemene maatstaven, onaanvaardbare, instemming garanderende vormen van beïnvloeding, zoals manipulatie en hersenspoeling. Niet de onmiddellijke wensen en drijfveren van het individu staan dus bij paternalisme centraal, maar dat wat doorgaans binnen een bepaalde samenleving door gewone, oordeelkundige mensen als rationeel of nastrevenswaardig wordt beschouwd. De Grauwe doet zelf niet anders (zie § 3.7). De vraag is nu of de mensen, die reeds bekend zijn met de cultuurgoederen waarvan anderen, als gevolg van de bestaande maatschappelijke structuren en processen of van de eigen inertie, zijn buitengesloten, *terug* zouden willen naar de situatie waarin dit nog niet het geval was. Kan men redelijkerwijs aannemen, dat de mensen die dankzij een cultuurspreidingsbeleid in contact zouden komen met alternatieve waarden, ideeën, opvattingen, leefstijlen, smaken; met wetenschap, kunst en literatuur, dit contact achteraf zullen appreciëren? Kan men zonder meer verwachten dat mensen, die worden gestimuleerd hun vermogen tot autonomie te ontwikkelen, hier later dankbaar voor zullen zijn?

Binnen de westerse beschaving is altijd een anarchistisch of romantisch geïnspireerd verlangen blijven leven naar een waarschijnlijk nimmer bestaande, maar toch verloren natuurmens, die nog niet is bevangen door een, gelijk met het drinken uit de beker der kennis toenemende twijfel en onzekerheid. Cultuur, kennis van alternatieve wijzen om tegen het leven aan te kijken, wordt vaak eerder

als een last, als een ondraaglijke lichtheid, ervaren, dan als een bevrijdende verrijking van het bestaan. Willen de mensen, kortom, eigenlijk wel vrij zijn of worden? Spreidt men tegelijkertijd met cultuur niet ook onnodig getob, zinloze zelfkwellen, onzekerheid en twijfel, geen vermijdbaar ongeluk?

Kennis van alternatieve beschouwingwijzen, autonomie, zo is de boodschap, maakt niet gelukkig en daarom moet men niet proberen mensen met cultuur in aanraking te brengen. Waarschijnlijk worden hier echter twee waarden op één lijn stelt, autonomie en geluk, die men beter van elkaar kan onderscheiden (overigens slechts omwille van het betoog: iedere plausible definitie van 'geluk' zal, zo zullen wij zien, een notie van 'autonomie' moeten bevatten). Men kan gelukkig zijn zonder dat men autonoom is, autonomie kan men combineren met diep ongeluk. Positieve vrijheid is een hogere, een belangrijker waarde dan geluk. En de stelling dat men van deze vorm van vrijheid ongelukkig kan worden, hoeft nog geen reden te zijn het bevorderen van de individuele autonomie te staken. Dit vereist enige bewijsvoering.

Wat wordt in de bovenstaande redenering verstaan onder 'geluk'? Gezien de afkeer van cultuur, moet het een leven zijn, in de woorden van Mario Vargas Llosa, 'zonder twijfels en onzekerheid, zonder de plicht de realiteit voortdurend te moeten onderzoeken en te moeten kiezen tussen verschillende standpunten'. Geluk kan in deze zin wellicht worden gedefinieerd, schrijft Vargas Llosa, als 'een toestand van harmonie tussen het gevoel van de mens en de werkelijkheid waarin hij leeft' (Vargas Llosa 1985: 26). In dezelfde geest kan men geluk waarschijnlijk omschrijven als 'het genieten van prettige ervaringen'. De vraag is nu, of mensen in deze zin gelukkig willen zijn. Via een omweg zullen wij proberen een antwoord te vinden.

De Amerikaanse filosoof Robert Nozick stelt, in het kader van een kritiek op utilitaristische rechtvaardigingen van een moraal, dat een levensbeschouwing die is gebaseerd op een calculatie van prettige en onprettige ervaringen, niet duidelijk kan maken waarom wij een bestaan in een zogenaamde 'experience machine' zouden afwijzen. Het betreft hier een apparaat met het vermogen degene die er op is aangesloten, iedere ervaring te laten beleven die hij wenst.

'Superduper neuropsychologists', schrijft Nozick, 'could stimulate your brain so that you would think and feel you were writing a great

novel, or making a friend, or reading an interesting book. All the time you would be floating in a tank, with electrodes attached to your brain.' (Nozick 1974: 42) Om te voorkomen dat men bepaalde ervaringen zou missen, zou men kunnen onderstellen dat nauwkeurig is onderzocht welke in het algemeen als plezierig bekend staan. Om de twee jaar zou de betrokkene voor een wijl uit het bassin kunnen komen om, mede op basis van de resultaten van deze onderzoeken, zijn programma voor de komende tijd vast te stellen. Iemand die zich in de machine bevindt, zal zich dit uiteraard niet realiseren, hij zal denken dat alles daadwerkelijk gebeurt. De vraag is nu waarom wij zo'n leven zouden afwijzen. Wat is het, dat er meer is in het bestaan, dan het genieten van prettige ervaringen en dat ons doet besluiten desnoods ongelukkig te worden? Dezelfde vraag kunnen wij ons met een andere, meer bekende metafoor stellen. Ook in Aldous Huxleys *Brave New World* zijn alle mensen volmaakt gelukkig. Dit omdat zij, dankzij een diepgaande conditionering, nimmer verlangens of doeleinden bezitten die niet kunnen worden gerealiseerd. Alle wensen worden dus vervuld, waardoor de stabiliteit van het systeem, stabiliteit is het uiteindelijke doel, is verzekerd. Komt er toch nog enige twijfel of enig ongenoegen bij de mensen boven, dan is er altijd nog een soft-drug ('Soma') om dat te onderdrukken. Waarom, opnieuw, symboliseert *Brave New World*, ondanks het volmaakte geluk van (bijna) al haar inwoners, slechts voor weinigen een maatschappij waarin zij graag zouden willen leven?

Vermoedelijk wordt dit verklaard door de omstandigheid dat niemand hier autonoom is, dat niemand als een *mens* functioneert, meester is over het eigen leven, over het eigen denken en verlangen. Geen enkele gedachte, geen enkel verlangen, of doeleinde is immers authentiek, het produkt van een eigen, onafhankelijk denken of willen. Alles is het produkt van een conditionering, die al ver vóór de bevalling begint - voor zover men nog van een bevalling kan spreken, want iedereen komt in deze nieuwe wereld uit de reageerbuis. Wezenlijk voor de mens is niet zijn vermogen tot geluk, maar tot autonomie. Wezenlijk is zijn potentie afstand van zichzelf en zijn directe verlangens te nemen - en dus niet willoos iedere stimulus met een Pavlov-reactie te beantwoorden. Wezenlijk is zijn vermogen werkelijke keuzes te maken, authentieke gedachten en

doeleinden te ontwikkelen - in Brave New World zijn alle gedachten al voor hem gedacht en liggen alle keuzen en doeleinden al vast.

Evenzo wensen wij niet op een 'experience machine' aangesloten te worden, omdat, stelt Nozick, wij de dingen niet alleen willen ervaren, maar ze ook willen *doen*; omdat, ten tweede, wij op een bepaalde manier wensen te *zijn* - iemand die in een kuip rondrijft, *bestaat* niet echt, er is geen antwoord op de vraag wat voor een persoonlijkheid hij is, of hij dapper, intelligent, geestig of sympathiek is; en omdat, ten derde, wij ontevreden zijn met een werkelijkheid die, zoals de wereld van hen die zijn aangesloten op de machine, volledig door mensen is geconstrueerd en beperkt: velen wensen contact te houden met een diepere, poëtische of transcendente realiteit. Mensen willen, kortom, een eigen leven *leven*, midden in de werkelijkheid. Dit kan niet vóór hen, door machines of ideale maatschappijen, gedaan worden.

In het bovenstaande werd, zoals gesteld, slechts omwille van het betoog een onderscheid gemaakt tussen geluk en autonomie. In de praktijk zal in een plausibele omschrijving van het begrip 'geluk' nimmer een notie van autonomie ontbreken. Mensen zijn geen varkens, benadrukt de sociaal-democraat John Stuart Mill, zij hebben meer verheven of nobeler faculteiten en zullen, wanneer zij hier eenmaal bewust van zijn gemaakt, nimmer een situatie als geluk ervaren waarin geen recht aan deze kwaliteiten wordt gedaan. Mill schrijft: "... it is an unquestionable fact that those who are equally acquainted with, and equally capable of appreciating and enjoying, both, do give a most marked preference to the manner of existence which employs their higher faculties. Few human creatures would consent to be changed into any of the lower animals, for a promise of the fullest allowance of a beast's pleasures." (Mill 1861/71: 280) Dit kan worden verklaard uit trots, uit zijn hang naar of liefde voor vrijheid en onafhankelijkheid, uit zijn streven naar macht, of, volgens Mill het meest plausibel, uit zijn gevoel voor eigenwaarde of zelfrespect. Dit laatste is dermate essentieel voor persoonlijk geluk, dat niets wat hiermee confligeert, gedurende langere tijd voor de betrokkene nastrevenswaardig kan zijn.

Mensen die veronderstellen dat zelfrespect, het aanwenden van zijn hogere vermogens, ten koste gaat van geluk, verwarren de laatste waarde, schrijft Mill, met tevredenheid ('content'). Een wezen met

hogere, meer ontwikkelde vermogens is, geeft ook Mill toe, wellicht vatbaarder voor gevoelens van onbehagen, dan een wezen met een klein repertoire aan behoeften, maar: 'It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied; better to be Socrates dissatisfied than a fool satisfied. And if the fool, or the pig, is of a different opinion, it is because they only know their own side of the question. The other party to the comparison knows both sides.' (Mill 1861/71: 281).

Slechts de mensen die de alternatieven zélf ervaren hebben, zijn dus volgens Mill in staat te oordelen, en vandaar dan ook zijn stelling, dat 'the uncultivated cannot be competent judges of cultivation. Those who most need to be made wiser and better, usually desire it least, and, if they desire it, would be incapable of finding the way to it by their own lights.' (Mill 1900: 459)

Resumerend: wij willen niet leven in Brave New World of in een ervaringenmachine omdat ons vermogen tot autonomie hier wordt ontkend en omdat de verwerkelijking van dit vermogen een noodzakelijke voorwaarde vormt van een menswaardig, of gelukkig bestaan. Het gaat bij cultuurspreiding niet in de eerste plaats om het verbreiden van prettige ervaringen, maar om het bevorderen van de individuele autonomie. Spreiding van cultuur, van het vermogen om reële keuzen te kunnen maken uit werkelijke alternatieven, is dus, anders dan De Grauwe suggereert, geen uiting van een ondemocratische, elitaire filosofie, maar van het serieus nemen van mensen. Het is er een bewijs van dat men een ieder, en niet slechts een handvol geprivilegieerden, de potentie toedicht om autonoom te worden en dat men niemand wenst te veroordelen tot een mens-onwaardig nihilistisch hedonisme.

3.7 Contradicties bij De Grauwe

Weten individuen altijd wat goed voor hen is? Bestaat er een notie van kwaliteit welke los staat van de waardering die het huidige publiek via de markt kenbaar maakt? Refereren degenen die de waarde van iets loskoppelen van de onmiddellijke bereidheid van mensen om ervoor te betalen, 'aan een waardensysteem dat buiten het oordeel van de mensheid ligt' (1990: 20)? Komt dit in de praktijk neer op 'een pleidooi voor dictatuur' (1990: 118), hetgeen reden voor

ons zou moeten zijn te kiezen voor De Grauwes 'democratische' filosofie?

De Grauwe blijkt hier zelf ook niet helemaal zeker van te zijn. Het boek en zelfs de terminologie van De Grauwe zit wat dit betreft vol innerlijke tegenstrijdigheden. Hij stelt bij voorbeeld *enerzijds* dat de waarde of de kwaliteit van een object volledig wordt bepaald door de preferenties van de individuen die te zamen een markt vormen en *anderzijds* dat deze individuen door de overheid, door educatie en scholing, tot kundiger kunstbeoordelaars en -consumenten moeten worden opgevoed. Wanneer er geen kwaliteitscriteria bestaan die enigszins losstaan van de markt, hoe kan deze opvoeding dan worden gerechtvaardigd? En op grond van welke criteria wordt besloten *waarin* mensen worden geschoold? Hoe kan onderwijs in de kunsten worden gerechtvaardigd wanneer participatie in culturele activiteiten slechts dient om zich van anderen te distantiëren? Is cultuur dan toch een 'merit-good'? Elders (1990: 74-5) spreekt De Grauwe over 'miskende kunstenaars', die al dan niet door de overheid gesteund moeten worden. Wanneer het bestaande publiek het laatste woord heeft, hoe kan een kunstenaar dan worden *miskend*? Naar welke maatstaf refereert De Grauwe dan? Ook de passages in het boek van De Grauwe over de zogenaamde *experience* goederen (1990: 76-7, zie § 2.2) vormen een aardige illustratie van innerlijke contradicties: hoe kan hij een notie als 'het moeilijke en daarom ook waardevolle' rechtvaardigen?, hoe kan hij spreken van 'onafhankelijke experts', 'het ontdekken van kwaliteit', 'kwaliteitslabels', en 'misleidende publiciteit'? Is kwaliteit nu klasse of niet? Heeft kwaliteit een betekenis die los staat van de marktprijs, van de *bestaande* vraag, of niet? De Grauwe baseert zich in zijn impliciete antwoorden, zoals in alle rechtvaardigingen van socialisatie en paternalisme, *niet* op de markt, op de bestaande, onmiddellijke preferenties van de consumenten, maar op de bevindingen van de mensen die wel bekend zijn met een preferabele toestand en die niet hebben blootgestaan aan, naar algemene maatstaven, onaanvaardbare vormen van beïnvloeding. In de politiek kan het vaak dienstig zijn vooronderstellingen en antwoorden impliciet te laten. In de wetenschap is dit echter ontoelaatbaar.

4 De Goede samenleving is meer dan een markt

Zoals gesteld, reduceren marktliberalen de samenleving tot een marktsysteem. Aan het gegeven dat mensen sociale wezens zijn die zich eerst in en dankzij een gemeenschap kunnen ontwikkelen, en aan het feit dat (culturele) preferenties bijgevolg zelden volledig authentiek zijn, wordt volstrekt voorbij gegaan. De rechten en de bestaande voorkeuren van het individu staan centraal en het samen leven wordt slechts waardevol geacht omdat het de mens in staat stelt particuliere doeleinden te realiseren. Mensen communiceren louter met elkaar via de markt en deze communicatie heeft de vorm van een ruil op basis van een contract. Voor andersoortige morele verbanden, morele rechten en verplichtingen, is geen enkele aandacht. Buiten dewelke waarmee het individu (contractueel) heeft ingestemd, heeft het geen plichten ten opzichte van de samenleving en hem worden louter negatieve vrijheidsrechten verleend. Erkent men echter eenmaal het sociale wezen van de mens, zo zal in het volgende worden betoogd, dan zal men hem tevens positieve vrijheidsrechten moeten toekennen. Het zou namelijk inconsistent zijn om individuen enerzijds bepaalde (negatieve) rechten te verlenen, maar anderzijds indifferente te staan ten opzichte van het antwoord op de vraag of zij hiervan ook gebruik kunnen maken. Daarnaast zal men enige verplichtingen jegens de samenleving moeten aanvaarden, de draagster van de materiële en immateriële condities van positieve vrijheid (Taylor 1979b; Norman 1987: 66 e.v.).

In het Westen verlenen wij individuen doorgaans mensenrechten omdat zij een aantal kwaliteiten en behoeften bezitten, die wij als wezenlijk voor het bestaan beschouwen en die derhalve naar ons gevoelen ons respect waardig zijn. Het begrip 'rechten' geeft dus niet meer aan dan wat wij met zijn allen over het algemeen in het leven belangrijk achten. Dit laatste krijgt zijn neerslag in de door ons gezamenlijk gehanteerde concepten en categorieën die ons denken en handelen bepalen. Aan het antwoord op de vraag welke rechten individuen moeten worden toegeschreven, liggen dus uiteindelijk mensbeelden ten grondslag. Deze beelden kunnen op hun realiteitswaarde getoetst worden. De epistemologische basis van, in dit geval, negatieve vrijheidsrechten is dus, zo kunnen wij van het voorgaande afleiden, van geen andere aard of sterkte dan die van positieve

rechten (cf. Walzer 1983: xiii e.v.; Berlin 1962; Norman 1987: 139 e.v.).

Een wezenlijk kenmerk van de mens achten wij in het algemeen zijn vermogen tot het maken van keuzen, tot het ontwikkelen van authentieke gedachten en doeleinden, of, anders gezegd, tot zelfbepaling en zelfverwerkelijking. Deze capaciteiten bezitten derhalve voor ons een speciale morele status, hetgeen wij tot uitdrukking brengen door aan individuen vrijheidsrechten toe te kennen. Mensen hebben het recht van meningsuiting, vergadering en vereniging omdat zij het unieke vermogen bezitten een mening te ontwikkelen, die de moeite waard is om er met anderen over van gedachten te wisselen.

De stelling dat het menselijk vermogen tot het vellen van morele oordelen ons respect waardig is, houdt méer in dan de erkenning van ieders recht op een eigen mening. Zij impliceert ook, schrijft Taylor (1979b), dat men moet proberen iemand te worden die in staat is zelfstandig een opinie te vormen en aan zijn overtuiging trouw te blijven. Dit ondanks de kosten die een dergelijk leven met zich kan meebrengen. Een werkelijk respect voor het vermogen tot morele oordeelsvorming is immers niet te combineren met een gemakkelijk en oppervlakkig opportunisme. Zij impliceert voorts dat men de sociale condities moet scheppen, die noodzakelijk zijn deze potentie te kunnen ontwikkelen. Indien mensen dus recht hebben op vrijheid van meningsuiting, dan hebben zij, wil men consistent blijven, óók recht op de maatschappelijke voorwaarden die noodzakelijk zijn voor het ontwikkelen van een eigen opinie. Wij weten, dat de individuele potenties ontwikkeld moeten worden en dat dit slechts kan gebeuren dankzij anderen. Wat kan dan de betekenis van ons respect voor deze potenties zijn wanneer dit respect uitsluitend wordt vertaald in het scheppen van de mogelijkheid zich, ongestoord door de interventies van anderen, te uiten? Uitsluitend wanneer men uitgaat van een abstract mensbeeld kan men volstaan met negatieve vrijheidsrechten.

Wil men, kortom, mensen werkelijk serieus nemen, en wil men dus ook mensenrechten werkelijk serieus nemen, dan moet men naast negatieve rechten ook *positieve* rechten verlenen. Mensen hebben er niet alleen recht op met rust te worden gelaten, ze hebben er ook recht op zich zo ver te ontplooien, dat ze vervolgens iets met deze rust kunnen doen. Op cultuurpolitiek terrein is het derhalve incon-

sistent om te menen dat mensen de vrijheid bezitten om wel of niet naar het theater, de concertzaal of de bibliotheek te gaan, indien zij niet eerst vertrouwd zijn gemaakt met de in deze tempels aangeboden cultuur. Er is dus een fundamentele, normatieve reden om zich niet louter passief, door een aanbodbeleid, maar ook *actief*, door een participatiebeleid, in te spannen de cultuurspreiding, en daarmee de individuele autonomie, te bevorderen. Het zal duidelijk zijn dat men in een dergelijk beleid een evenwicht zal moeten vinden tussen *negatieve* en *positieve* vrijheid (zie § 3.3).

Wanneer mensen recht hebben op de sociale condities om hun vermogen tot vrijheid te ontwikkelen, dan hebben zij ook een morele verplichting deze condities te creëren of in stand te houden: het toekennen van rechten impliceert dat men ook plichten op zich neemt. Zoals in § 3.4 bleek bestaat er een verband tussen positieve vrijheid en cultuur. Individuele autonomie betekent dat men op basis van een redelijke kennis van de keuzemogelijkheden zelfstandig richting geeft aan het eigen bestaan. Deze vrijheid is onbereikbaar voor iemand die zich slechts één manier van leven kan voorstellen. De kunsten en de letteren kunnen, naast onder meer wetenschap, filosofie, politiek en religie, een stimulerende rol spelen in het vergroten van het zelfbewustzijn en het voorstellingsvermogen van mensen. Om vrijheid waardevol te laten zijn, om haar *mogelijk* te maken, is het derhalve gewenst dat het artistieke leven, de hele culturele matrix van bibliotheken, boekhandels, orkesten, toneelgezelschappen, musea, cinema's, dag- en opiniebladen, uitgeverijen, et cetera, wordt bevorderd. Als wij nu de verplichting hebben de individuele vrijheid te respecteren, dan hebben wij, stelt Taylor terecht, ook een morele verplichting jegens de groep, de draagster van een belangrijke voorwaarde van vrijheid: de cultuur. Dit strookt echter niet met het atomistische uitgangspunt, dat de samenleving voor het individu een louter instrumentele waarde heeft en dat mensen niet worden gehinderd door enige 'obligation to belong to or to sustain society'. Het atomisme negeert het sociale karakter van de mens en zijn vrijheid, ontkent dat het individu naast rechten ook plichten jegens de samenleving heeft, en vormt daarom goedbeschouwd een bedreiging voor de vrijheid van het individu. Taylor recapituleert: 'The crucial point here is this: since the free individual can only maintain his identity within a society/culture of a

certain kind, he has to be concerned about the shape of this society/culture as a whole. He cannot .. be concerned purely with his individual choices and the associations formed from such choices to the neglect of the matrix in which such choices can be open or closed, rich or meagre. It is important to him that certain activities and institutions flourish in society. It is even important to him what the moral tone of the whole society is .. because freedom and individual diversity can only flourish in a society where there is a general recognition of their worth.' (Taylor 1979b: 58)

In aansluiting hierop zou men kunnen stellen dat De Grauwe het concept 'collectieve goederen', waarvan de totstandkoming in zijn opinie door de overheid moet worden gewaarborgd, veel te beperkt opvat. Hij heeft het louter over materiële objecten, zoals gebouwen en momumenten. De (immateriële) cultuur, zoals hierboven omschreven, is echter ook een collectief goed, waarvan een ieder meeprofiteert op het moment dat zij er eenmaal is, ook al heeft hij er niet aan meebetaald. Iedere burger heeft er belang bij dat deze voorwaarde van individuele autonomie vitaal is en blijft, en heeft zelfs een morele plicht daaraan, omwille van de individuele autonomie, een bijdrage te leveren. De overheid is een geschikt instrument om deze plicht praktisch te vertalen.

De redenering gaat nog verder. Ook *individuen* die, dankzij de inspanningen van henzelf en van anderen, hun vermogens hebben ontplooid, zijn collectieve goederen. Een ieder kan meeprofiteren van de talenten van Horowitz, Berlin en De Grauwe, ook al heeft hij niet aan hun verwerkelijking bijgedragen. Lifters-gedrag dreigt derhalve: niemand is bereid steun te verlenen aan het creëren van de voor de ontplooiing van gaven benodigde materiële en immateriële condities, zolang hij niet de zekerheid heeft dat anderen dit ook doen. De overheid heeft opnieuw een taak deze zekerheid te scheppen.

Dit brengt ons tevens op de door De Grauwe geconstateerde kloof tussen de bestaande kunstenwereld en de samenleving, en de door hem bepleite strategie om deze kloof te dichten. Dat deze kloof in de gesubsidieerde beeldende kunst en theaterkunst te groot is geworden, wordt hier volledig onderschreven (cf. Blokland 1991a: 291-2 en 320; 1991b: 346-8; 1992a; 1994a; opstel 1 en 6 van deze bundel). De Grauwes strategie is echter te eenzijdig.

De kunsten en de letteren, kan men stellen, kunnen zich in belang-

rijke mate slechts in een dialoog met de samenleving ontwikkelen. Indien zij inderdaad voor een groot deel een verbeelding zijn van, en een reflectie vormen op de cultuur als sociologisch concept, dan kan deze functie, zeker wanneer zij kritisch wordt opgevat, alleen worden vervuld indien zij ook in de maatschappij voldoende weerklank vinden. Waar deze dialoog ontbreekt, dreigt het kunstleven zich meer en meer in een klein reservaat van ingewijden af te spelen. Cultuurspreiding is dus gewenst om deze dialoog tussen samenleving en kunstwereld gaande en de cultuur levend te houden. Op indirecte wijze levert men door het laatste een bijdrage aan het waarborgen van een noodzakelijke voorwaarde van individuele autonomie. Dit betekent uiteraard niet dat alle cultuuruitingen een massale publieke belangstelling moeten trekken. Indien er echter nauwelijks belangstelling zou bestaan voor bepaalde uitingen, dan wordt op de lange termijn de legitimiteit van de desbetreffende overheidssubsidies ondergraven. Het valt dan immers steeds moeilijker aannemelijk te maken dat deze kunstvormen dankzij hun dialoog met de samenleving een bijdrage leveren aan de maatschappij en dus met recht aanspraak kunnen maken op gemeenschapsgelden. De dialoog kan men dus op twee wijzen bevorderen. In de eerste plaats kan men de betrokken kunstenaars noodzaken meer rekening te houden met de preferenties van het publiek door hun inkomsten meer afhankelijk te maken van de markt. In de tweede plaats kan men een cultuurspreidingsbeleid voeren. Dat er een kloof bestaat tussen gesubsidieerde kunstwereld en samenleving is niettemin in belangrijke mate inherent aan een cultuurbeleid, dat immers in de eerste plaats *marktaanvullend* is. De vraag is niet of er een kloof mag zijn, maar hoe groot deze mag worden.

5 Conclusie

De inhoud die De Grauwe aan het begrip vrijheid geeft, is, zoals gebruikelijk binnen het marktliberale denken, veel te beperkt. Hij heeft slechts oog voor één variant van vrijheid, te weten, de negatieve conceptie, en ziet de zeker zo betekenisvolle positieve conceptie volledig over het hoofd. Deze omissie is het gevolg van het evenzo te beperkte mensbeeld waarop zijn idee van vrijheid

(voornamelijk impliciet) is gebaseerd. Zijn abstracte conceptie van het individu gaat voorbij aan bijkans alles wat wij in de laatste twee eeuwen dankzij de sociaal-culturele wetenschappen over de mens hebben geleerd.

De rol die de samenleving kan spelen in de ontwikkeling van de positieve vrijheid van het individu, door onder meer een cultuurspreidingsbeleid te voeren, blijft evenzeer in het donker. Dit is, in de eerste plaats, het gevolg van, opnieuw, De Grauwes mensbeeld. Indien men er van uit gaat dat de individualiteit en de (artistieke) preferenties zich authentiek, zonder beïnvloeding van buitenaf, ontwikkelen, dan is er inderdaad geen taak voor de samenleving weggelegd in de ontplooiing van het individu. Dit is echter een onhoudbare veronderstelling. In de tweede plaats wordt deze onderbelichting verklaard door het feit dat De Grauwe vanwege zijn abstracte mensvisie slechts negatieve vrijheidsrechten aan individuen verleent. Een werkelijk ernstig nemen van mensen, gebaseerd op de wetenschap dat zij in hoge mate eerst in en dankzij een samenleving hun talenten kunnen verwerklijken, impliceert echter dat hen tevens positieve vrijheidsrechten worden toegeschreven. In de derde plaats ziet De Grauwe participatie in culturele activiteiten, in navolging van vele 'progressieve' sociologen slechts als een methode om zich van anderen te distantiëren. Niet als een mogelijkheid om de eigen horizon te verbreden en hiermee de persoonlijke vrijheid te vergroten. Ook daarom is er voor de overheid geen enkele reden om zich in te spannen de cultuurparticipatie te bevorderen. Marktliberalen en 'progressieven' vinden elkaar hier volledig. Dit zou voor velen ter linkerzijde een reden moeten zijn, zich eens te buigen over de politieke implicaties van de eigen normatieve uitgangspunten.

4 De opkomst van het marktdenken binnen de wereld der openbare bibliotheken

1 Inleiding

Al enige jaren leeft er binnen de openbare bibliotheken en de hiervoor verantwoordelijke overheden een groeiende onzekerheid over de taken en functies van het bibliotheekwerk. De neergang van het geschreven woord, de opkomst van alternatieve media alsmede een toenemend cultuurrelativisme en hiermee verbonden marktdenken hebben deze onzekerheid gevoed. De bij het bibliotheekbeleid betrokken partijen pogen sinds kort duidelijkheid te scheppen. Een nadere analyse geeft echter weinig hoop op een spoedig succes.

2 Neergang van het geschreven woord

De twijfels der bibliothecarissen worden in de eerste plaats opgeroepen door de sterk teruglopende belangstelling voor het geschreven woord. Er wordt, zo blijkt onomstotelijk uit tijdsbestedingsonderzoek (Knulst en Kraaykamp 1996), buiten werktijd steeds minder gelezen. Slechts een kleine, oudere bovenlaag van de bevol-

king neemt vandaag nog literaire boeken ter hand. Laagopgeleiden en jongeren zijn grotendeels voor deze cultuuruitingen verloren gegaan. Tegelijkertijd maken mensen meer gebruik van andere informatiedragers. Gedacht moet dan vooral worden aan de televisie. De informatie die via 'electronische snelweg' en huiscomputer opvraagbaar is, bereikt vooralsnog slechts een zeer kleine groep en het valt te bezien of hier ooit verandering in zal komen.

De vraag waarvoor de bibliotheken zich gesteld zien, is in hoeverre zij zich aan deze veranderingen zouden moeten aanpassen: moeten zij, zoals vanouds, uitsluitend boeken uitlenen of zich tevens richten op de verstrekking van 'informatie' in de brede zin van het woord en ongeacht de wijze waarop deze wordt overgebracht?²⁸ Hoewel de twijfels blijven leven, lijkt de bibliotheekwereld hier inmiddels wel uit te zijn: de betrokkenen hebben voor 'informatie' gekozen en beperken zich dus niet langer tot het uitlenen van boeken. Door te trachten 'het centrale informatiepunt' in de samenleving te worden, pogen de openbare bibliotheken aldus te voorkomen dat de klantenkring even snel slinkt als het boekenlezende publiek. Hierin is men ook geslaagd.

3 Dichtbundels of Bouquetreeksen

Op een tweede probleem heeft men in mindere mate een antwoord kunnen formuleren. Dit probleem is ontstaan door de verbreiding van het cultuurrelativisme en van een hiermee verbonden individualisme. De bibliotheken hebben van oudsher een cultuurpolitieke functie gehad: zij hadden tot taak de burger tot het *betere* boek te brengen, of, in hedendaagse termen, tot de betere informatie. Het probleem is nu echter wat 'beter' is. Is het geen onduldbare uiting van paternalisme en elitisme wanneer de overheid zich, via haar bibliothecarissen, bemoeit met de vrije tijdsbesteding van burgers en met hun keuze uit het beschikbare literaire aanbod? Het is een vraag die steeds meer mensen zich zijn gaan stellen en waar een steeds kleiner aantal een afdoend antwoord op heeft weten te formuleren. Bijgevolg zijn de bibliotheken zich in hun beleid in toenemende mate gaan richten op de *bestaande* vraag en in afnemende mate op een door cultuurpolitieke overwegingen ingegeven aanbod (cf. Blokland

1992). Dat wat de burger aan het loket vraagt wordt hem dus geboden: dit is een uiting van respect voor het individu en voor de grondgedachte van de democratie, de gelijkwaardigheid tussen mensen.

Het grote voordeel van deze benadering is tevens dat zij kwantificeerbaar is. Wanneer de opdracht van bibliotheken is om het individu en het culturele leven te `verheffen' dan is zeer moeilijk vast te stellen in hoeverre zij deze opdracht daadwerkelijk vervullen. Hoe meet men immers zoiets? Anders ligt het met de uitleen van boeken of met de aantallen bezoekers: deze zijn betrekkelijk eenvoudig te berekenen en zelfs relatief eenvoudig te stimuleren. Dat geeft houvast. En aangezien in onze tijd, bij gebrek aan *inhoudelijke* maatstaven, steeds meer wordt gekwantificeerd en gecalculeerd, bestaat er een sterke neiging om het eigen functioneren te meten en te rechtvaardigen met in cijfers uit te drukken grootheden als de totale uitlening van boeken of het totale aantal bezoekers.

Deze neiging binnen de bibliotheken wordt nog versterkt door de druk die de overheid in toenemende mate op de betrokkenen uitoefent om een `zakelijk', `doelmatig', `op de markt gericht' beleid te voeren. Doelmatigheid en zakelijkheid drukt men uit in kwantiteiten en niet in doeleinden, motieven of strevingen. Deze druk is overigens vooral afkomstig vanuit de *lagere* overheden, overheden waaronder de bibliotheken sinds het midden van de jaren tachtig ressorteren.

Het gevolg van dit alles is dat bijvoorbeeld de bundels van toch redelijk vooraanstaande dichters slechts in betrekkelijk kleine aantallen (10 à 15 stuks) door de 1300 openbare bibliotheken worden aangeschaft. Uit de computer blijkt dat hun uitleencijfers laag zijn en dus is er ook geen reden om hen in grote aantallen aan te bieden.

4 Cultuurpolitieke functies volgens de overheid en haar adviseurs

Niet alleen de schrijvers en de uitgevers, maar ook de beleidsmakers van de overheid, en dan vooral de *landelijke* overheid, zijn hier niet gelukkig mee. Politici en andere beleidsmakers hebben bij verschillende gelegenheden te kennen gegeven dat zij de subsidiëring van de bibliotheken slechts voor zinvol houden wanneer deze

cultuurpolitieke functies vervullen. Hiertoe rekt men leesbevordering, collectievorming en het stimuleren van de kwaliteit van het informatiegebruik, of het nu om boeken gaat of om audiovisuele media. De bibliotheken worden geacht deze functies uit te oefenen, ook al gaat dit in tegen 'de markt': het laatste is immers juist de primaire motivatie van de overheidsinterventie in de productie, verspreiding en consumptie van culturele uitingen.

In een interview in het vakblad van de bibliotheekmedewerkers (*Bibliotheek & Samenleving*, Jg.20, Nr.9, 1992) liet bijvoorbeeld de topambtenaar Van de Roer zich in deze richting uit. Van de Roer is al vele jaren verantwoordelijk voor het bibliotheekbeleid van het ministerie van OC en W (vroeger WVC). De bibliotheken, ook wanneer zij uitgaan van een breed cultuurbegrip, dienden naar zijn mening nadrukkelijk kwaliteitsmaatstaven te hanteren bij het aanschaffen en het aanbieden van informatie. Doen zij dit niet dan gaat hun aanbod steeds meer gelijkens vertonen met dat van een gemiddelde BRUNA-stationsboekhandel. Voor de overheid zijn er geen gewichtige redenen om deze handel te subsidieren. Een dergelijke subsidiëring zou trouwens als marktvervalsing kunnen worden opgevat. Van de Roer stelde: 'Door kwaliteitsgrenzen los te laten, door je sterk door de gebruikersvraag te laten leiden, stel je de legitimatie ter discussie waarom het bibliotheekwerk door de overheid uit de algemene middelen betaald dient te worden.' En even verder in hetzelfde interview: 'In feite constateren wij (de beleidsmakers van het ministerie, HB) dat de bibliotheken in de afgelopen vijftien jaar in toenemende mate zijn gaan kiezen voor kwaliteit in de zin van doelmatigheid en dat zij hiermee dan ook steeds meer de legitimatievraag over zich hebben afgeroepen.' Vergelijkbare opvattingen waren te lezen in onder meer de *Notitie Openbaar Bibliotheekwerk* (1992) en de *Nota Cultuurbeleid 1993 - 1996* (1992) van het Ministerie van WVC.

Ook de leden van de *Raad voor Cultuur* zetten in een aan de overheid uitgebracht advies over het letterenbeleid (*Advies Banden tussen boekhandel en bibliotheek*, oktober 1995) vraagtekens bij de huidige ontwikkelingen binnen het bibliotheekwerk. De betrokken adviseurs van de minister onderschrijven dat 'cultuurpolitieke doelstellingen de legitimiteit (vormen) voor de overheidsinterventie in de bibliotheeksector'. Zij constateren echter dat 'het niet ondenk-

beeldig (is) dat de provinciale en lokale overheden met hun privatiseringsbeleid en door in subsidievoorwaarden sterk het accent te leggen op kostenbeheersing, de oorspronkelijke culturele kernfunctie van de bibliotheek uit het oog verliezen.' (1995: 3)

Er is volgens de leden van de Raad een duidelijk trend naar commercialisering binnen de bibliotheekwereld, een commercialisering waartoe de betrokkenen ook worden gedwongen door de lagere overheden: 'Openbare bibliotheken worden gestimuleerd tot meer markt-conform denken, kostenbesef en het verwerven van eigen inkomsten. Hun dienstverlening richt zich daardoor eerder op efficiency en minder op het - tijdrovend - adviseren van de gebruiker.' (1995: 3) De verantwoordelijken binnen de bibliotheken gaan zich volgens de leden van de Raad meer en meer als 'marktpartij' opstellen en trachten steeds meer eigen inkomstenbronnen aan te boren. Zij gaan er dus toe over compact discs en video's te verhuren, een copy- of coffeeshop te drijven, de toegang tot elektronische netwerken en databanken commercieel te exploiteren, informatie en documentatiesystemen te verkopen, et cetera. De collectievorming wordt tevens steeds 'zakelijker' beschouwd. De leden van de Raad schrijven: 'In het streven naar laagdrempelig beleid, is in de bibliotheeksector een trend waar te nemen waarin de vraag het aanbod gaat bepalen.' En: 'Boeken waar zelden naar wordt gevraagd, worden zonder meer uit de collectie verwijderd als "onbemiddelbaar". De subsidiërende gemeentebesturen beoordelen de bibliotheken immers ook op het aantal uitleningen.' (1995: 5) De museale functie van de bibliotheken is door deze tendentie sterk onder druk komen te staan. De collectievorming wordt daarenboven belemmerd door de groeiende nadruk op het verschaffen van, via verschillende media aangeboden, 'informatie'. Deze media zijn tamelijk kostbaar en de aanschaf van de betreffende apparatuur gaat uiteraard ten koste van die van boeken. Tot slot hebben al deze ontwikkelingen volgens de leden van de Raad ook hun vertaling gekregen in de opleiding van bibliothecarissen: deze is steeds minder agogisch en vakinhoudelijk van karakter en steeds meer bedrijfs-economisch. De in de opleiding gestelde vraag is niet langer wat een goed boek is en hoe men mensen tot het lezen daarvan kan verleiden, maar hoe men algemene informatie ontsluit en een bedrijf draaiende houdt. Het personeel van de bibliotheken is dan ook volgens de leden

van de Raad voor Cultuur in afnemende mate in staat om de traditionele cultuurpolitieke functies te vervullen.

5 Marktpartij of cultuurpolitiek instrument

Kortom, het probleem waarvoor men zich gesteld ziet, is of de bibliotheek een cultuurpolitiek instrument vormt of een marktpartij. Anders geformuleerd: moet de bibliotheek zonder meer uitgaan van de reeds bestaande vraag of behoort zij deze tevens te stimuleren of te vormen? Ziet men de bibliotheek als een zakelijk, op de markt gericht instituut dan zal men trachten de bestaande voorkeuren te bedienen. Binnen de bibliotheekwereld wordt dit uitgangspunt, zoals gesteld, steeds meer onderschreven. In de toekomst wensen de betrokkenen de resulterende tendentie ook te versterken. Zo schrijft de *NBLC/Vereniging van Openbare Bibliotheken* in de nota 'Op weg naar 2005: voorstel voor een strategie van de openbare bibliotheken in Nederland' (Den Haag, 1994), dat de door haar gewenste toekomstige openbare bibliotheek 'een actuele en op de vraag afgestemde collectie van grafische en andere media' zal bieden (1994: 10) Het moet volgens de auteurs in het vervolg afgelopen zijn met de 'vrijblijvendheid'. 'Resultaatgerichtheid, interne en externe zakelijkheid en kwaliteitsgaranties' moeten daarentegen de trefwoorden worden. Met betrekking tot de kwaliteitsgaranties wordt verder gesteld: 'Geen toezegging dat we iets bevorderen, of ergens ons best voor doen, maar garanties met betrekking tot resultaten waarop kan worden afgerekend' (1994: 11). Het lijkt evident dat het laatste opnieuw slechts kan gebeuren op basis van uitleencijfers en bezoekersaantallen. Dit blijkt ook te sporen met de uitgangspunten die worden genoemd voor het toekomstige bibliotheekbeleid: 'bij het verlenen van diensten aan klanten zijn hun motieven voor de keuze en het gebruik van informatiebronnen bepalend; de openbare bibliotheek streeft onafhankelijkheid na van politieke, levensbeschouwelijke en commerciële beïnvloeding van de inhoud van de dienstverlening; de effectiviteit van de functie vervulling vereist een methodische en systematische werkwijze, mede gebaseerd op onderzoek.' (1994: 12) Met andere woorden: men kijkt in de computer wat wordt gevraagd of uitgeleend en dat schaft men aan. Kafka's *Het*

Proces van de schappen en Van Kools Jij houdt toch van die ander! erop. De betrokkenen lijken zich hiermee in toenemende mate te vervreemden van de (centrale) overheid en haar adviseurs.²⁹

In een poging haar leden houvast te bieden in een domein waar zij eerst sinds kort verantwoordelijkheid dragen, heeft inmiddels ook de *Vereniging van Nederlandse Gemeenten* (VNG) een nota over de betreffende problematiek gepubliceerd ('Aandachtspunten in Gemeentelijk Bibliotheekbeleid', Den Haag, 1995). De auteurs hiervan nemen weliswaar niet ondubbelzinnig stelling, maar lijken toch meer oog te hebben voor de cultuurpolitieke motieven achter de overheidsinterventie in de markt. Zij benadrukken dat de bibliotheek 'een culturele instelling' is, welke is 'gericht op de verspreiding van het boek en het bevorderen van het lezen'. Tegelijkertijd wensen zij de bibliotheek echter ook op te vatten 'als een instrument op de informatiemarkt' (1995: 22) en bepleiten zij mede 'een vraaggerichte benadering' daar deze 'meer houvast biedt voor een bedrijfsmatige benadering van het bibliotheekwerk.' (1995: 11). Niettemin wordt overheidsinterventie in beginsel uitsluitend gewenst geacht 'als burgers voor bepaalde cruciale informatie een te hoge (markt)prijs moeten betalen' (1995: 18). Een dergelijke formulering biedt meer ruimte voor een op cultuurpolitieke doeleinden gebaseerd beleid daar het mede aan de overheid en de bibliotheek wordt overgelaten om te bepalen wanneer hiervan sprake is. Van wezenlijk belang blijft echter wat men met de aldus verzamelde, door de private sector te duur op de markt gebrachte, informatie gaat doen: zet men deze simpelweg in de kast en wordt men dus een museum van het geschreven woord of gaat men deze actief aanbieden? Aan de laatste vraag brandt het VNG zijn vingers liever niet te opzichtig. Men bepleit zowel 'gebruikersgericht denken' dat 'inspeelt' op 'de behoeften van de klanten' (1995: 24), als het 'uitnodigen van potentiële klanten tot lezen of ander informatiegebruik' (1994: 34).

6 Conclusie

De overheid subsidieert in de culturele sfeer datgene wat de markt laat liggen. Dit geldt bij uitstek voor het realiseren van cultuurpolitieke doeleinden. De markt streeft er niet naar om mensen tot de

betere literatuur en informatie te brengen opdat zij meer kans hebben zich in de samenleving overeind te houden en hun leven zinvol en zelfbewust in te richten. Afgezien van private instellingen, kan alleen een politieke gemeenschap dit doen, waarbij de overheid het instrument vormt. Wanneer de overheid dus de bibliotheken subsidieert dan doet zij dit primair met cultuurpolitieke motieven. Naarmate de bibliotheken zich meer als een op de markt gerichte onderneming gaan opstellen, neemt de motivatie van de overheid af om de bibliotheeksector via subsidies overeind te houden. Ook is het mogelijk dat de centrale overheid zich gedwongen ziet om de decentralisatie die in de jaren tachtig werd gerealiseerd, terug te draaien. Reeds uit eigenbelang doet de bibliotheekwereld er derhalve zeer verstandig aan om zichzelf niet te veel als een op de bestaande vraag gerichte commerciële instelling te beschouwen. Gaat men verder op de ingeslagen weg dan zal men mogelijk eerst zijn subsidies zien afnemen en vervolgens worden weggeconcurrereerd door private ondernemingen die veel beter zijn toegerust om op de markt te overleven. De ontwikkelingen binnen de publieke omroep kunnen hierbij als weinig aantrekkelijk voorbeeld dienen.

5 De mondiale vrije markt als bedreiging van de culturele pluriformiteit en de individuele autonomie

1 Inleiding

Ons buitenlandse beleid wordt reeds een aantal jaren `herijkt'. De sterk veranderde internationale omgeving noopt de regering tot een herbezinning op de doeleinden en de instrumenten van de Nederlandse buitenlandse politiek. Ook het internationale cultuurbeleid lijkt toe aan een herijking. In de *Nota Cultuurbeleid 1993-1996* valt te lezen dat dit beleid voornamelijk is gericht op het bevorderen van `het begrip tussen mensen met verschillende culturele achtergronden' (1992: 46) en op het verhogen van de kwaliteit van de kunstbeoefening in Nederland. Dit tracht men te bereiken via het uitwisselen van kunsten en kunstenaars. De doeleinden van dit beleid zijn te beperkt, maar zouden vandaag ten dele kunnen worden onderschreven. Daarentegen getuigt het gekozen instrument van een gebrek aan realiteitszin.

2 Doeleinden

Het belangrijkste doel dat de Nederlandse overheid zich vandaag met

betrekking tot het buitenlandse cultuurbeleid behoort te stellen, betreft in mijn opvatting de bevordering van een culturele pluriformiteit. Dit vormt de beste stimulans voor de culturele dynamiek in binnen- en buitenland en voor de centrale waarde van (in ieder geval) de westerse en dus ook Nederlandse beschaving: de individuele autonomie. Daar de Nederlandse culturele identiteit vooral bestaat uit haar openheid, verscheidenheid, vernieuwingsdrang en nadruk op zelfbepaling en zelfontplooiing beschermt een dergelijk beleid tevens onze nationale eigenheid. Niet iedere vergroting van de culturele diversiteit is echter toe te juichen. De belangrijkste maatstaf waaraan de waarde van een vergroting kan worden afgemeten, vormt de individuele autonomie.

Culturele pluriformiteit is om twee redenen van belang. In de eerste plaats omdat een botsing tussen verschillende culturen, een confrontatie dus tussen afwijkende visies op het bestaan, kan bijdragen aan de levenskrachtigheid, vernieuwing en dynamiek van de betrokken culturen. Wijzen van in het leven staan die nimmer worden uitgedaagd door alternatieve waarden, doeleinden, normen en verwachtingen verworpen tot dorre, niet-doorleefde dogma's die niet in staat zijn tot aanpassing aan een zich veranderende omgeving. Vernieuwing treedt ook meestal daar op waar kruisbestuivingen plaatsvinden.

In de tweede plaats is culturele diversiteit van belang omdat zij een noodzakelijke conditie vormt van de autonomie van het individu. Individuele autonomie of positieve vrijheid betreft het vermogen van mensen om, op basis van een redelijke kennis van de alternatieven, zelfstandig richting, zin en betekenis te verlenen aan het persoonlijk leven. Deze waarde omvat negatieve vrijheid, de mogelijkheid om ongehinderd door anderen dat te doen of te zijn wat in zijn of haar vermogen ligt. Positieve en negatieve vrijheid raken de kern van de menselijke eigenheid, identiteit en waardigheid en zijn centrale waarden in de christelijk-humanistische beschaving. Het vermogen tot het maken van beredeneerde keuzen kan eerst worden ontwikkeld wanneer mensen voldoende worden geconfronteerd met alternatieve wijzen om in het leven te staan. Alleen dankzij dergelijke confrontaties doen zich immers situaties voor waarin er gekozen moet worden en waarin dit vermogen wordt aangesproken en ontplooid. Evenzo kan er pas van reële of betekenisvolle keuzen

sprake zijn wanneer mensen keuzemogelijkheden tot hun beschikking hebben. Waar deze afwezig zijn, verworden zij tot gevangenen van hun cultuur, opvoeding en persoonlijkheid.

Culturele pluriformiteit is dus gewenst. Haar bevordering is echter aan grenzen gebonden. Zo is een waardevol kenmerk van culturen dat zij mensen zekerheid, geborgenheid en verbondenheid schenken. Deze functie komt onder druk te staan wanneer mensen te vaak en met een te veel aan alternatieve levenswijzen en -visies worden geconfronteerd. Xenofobie kan het gevolg zijn. Daarnaast draagt niet iedere additionele cultuuruiting, subcultuur of cultuur bij aan de rijkdom van het gehele scala. Niet alle culturen, cultuuruitingen en identiteiten zijn vanzelfsprekend waardevol en boven kritiek verheven. Wat in alle gevallen moet worden gerespecteerd, is het *vermogen* van mensen om een eigen cultuur of identiteit te creëren. Maar dit geldt niet vanzelfsprekend voor de *producten* die dit vermogen voortbrengt. Bij voorbaat alles juist, goed en mooi verklaren wat mensen scheppen, impliceert dat men de betreffende scheppingen niet werkelijk op hun waarde schat. Mensen verlangen echter waarachtig, oprecht respect op basis van hun prestaties, niet op basis van een relativistisch, overigens typisch (post)modern westers, onbewezen en onweerlegbaar uitgangspunt.

Met Charles Taylor (1992) kan men, met andere woorden, de gelijkwaardigheid van culturen en hun voortbrengselen als een uitgangspunt aanvaarden om een serieuze studie van andere culturen mogelijk te maken. Het is immers redelijk te veronderstellen dat culturen die over een lange periode grote aantallen mensen met verschillende karakters en temperamenten een houvast in het leven hebben bezorgd, kernen van 'waarheid' bevatten die het waard zijn om te worden doorgegeven. De validiteit van dit uitgangspunt dient echter iedere keer opnieuw, na een welgemeend inleven in de andere cultuur, plausibel te worden gemaakt. Het gaat hier niet om een *a priori*. Er bij voorbaat vanuit gaan dat alle voortbrengselen van een bepaalde cultuur waardevol zijn, is een vorm van minzaamheid waar de betrokkenen zelden dankbaar voor zullen zijn. Taylor schrijft terecht: 'Objectively, such an act involves contempt for the latter's intelligence. To be an object of such an act of respect demeans.' (1992: 70) Men neemt het vermogen tot autonomie van mensen dus pas werkelijk serieus, wanneer men de keuzen die zij in het leven

maken, zo nodig bekritiseert.

Een laatste reden waarom niet iedere toeneming van de culturele diversiteit zonder meer valt toe te juichen, is dat de additionele levenswijze of -visie een ontplooiing en toepassing van de individuele autonomie kan frustreren. De betreffende waarden, normen, doeleinden en verwachtingen kunnen racistisch, seksistisch, xenofobisch of anderszins beperkt zijn en hiermee de verwerkelijking van één van de in onze cultuur meest hooggeschatte waarden in de weg staan. Dergelijke levensvisies dienen *met rede* te worden bestreden en zo nodig te worden bedwongen. Het uitgangspunt hierbij is dat vrijwillige slaven wier horizon wordt beperkt door de lengte van hun keten, niet de aangewezen personen zijn om te oordelen over de waarde van individuele autonomie.

3 Instrumenten

Wat zijn de meest geschikte instrumenten om een culturele pluriformiteit binnen (en buiten) Nederland te bevorderen of, zelfs, zoals de regering nastreeft, om het begrip tussen de volkeren te vergroten? In het bestaande beleid is hoofdzakelijk gekozen voor het uitwisselen van hedendaagse kunstenaars en kunstuitingen. De vraag is echter of deze beleidskeuze terecht is. Voor het opwerpen van deze vraag zijn verschillende redenen.

De marginaliteit van kunstenaars

In de eerste plaats speelt het westerse kunstleven zich heden ten dage grotendeels af in kleine gespecialiseerde 'art worlds' van kunstenaars en hun bovenmodale deelpublieken. Deze werelden zijn op steeds grotere afstand gekomen van de gemiddelde burger en dus van de cultuur in sociologische zin. Binnen de totale kunstwereld is weliswaar sprake (geweest) van een voortdurende toeneming van de pluriformiteit, maar binnen de brede cultuur, die dus steeds meer van deze kunstwereld is komen los te staan, is juist een groeiende uniformering te constateren. Vandaag heeft tweederde tot driekwart van het publiek van musea, schouwburgen en concertzalen een universitaire

of hoger beroepsopleiding genoten. Ondanks de (veel te geringe) beleidsinspanningen om de tendentie van sociale uitsluiting tegen te gaan en ondanks de toegenomen welvaart en gemiddelde scholingsgraad hebben mensen uit andere sociale strata grotendeels hun belangstelling voor de betreffende kunsten verloren. Gedurende de laatste decennia is derhalve op een groot aantal gebieden de cultuurparticipatie in absolute cijfers afgenomen. Eenzelfde ontwikkeling is waar te nemen op het gebied van het geschreven woord.

In de tweede plaats, en het bovenstaande *deels* verklarend, hebben westerse kunstenaars (dit geldt vooral voor beeldende kunstenaars en veel minder voor schrijvers) zich meer en meer afgewend van de samenleving. Zij zijn in toenemende mate voornamelijk met zichzelf en met elkaar in debat gegaan. Van een discours met de samenleving is steeds minder sprake. Het is zonder meer juist dat kunstenaars door de bestaande, voornamelijk op beperkte waarden als productie en consumptie gerichte, maatschappelijke structuren zijn gemarginaliseerd, maar zij hebben deze marginalisering ook zelf bevorderd.

De tegenwoordig voortgebrachte kunst is dus nog zelden te beschouwen als een reflectie op en een neerslag of verbeelding van de cultuur in sociologische zin. De meeste hedendaagse kunstenaars zien het niet als een taak of een uitdaging om, op een esthetisch buitengewone wijze, een maatschappelijk beleefde realiteit uit te drukken. Kunstuitingen vormen vandaag zelden een herbeleving met andere middelen van de overtuigingen, waarden, idealen en verwachtingen die binnen een bepaalde collectiviteit leven. Het is zelfs niet meer zo dat kunstenaars pogen een kritisch commentaar op de samenleving te leveren, pogen haar een spiegel voor te houden. Zij hebben zichzelf romantisch gedefinieerd als visionairs die nieuwe realiteiten scheppen, die grensverleggende, oorspronkelijke ziens- en leefwijzen creëren en die bijgevolg per definitie ver op het grote publiek vooruitlopen en aan de rand van, of buiten, de maatschappij staan. Het spreekt echter voor zich dat een kunst die op deze inspiratie is gebouwd en die deels om deze reden amper publiek trekt, nauwelijks van belang is om de culturele pluriformiteit van een geheel land te bepalen, om het begrip tussen volkeren te bevorderen en om de individuele autonomie van de burger te stimuleren.

In de derde plaats hebben vooral de kunstvormen waaraan geen taal te pas komt - instrumentale muziek, dans, beeldende kunst,

vormgeving en bouwkunst -, een steeds internationaler (en daardoor eenvormiger) karakter gekregen. Westerse beeldende kunstenaars, componisten, choreografen, vormgevers, architecten voeren met elkaar een, niet-nationaal gebonden, grenzeloos debat dat goeddeels los staat van nationale culturen en identiteiten. Het uitwisselen van kunst en kunstenaars ter bevordering van de culturele pluriformiteit of van het onderlinge begrip tussen volkeren getuigt dan ook wat dit betreft in de meeste gevallen van een gebrek aan realiteitszin. De enige wijze waarop een dergelijk beleid zou kunnen worden gerechtvaardigd betreft zijn bijdrage aan de kwaliteit van het binnenlandse kunstleven: het verschaft kunstenaars de mogelijkheid zich aan internationale maatstaven te meten en op te trekken.

De dominantie van het beeld

Indien de hedendaagse kunsten dus goeddeels zijn afgefallen als voertuig en uitdrukking van culturele pluriformiteit en identiteit en als instrument ter bevordering van de individuele autonomie en van het onderlinge begrip, wat blijft dan, op de korte termijn, over? De audiovisuele massamedia vormen vandaag het belangrijkste medium. In het bestaande buitenlandbeleid krijgen deze echter volstrekt onvoldoende aandacht.

Tegenwoordig, zo blijkt uit tijdbestedingsonderzoek, kijken Nederlanders gemiddeld ruim twee uur per dag naar de televisie (SCP 1992). Vijfenzeventig procent van de tijd die wordt besteed aan de diverse media en zesentwintig procent van de totale vrije tijd wordt in beslag genomen door de beeldbuis. Iedere dag opnieuw worden televisiekijkers gebombardeerd met talloze impliciete of expliciete visies op het bestaan. Dit gebeurt door nieuwsuitzendingen, actualiteitenrubrieken, films, soap-series, quizzen, sportprogramma's et cetera. Zelfs de simpelste reclame-uitzending draagt een boodschap uit over hoe een normaal, geslaagd of gelukkig leven eruit ziet. Omdat de televisie in het centrum van onze cultuur is komen te staan, is culturele pluriformiteit, een grote diversiteit aan waarden, normen, doeleinden en verwachtingen, op dit terrein van buitengewoon belang. Tegelijkertijd moet echter worden geconstateerd dat juist op het gebied van de audiovisuele

massamedia een voortdurende uniformering en vervlakking gaande is. Het is triest dat het buitenlandse beleid, en dan met name het beleid met betrekking tot de Europese eenwording, daar mede verantwoordelijk voor is.³⁰

De Europese Economische Gemeenschap en de Europese Unie waren en zijn een economisch en machtsполітік project. Waarden als individuele autonomie en culturele pluriformiteit spelen hierin geen rol, ook al vormen deze in hoge mate het fundament van en de drijvende kracht achter de Europese beschaving. Het grootste probleem dat de Europese Unie voor de cultuur creëert, is dat haar architecten hebben gemeend culturele uitingen te moeten opvatten en behandelen als economische goederen. De regels van de gemeenschappelijke markt hebben tot doel de vrije concurrentie te bevorderen en deze worden ook van toepassing geacht op de cultuur.³¹ Een belangrijk deel van cultuurbeleid is echter juist gericht op het *inperken of corrigeren* van de vrije markt: subsidies en wettelijke regelingen maken de productie mogelijk van cultuurgooederen waarvoor op de markt een (te) geringe vraag is. Aldus tracht men een grotere pluriformiteit (en een groter gebruik) van het cultuuraanbod te waarborgen, dan binnen een werkelijk vrije markt mogelijk zou zijn. Omdat de beleidsmakers van de Europese Unie juist proberen de werking van de markt te vergroten, vormt de Europese eenwording in de praktijk een bedreiging van de pluriformiteit van het Nederlandse en Europese cultuuraanbod.

De vergroting van de werking van het marktmechanisme heeft met name gevolgen voor Nederlandstalige cultuurproducten als televisieprogramma's en bioscoopfilms. Hier vormt de kleine afzetmarkt een belangrijk handicap. De productiekosten zijn hetzelfde, maar de opbrengsten lager dan binnen een grote markt, met als gevolg dat producenten die werken in grote taalgemeenschappen hun concurrenten uit kleinere culturen voortdurend uit de markt dreigen te drukken. Dit is in de praktijk gebeurd met bioscoopfilms en televisieprogramma's. Het is veel goedkoper om met name Amerikaanse produkties uit te zenden dan zelf programma's te produceren. Omdat bovendien de kosten steeds belangrijker worden naarmate de beschikbare (reclame)fondsen over meer omroepen worden verdeeld, zal de neiging om laag geprijsde (Amerikaanse) series en spelshows te programmeren, die zijn bestemd voor het grote

publiek, alleen maar sterker worden. De Europese regelgeving heeft dit proces in gang gezet door het de Nederlandse overheid onmogelijk te maken commerciële zenders van de kabel te weren.

Het was zelfs denkbaar, want niet onlogisch, dat in een volgende stap werd verboden dat de publieke omroep wordt gesubsidieerd. Deze subsidie vervalst immers de concurrentieverhoudingen. Om toch een cultuurbeleid te kunnen voeren heeft de Nederlandse regering echter met succes bevorderd dat er in 1992 een 'culturele paragraaf' in het EG-verdragen is opgenomen. Deze maakt het mogelijk 'concurrenten' van commerciële cultuurproducenten om cultuurpolitieke redenen te subsidiëren. Hij scheidt echter niet de mogelijkheid commerciële activiteiten te verbieden. Dit heeft tot gevolg dat de publieke omroep de tot op zekere hoogte vaste markt van reclamegelden met een groeiend aantal commerciële concurrenten moet delen. De spoeling wordt hierdoor voor alle partijen dunner. Bijgevolg neemt de concurrentie toe en moeten derhalve de programma's goedkoper en de kijkdichtheid groter worden. Informatieve, educatieve en kunstzinnige programma's vallen dan goeddeels af.

De publieke omroep zou zich uiteraard in reactie op de vooral door 'Brussel' afgedwongen commercialisering kunnen specialiseren in het verzorgen van informatie en cultuur. Men zou geld kunnen besparen door de spelletjes, de sport en de soaps aan de commercie over te laten.³² Een probleem is echter dat de reclame-inkomsten in dit geval nog verder zullen teruglopen. Het zijn immers juist deze programma's die publiek en dus adverteerders trekken. Om deze teruglopende inkomsten te compenseren zouden weliswaar de omroepbijdragen omhoog kunnen, maar de bereidheid om deze betalen zal vermoedelijk bij een verdere concentratie op informatie en cultuur afnemen. Een andere pregnante moeilijkheid van een publieke omroep die zich beperkt tot informatie en cultuur, is de 'reservaatvorming': ook onder televisiekijkers zal de maatschappelijke tweedeling toenemen daar het publiek zich zal opdelen in een deel dat, uit een groeiende gewoonte, voornamelijk naar de commerciële omroepen kijkt en een deel dat daarnaast ook inschakelt op uitzendingen van de publieke omroep. De culturele pluriformiteit zal als gevolg hiervan door nog minder mensen worden gedragen en nog minder mensen zullen dankzij deze pluriformiteit de

kans hebben om hun autonomie te ontwikkelen en bij te dragen aan het functioneren van een democratische samenleving.

4 Conclusie

Het is plausibel dat culturele verscheidenheid kenmerkend is voor onze nationale culturele identiteit en ten grondslag ligt aan de culturele dynamiek in Europa en aan de individuele autonomie van de burger. Ook is het verdedigbaar via een internationaal cultuurbeleid het onderlinge respect tussen culturen te willen bevorderen. De meeste hedendaagse kunsten spelen echter op deze gebieden nauwelijks meer een rol. De audiovisuele media zijn daarentegen veel belangrijker geworden. De met de Europese integratie gepaard gaande commercialisering betekent echter een aantasting van de verscheidenheid in de ether. Gezien het grote culturele belang van de media komen hierdoor op de langere termijn onze culturele pluriformiteit en culturele identiteit onder druk te staan. Dit impliceert weer een aderlating voor het Europese culturele ontwikkelingspotentieel. Een voordeel van een dergelijke uniformering is echter wel dat een beleid gericht op het kweken van begrip tussen volkeren met verschillende waarden, normen, verwachtingen en gewoonten, volkomen overbodig zal worden.

6 Publiek gezocht: de politieke legitimiteit van kunstsubsidies

1 Inleiding

Gelden kunnen binnen een samenleving op twee wijzen stromen: via de markt of via 'beleid'. De markt heeft een zekere natuurlijkheid en een schijn van eenvoud en derhalve zal een keuze voor de tweede optie eerder een rechtvaardiging vragen. Deze rechtvaardiging wordt urgenter naarmate het economisch denken in steeds meer levenssferen doordringt en steeds vanzelfsprekender van toepassing wordt geacht. In het volgende zal eerst kort worden ingegaan op de vraag waarom een samenleving in de culturele sfeer voor 'beleid' zou kunnen kiezen. Daarna komen de problemen aan de orde die deze keuze in Nederland in een aantal gevallen met zich mee heeft gebracht: een eenzijdig samengesteld cultureel aanbod en, mede als gevolg hiervan, een afnemende legitimiteit van de betreffende kunstsubsidies. Besloten wordt met de vraag hoe de bedoelde gebreken van het beleid bestreden zouden kunnen worden.

2 De oprukkende markt

Dankzij de overheid zijn de kunsten in Nederland in onze eeuw goeddeels gevrijwaard geweest van het denken in markttermen. Voordat de overheid haar interventies begon, genoten de kunsten in meer of mindere mate³³ bescherming tegen `de tucht van de markt' van verschillende maecenassen: de kerk, de adel, de bourgeoisie. Net als eerder in tal van andere domeinen is gebeurd (zie het volgende opstel), worden de marktbeginselen vandaag echter in toenemende mate ook van gelding beschouwd in de kunstwereld. `Kunstenaars' zijn derhalve `kunstproducenten' geworden en sponsoring, kunstmarketing en kunstmanagement zijn in opkomst. Het verzet hiertegen is groot, maar niet altijd volkomen gegrond. Het is onverstandig het belang van de economische benadering te ontkennen. De markt is als allocatiemiddel tot op zekere hoogte zowel wenselijk als onvermijdelijk. Omdat marktprocessen altijd optreden, heeft het geen zin om tégen de markt te zijn - men kan zich net zo goed tegen de winter verklaren. Op het moment dat er een aanbod van en/of een vraag naar een bepaald goed is, is er een markt, daar komt zelfs de kunst niet onderuit.

Niettemin moet de vraag worden gesteld of de werking van de markt zonder meer in alle levenssferen toegelaten moet worden, of het wenselijk is ook binnen de kunsten en de letteren, de wetenschap of het sociaal-verzekeringstelsel hoofdzakelijk te gaan denken in termen van vraag en aanbod, omzet, winst, doelmatigheid, et cetera. De vraag die hieraan voorafgaat is: vormt de samenleving louter een markt of is er iets méér dan de markt dat de mensen met elkaar verbindt? Waaruit bestaat dit extra dan en in hoeverre zou dit een rechtvaardiging kunnen vormen voor een cultuurbeleid, dat tegen de markt ingaat?

3 De tekortkomingen van de markt

In het derde opstel van deze bundel werd reeds opgemerkt dat de markt louter een *allocatiemiddel* vormt, een voertuig van instrumentele rationaliteit. Zij streeft geen doeleinden na, voor waarderationaliteit is geen plaats. Een individu is voorts binnen een markt een `abstract' gegeven. De markt vraagt zich niet af wie of wat

een bepaalde consument is, wat zijn relaties tot zijn omgeving zijn of hoe zijn voorkeuren en behoeften tot stand zijn gekomen. Deze abstracte wijze waarop binnen een markt tegen individuen wordt aangekeken, sluit, zo werd eveneens betoogd, nauw aan op de negatieve conceptie van het begrip vrijheid. Ook binnen deze vrijheidsconceptie worden mensen abstract beschouwd: het gaat erom dat iemand onbelemmerd door anderen zijn verlangens en wensen kan realiseren. Hoe deze zich hebben ontwikkeld, wat de rol van anderen of van bepaalde maatschappelijke structuren daarin is geweest en of iemand soms *innerlijke* belemmeringen heeft, zoals onwetendheid, zijn vragen die niet worden gesteld.

Mensen die van oordeel zijn, dat de markt het beste instrument is om de voorkeuren van de burgers tot gelding te brengen, beroepen zich vooral op negatieve vrijheid. Ook De Grauwe bleek dit te doen. De laatstgenoemde conceptie is een belangrijke waarde, die het ten volle verdient verdedigd te worden. Zij vertelt echter niet het *hele* verhaal over vrijheid. De reden hiervan is dat de realiteitswaarde van het abstracte mensbeeld betrekkelijk gering is. Onder meer dankzij de verschillende sociale wetenschappen weten wij inmiddels dat de talenten van het individu en zijn voorkeuren in belangrijke mate slechts in en dankzij zijn sociale omgeving tot ontwikkeling komen. Een mens zonder sociale omgeving groeit uit tot een Kaspar Hauser, en die kan toch moeilijk als het toonbeeld van menselijke ontplooiing gelden. Het is derhalve tamelijk kortzichtig om vrijheid louter te definiëren als de mogelijkheid om zonder interventie van buitenaf keuzen te kunnen maken. Vrijheid veronderstelt niet alleen dat men kan 'kiezen', maar ook dat men iets te kiezen *heeft*. Vrijheid is ook dat men, op basis van een toereikende kennis van de beschikbare alternatieven, zelfstandig richting kan geven aan het eigen leven. En in het ontwikkelen van dit vermogen tot positieve vrijheid of autonomie kan de samenleving, en dus ook de overheid, een stimulerende rol vervullen. Het laatste brengt, zo werd eveneens betoogd, een emancipatiedilemma met zich mee: enerzijds moet men recht doen aan het gegeven, dat een mens zich in hoge mate slechts ontwikkelt dankzij de stimuli die hij van zijn omgeving ontvangt, anderzijds wordt deze ontwikkeling pas waardevol wanneer hij of zij vervolgens de vrijheid wordt gelaten om er ook iets mee te doen. Dit vormt een onoplosbaar dilemma. Tussen zijn beide, even waardevolle elemen-

ten kan slechts worden gepoogd een evenwicht te vinden.

De markt heeft geen doelen en is slechts een voertuig van instrumentele rationaliteit. De burgers die gezamenlijk een samenleving vormen, streven echter wél doeleinden na, er is ruimte voor substantiële rationaliteit. Begrippen als gelijkheid, solidariteit, burgerschap, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid of positieve vrijheid bezitten binnen een gemeenschap een betekenis. Binnen een pure markt begrijpt niemand waarop deze begrippen betrekking hebben. De leden van een samenleving of een politieke gemeenschap kunnen ernaar streven eenieder ongeacht zijn sociale afkomst in de gelegenheid te stellen te participeren in culturele activiteiten. Dit kunnen zij doen door de gewenste materiële en immateriële condities te scheppen, dus: het laag houden van de toegangsprijzen en het verzorgen van een geschikt kunstenaanbod en van de noodzakelijke educatie en vorming. De markt zal hier nooit naar streven. De markt bedient en bevestigt de bestaande voorkeuren. Zij heeft niet tot doel mensen gelijke of betere kansen te bieden in het genieten van esthetische ervaringen of in het ontwikkelen van hun vermogen tot individuele autonomie. Ook wordt zij niet geconfronteerd met een 'emancipatiedilemma': zij steunt volledig op negatieve vrijheid, positieve vrijheid speelt geen rol.

Binnen een samenleving zou een cultuurbeleid derhalve gerechtvaardigd kunnen worden met een beroep op de positieve vrijheidsconceptie. Specifieker kunnen pleitbezorgers van een dergelijk beleid er, ten eerste, op wijzen dat de kunsten en de letteren een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van de individuele autonomie. Deze vorm van vrijheid is onbereikbaar voor iemand die zich slechts één wijze van leven of zien kan voorstellen. De kunsten en de letteren kunnen een dergelijk persoon inzicht geven in het eigen bestaan en alternatieve manieren aanreiken om tegen het leven aan te kijken. Mensen die in het bezit zijn van meer 'cultuur' genieten dus een grotere kans op positieve vrijheid. In zoverre de kunsten een voornamelijk esthetische waarde vertegenwoordigen, kan een cultuurbeleid, ten tweede, worden verdedigd met de overweging, dat iedere burger recht heeft op de vrijheid *zelf* te kunnen beslissen of hij al dan niet wenst te profiteren van de esthetische genoegens, die de westerse beschaving heeft voortgebracht. Tot slot kan een overheidsbeleid worden gerechtvaardigd met de overweging, dat de

kunsten en de letteren het domein vormen waarbinnen de cultuur in sociologische zin zichzelf doorlicht of analyseert en waarbinnen nieuwe vormen en gedachten worden ontwikkeld en uitgeprobeerd. Zij kunnen dus een kritische en een 'laboratoriumfunctie' voor de samenleving vervullen, een collectief goed waar de markt evenzo geen waarde aan hecht.

De genoemde legitimaties moeten echter worden geclausuleerd. Indien de kunsten en de letteren inderdaad voor een groot deel een verbeelding zijn van en een reflectie vormen op de cultuur in sociologisch zin, dan kunnen de waarden die zij voor individu en samenleving zouden kunnen hebben, alleen worden gerealiseerd indien zij ook op voldoende publiek of maatschappelijke respons kunnen rekenen. Hetzelfde geldt wanneer kunstuitingen een voornamelijk esthetische waarde bezitten. Dit brengt ons op de eventuele tekortkomingen van 'beleid'.

4 Beleidsmakers, deskundigen en hun voorkeuren

Wanneer men de markt als enig allocatiemiddel afwijst, dan is een volgende vraag wat hiervoor een alternatief vormt. Politici, ambtenaren, deskundigen en belangenvertegenwoordigers die te zamen 'beleid' maken, verschijnen dan in beeld. Ten dele los van de bestaande vraag bepalen zij het aanbod in, in dit geval, de culturele sector. Ook aan beleid kunnen echter bezwaren kleven. Een centraal probleem is hoe en door wie de betreffende beleidsmakers worden gecontroleerd. Deze controle is gewenst wil men voorkomen dat belanghebbenden onder elkaar gaan bepalen hoe publieke middelen worden verdeeld. Dit probleem wordt groter in omvang naarmate, in principe democratisch beheersbare, volksvertegenwoordigers meer en meer beslisbevoegdheden delegeren aan onafhankelijke raden en commissies van deskundigen. Deze delegatie heeft juist in de culturele sector plaatsgevonden. Door 'verzelfstandiging' en 'decentralisering' is hier overigens ook buiten deze sector in toenemende mate sprake van.

Sinds het einde van de jaren tachtig is de aard van het door de genoemde deskundigen gecreëerde cultuuraanbod steeds meer ter discussie komen te staan. Het dominante beslis criterium bij hun

besluitvorming over de toekenning van individuele subsidies vormt het concept 'kwaliteit'. De leden van de raden en fondsen en van een belangrijk deel (met name het gesubsidieerde deel) van de tegenwoordige kunstwereld zijn de mening toegedaan, dat er een tegenstelling bestaat tussen kwaliteit en participatie. Een aanbod van hoge kwaliteit zou een geringe participatie impliceren en een streven deze participatie te vergroten zou vanzelf ten koste gaan van de kwaliteit. Een groeiend aantal critici van de raden en de fondsen en van de kunstwereld in haar algemeen meent echter, dat de doorgaans door de betrokkenen gehanteerde definitie van kwaliteit tamelijk eenzijdig en beperkt is en er nodeloos toe leidt dat het aanbod reeds bij voorbaat een acceptabele participatie uitsluit.

In de betreffende definitie, zo komt ook uit onderzoek van Hekkert en Van Wieringen (1993) naar voren, wordt 'kwaliteit' namelijk vereenzelvigd met noties als 'vernieuwing', 'originaliteit' en 'oorspronkelijkheid'.³⁴ De leden van kunstraden en -fondsen blijken veel minder dan ingewijde leken belang te hechten aan 'vakmanschap', 'traditie' en aan zaken die men met 'beleving' zou kunnen duiden. Men zou dit onder andere kunnen verklaren uit het gegeven dat zij over een meer dan gemiddelde culturele competentie beschikken en derhalve meer complexe stimuli, meer onbetreden paden, verlangen om geboeid of in ieder geval niet verveeld te raken. Een verklaring voor deze eenzijdigheid is ook dat vernieuwing, kritiek en avant-gardisme in de hedendaagse kunst een welhaast absoluut streven, een dogma, is geworden. Van een discours met de samenleving is nauwelijks sprake meer. De kunsten zijn steeds meer met zichzelf in debat gegaan en daarmee is, stelt de Belgische essayist Leo de Haes, een 'autistische' en 'hermetische' kunstwereld ontstaan (De Haes 1992: 34).

5 De visionaire kunstenaar

Ten grondslag aan de kwaliteitsopvatting die in de kunstwereld leeft, ligt waarschijnlijk een specifieke visie op het kunstenaarschap. Deze wijkt af van het perspectief van degenen die de bestaande kloof tussen kunstwereld en samenleving als een probleem ervaren. De visie die onder kunstenaars en aanverwanten leeft en met graagte en

de nodige zelfgenoegzaamheid en pedanterie wordt uitgedragen, is dat de kunstenaar in de eerste plaats, zo niet uitsluitend, een *ziener* is, een niet bepaald middelmatig wezen met bijzondere faculteiten die nieuwe realiteiten schept, die vernieuwende, oorspronkelijke ziens- en leefwijzen creëert, en die dus per definitie ver op de conservatieve, enigszins bekrompen, burgerij of massa vooruitloopt. Het elitaire karakter van dit standpunt kan in een democratische cultuur als de Nederlandse op weinig publieke bijval rekenen en daarom wordt het, behalve in kleine kunstzinnige kringen, vaker impliciet dan expliciet uitgedrukt. Nochtans lijkt dit standpunt aan de basis te liggen van de genoemde interpretatie van het kwaliteitscriterium. Ondanks de nadruk die wordt gelegd op 'vernieuwing' en 'originaliteit', is de betreffende visie op kwaliteit echter allang geworden tot een slaapverwekkend cliché.³⁵ Bovendien valt zij in haar uitwerking vooral op door haar gebrek aan relatievermogen, vakmanschap, maatschappelijke of communicatieve relevantie en door haar overdaad aan, doch zelden waargemaakte, pretentie.

De betreffende opvatting van kunst en kwaliteit roept inmiddels voornamelijk irritatie op. Zo schreef Paul Schnabel, hoogleraar geestelijke gezondheidszorg in Utrecht, onlangs: 'Er is en er wordt in Nederland te veel kunst, niet om de kunst, maar om de kunstenaar geproduceerd. Er is te veel experimenteel en regisseurstoneel, te veel conceptuele en abstracte beeldende kunst en te weinig kunst die voor een publiek gemaakt is. Het idee dat het publiek per definitie dom, oppervlakkig en traditioneel is, is een in de kunstwereld met zorg gekoesterde mythe, die iedere discussie over de kwaliteit en aantrekkelijkheid van het aanbod bij voorbaat onmogelijk maakt. Het is een voor de positie van de kunstenaar schadelijke mythe, omdat een groot deel van het huidige potentiële kunstpubliek zich op grond van het niveau van de eigen intellectuele en artistieke ontwikkeling niet bij voorbaat laat imponeren door de kunstenaar met het betere oordeel, maar wel snel geïrriteerd wordt door wat als een pretentieuze en arrogante habitus beleefd wordt en tegelijk onmiskenbaar simplistische oplossingen en naïeve ideeën verraadt.' (Schnabel 1993: 67)

De nadruk op vernieuwing en baanbreken laat zich, zo constateert ook Schnabel, vooral gevoelen in de beeldende kunst en in de

theaterkunst. In haar essay *De gijzeling van de beeldende kunst* (1996) schrijft Riki Simons dat de massale desinteresse voor eigentijdse beeldende kunst verklaard moet worden uit het door 'verplichte vernieuwing en rebellie tegen "bourgeois-ideeën"' gekenmerkte 'dichtgetimmerde aanbod'. Zij stelt dat van de tegenwoordige kunstliefhebber het onmogelijke wordt gevraagd: hij moet bereid zijn in elk object, ook in 'foto's van de afwas of in leeggeschudde vuilniszakken', een diepere betekenis of zelfs het 'Grote Kunsthistorische Thema' te ontdekken; hij dient een ruime voorraad 'verwachtingen omtrent kunst' te bezitten die voorkomt, dat referenties aan specialistische zijpaden in de kunstgeschiedenis hem nimmer ontgaan; hij moet er genoeg in scheppen zich thuis dagenlang door onbegrijpelijke, hoogdravende catalogusteksten heen te werken waarbij hij dankbaar moet zijn 'voor de blik die de schrijver hem gunt in diens boekenkast, met citaten van Nietzsche, Benjamin, Hegel, Bergson, Wittgenstein, Rimbaud, Plato, Foucault, Baudelaire en Baudrillard.' (Simons 1996: 30)

Simons ergert zich eraan dat zo veel kunstenaars en musea 'zich uitsluitend en hardnekkig op een publiek van ingewijden richten' en verwijt de kunstwereld, dat zij de ogen sluit voor 'het feit dat er nauwelijks nog andere bezoekers zijn dan een klein groepje professionele expositie-gangers.' (Simons 1996: 31) De verklaring zoekt zij vooral in de omstandigheid dat de geïnteresseerde leek, de traditionele kunstverzamelaar, vandaag nauwelijks meer een rol in het kunstleven speelt. Terwijl musea vroeger hun collectie opbouwden via schenkingen en legaten van particulieren, gebeurt dit tegenwoordig voornamelijk via rechtstreekse aankopen bij de kunstenaar. Terwijl kunstenaars in het verleden hun werk grotendeels verkochten aan een bont gezelschap van particuliere liefhebbers - en dus rekening dienden te houden met hun voorkeuren -, zijn zij vandaag afhankelijk van door professionele kunstkenneren verschaft beurzen en subsidies en door musea en andere overheidsinstellingen verrichte aankopen. Dienden kunstwerken zich dus voorheen eerst in de samenleving en gedurende een zekere periode te bewijzen, vandaag worden zij door musea 'volgens een kunsttheoretisch idee van "vernieuwing" .. rechtstreeks van heden naar eeuwigheid, van atelier naar nageslacht [gepromoveerd]' (Simons 1996: 32) De rol van de, relatief dicht bij het geïnteresseerde publiek staande, 'in het

leven van zijn tijd verankerde', particuliere verzamelaar is, kortom, overgenomen door de veelal academisch gevormde kunsttheoreticus. Deze theoreticus, schrijft Simons, 'is in de eerste plaats geïnteresseerd in intellectuele inspanning, in datgene wat op zo wetenschappelijk mogelijke basis te analyseren, te beredeneren, te verbaliseren valt. Op zoek naar erkenning voelen daarom steeds meer kunstenaars zich geroepen om vooral hun intellectuele vermogens te ontwikkelen en te cultiveren, en andere ... ongebruikt te laten. De *beeldend* kunstenaar als meester van het oog dreigt uit te sterven.' (Simons 1996: 33) Om deze reden is de positie van de kunst een 'abstracte wetenschappelijke vraagstelling' geworden, die volkomen los staat van de publieke waardering. Het gaat de moderne kunstbemiddelaars bij dit alles om 'vernieuwing'. Voor theoretici is dit vanzelfsprekend uitdagender, maar bovendien trachten zij ten koste van alles te voorkomen dat hedendaagse kunstenaars datgene overkomt, wat belangrijke kunstenaars eertijds geregeld overkwam: het niet door bekrompen tijdgenoten op zijn juiste waarde worden geschat. Het gevolg is, stelt Simons, dat "[v]ernieuwing" niet langer ontstaat uit visie en noodzaak, maar een officiële, permanente opdracht is geworden; meer berekening dan overtuiging of levensbehoefte.' (Simons 1996: 33) De eigentijdse beeldende kunst is aldus gegijzeld door de professionele kunstkenner, een gijzeling die eerst kan worden opgeheven wanneer, stelt Simons, kunstenaars weer trachten te communiceren met een, nog wel degelijk bestaand, geïnteresseerd publiek. De particuliere kunstverzamelaar moet daartoe volgens haar zijn traditionele rol terugkrijgen.³⁶

Ook in de toneelwereld lijkt een nieuwe actie-tomaat inmiddels dringend gewenst. In een interview in het Parool (22.I.1994) stelde Jan Knopper, directeur van de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecteuren, dat theatermakers op geen enkele wijze meer rekening houden met de smaak van het reguliere publiek. Dit reguliere publiek is, anders dan de kunstwereld denkt, geen 'RTL4-publiek': 'Ik heb het over goedwillend, competent publiek dat niets liever wil dan interessant toneel zien, maar uit de schouwburg is gejaagd door de huidige toestand bij het toneel: een situatie van permanent geëxperimenteer.' 'De kunstwereld houdt het publiek voor achterlijk', schreef kunstonderzoeker Hans Onno van den Berg evenzo in de Volkskrant (16.XII.1995). Om dit te staven gaf hij een

groot aantal voorbeelden uit verschillende kunstdisciplines: `In het toneel wordt een voorstelling als *Suiker* van Hugo Claus .. geheel vernield omdat de produktie (Noord Nederlands Toneel) koos voor toneelspelers met slechts twee uitdrukkingen (schreeuwen en zwijgen) en een decor op postzegelformaat, waardoor je in de zaal dacht dat je naar het televisietoestel van je burens zat te kijken. Ellen Vogel .. wordt bij Toneelgroep Amsterdam gedwongen op de rand van het toneel onbegrijpelijke Spaanse teksten uit te spreken in een voortdurend vervreemdende, confronterende, epaterende voorstelling waar geen touw aan valt vast te knopen. Ik ben daar weggelopen onder de uitroep "*Es tiempo para tomates*", een kreet die mijn buurman wakker schudde.' Ook Van den Berg kwijt het door een geforceerde poging tot `vernieuwing' en vooral door `vervreemding' opvallende hedendaagse kunstenaanbod aan de overmatige invloed van een professionele `incrowd' die de raden, fondsen, jury's, bestuursfuncties en krantekolommen bevolkt. Deze invloed wil hij vooral temperen door de publieke belangstelling veel zwaarder te laten meewegen bij de besluitvorming over het toekennen van subsidies.

De eenzijdige samenstelling van het aanbod wordt door empirisch onderzoek bevestigd. De sociologe Letty Ranshuysen onderzocht de relatie tussen, enerzijds, het aanbod van vier middelgrote theaters (in Arnhem, Eindhoven, Den Bosch en Utrecht) in de periode 1988-93 en, anderzijds, de publieke belangstelling. Zij vond dat het aandeel in het aanbod van, wat zij noemt, `complexe', `onconventionele' toneelvoorstellingen belangrijk groter was, dan op basis van publieke voorkeuren verwacht kon worden (1994: 54). Een tentatieve vergelijking van de onderzoeksresultaten van Ranshuysen met CBS-cijfers uit de jaren zestig levert volgens Knulst `sterke aanwijzingen op dat het gesubsidieerde toneel zich in de laatste twee decennia gespecialiseerd heeft in het complexe en bovendien eigentijdse type toneel... Die verschuiving lijkt vooral ten koste te zijn gegaan van het klassieke (conventionele) type aanbod, zowel binnen de categorie van blijspelen (weinig complex) als binnen die van het serieuze drama en de tragedie (meer complex).' (1995: 113) Hoewel de samenstelling van het aanbod dus belangrijk is gewijzigd, blijken daarentegen de voorkeuren van het publiek, tot uitdrukking gebracht in zijn keuze van voorstellingen, tamelijk stabiel te zijn. Het publiek krijgt dus

steeds minder van zijn gading.³⁷ Een buitenlandse 'visitatiecommissie' van de Raad van Europa onder leiding van de Engelse kunstsocioloog Myerscough concludeert evenzo, dat het toneelaanbod zich in Nederland vooral onderscheidt door 'vernieuwing', met als gevolg dat het klassieke repertoire, dat reeds onontbeerlijk is om de 'vernieuwing' te kunnen plaatsen, in de verdrukking is gekomen. De commissie denkt tevens dat de terugloop in de bezoekersaantallen, die in alle westerse landen waarneembaar is, om deze reden in Nederland groter is geweest dan gemiddeld (1994: 56-7).

7 De elitisering van het publiek

Het gevolg van de beschreven nadruk op vernieuwing en originaliteit is, in het kort en neutraal geformuleerd, dat met name een aanbod van complexe, onconventionele cultuuruitingen wordt gestimuleerd en geproduceerd, een aanbod dat steeds meer voorkennis en culturele competentie vereist om het te kunnen begrijpen en te kunnen waarderen. Van geïnteresseerde leken, laat staan van nieuwkomers, kan niet in alle redelijkheid worden verwacht dat zij aan deze eis voldoen. Het aanbod sluit dus reeds bij voorbaat een grote participatie uit. Aantoonbaar is dat het publiek steeds meer uit een hooggeschoolde elite bestaat, een tendentie die, zo lijkt plausibel, *mede* verklaard kan worden uit het veranderde aanbod.

Wim Knulst berekende in zijn dissertatie (1989: 204-5) dat van de mensen die ten minste één keer in de drie maanden een toneelvoorstelling bezoeken, in 1987 niet minder dan 77 procent minimaal een HBS, gymnasium of lyceum had doorlopen, tegen 16 procent in 1962. Voor bezoekers van (klassieke) concerten zijn deze percentages respectievelijk 72 tegen 17 procent en voor museumbezoekers 69 tegen 15 procent. Deze enorme verschuivingen zijn, zo zal duidelijk zijn, niet volledig te verklaren uit het gestegen opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking (Knulst 1989: 200).³⁸

Uit vergelijkbaar onderzoek blijkt dat het percentage mensen, dat desgevraagd stelt in de afgelopen 12 maanden minimaal één bezoek te hebben afgelegd aan een theatergebouw (de aard van de voorstelling wordt hierbij in het midden gelaten), onder

laaggeschoolden veel sterker is gedaald, dan onder hooggeschoolden. In 1955 stelde 77 procent van degenen met een lbo of ulo-opleiding een theater te hebben bezocht. Voor degenen met een lbo of mavo-opleiding was dit in 1988 nog slechts 19 procent. Van de mensen die hoger beroeps- of wetenschappelijk onderwijs hadden genoten, stelde in 1955 90 procent in het afgelopen jaar een theater te hebben bezocht. In 1988 was dit percentage gedaald tot 45. Vergelijken we de indexcijfers (1955 is hierbij 100) dan is van het laaggeschoolde publiek nog slechts een kwart over (van 100 naar 24,7) en van het hooggeschoolde publiek de helft (van 100 naar 50) (bron: Maas et al. 1990: 16, 116; en Konings 1995: 43-4). De socioloog Nico Konings voegt hieraan toe: 'Als men zich vervolgens nog bedenkt dat het gemiddelde opleidingspeil van de Nederlandse bevolking tussen 1955 en 1988 sterk is gestegen, dan moge duidelijk zijn dat het theaterpubliek in belangrijke mate is veranderd van een gemêleerd gezelschap in een groep van vooral hoger opgeleiden.' (1995: 44)

Onderzoek van Ganzeboom en Haanstra naar de sociale samenstelling van specifiek het museumpubliek leerde evenzo, dat de ongelijkheid in participatie tussen hoger en lager opgeleiden 'in de loop der tijd niet is afgenomen, maar eerder is toegenomen.' (1989: 25) De relatief laaggeschoolden, die vroeger nog wel naar een museum gingen, zijn vandaag goeddeels afgefallen. Vooral de kunstmusea, zeker wanneer zij hedendaagse beeldende kunst tentoonstellen, worden bezocht door 'een extreem hoogopgeleid publiek.' (1989: 98)

De totale omvang van het publiek is voorts zeer klein geworden. Op basis van gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek berekende Konings bijvoorbeeld dat 'slechts 2,6 procent van de bevolking van rijkswege gesubsidieerd toneel bezoekt' (Konings 1995: 37). Hij ging hierbij uit van de 'voorzichtige' veronderstelling, dat van het totale publiek een kwart vier keer per jaar en de overige driekwart één keer per jaar een voorstelling bijwoonde. In werkelijkheid zal het aantal bezoeken dat door de harde kern (waaronder abonenthouders) wordt afgelegd, volgens Konings waarschijnlijk groter zijn en zal het percentage toneelgebruikers dus nog geringer zijn.

8 De verantwoordelijkheid voor de legitimiteit van kunstsubsidies

Naarmate het publiek dat gebruik maakt van het met gemeenschapsgelden gecreëerde kunstenaarsaanbod kleiner van omvang en eenzijdiger van samenstelling wordt, wordt het, zo zal duidelijk zijn, steeds moeilijker om de betreffende subsidies politiek te legitimeren.³⁹ De laatste jaren neemt het aantal discussies dienaangaande alsmede de heftigheid waarin deze worden gevoerd, dan ook toe. Een voorbeeld van een dergelijke discussie woedde enige tijd terug in de kolommen van NRC-Handelsblad. De socioloog Warna Oosterbaan berichtte dat de toenmalige Minister van Cultuur D'Ancona in een toespraak voor de Raad voor de Kunst 'een fundamentele ommezwaai in het kunstbeleid' had aangekondigd: van nu af aan zou het niet aan haar, maar aan de kunstenaars zijn 'om te vertellen waarom het goed is dat de overheid een deel van de belastingopbrengst aan kunst besteedt'. In dit verband had D'Ancona, schreef Oosterbaan, 'met instemming de socioloog Blokland (geciteerd) die onlangs in *Federatienieuws* betoogde dat kunstenaars "ten volle" verantwoordelijk zijn voor de rechtvaardiging van kunstsubsidies.⁴⁰ Oosterbaan zette zich hier tegen af en concludeerde: 'vertellen waarom kunst moet is de taak van de minister'. Het is interessant om iets uitgebreider op dit standpunt in te gaan.

Volgens Oosterbaan subsidieert de overheid de kunsten omdat zij uiteindelijk 'vindt dat de voorkeuren van de burgers niet de doorslag mogen geven. Liever dan aan kunst geven die burgers hun geld immers uit aan auto's, etentjes en amusement.' Zij 'laten in hun consumptiepatroon dus zien dat ze in meerderheid niet gesteld zijn op de kunst die van hun belastingcenten wordt gesubsidieerd. Als ze er wel op gesteld waren, zou die kunst immers niet gesubsidieerd hoeven te worden. Ziedaar de paradox waarmee een minister van cultuur moet leven.'⁴¹ De belangrijkste manier waarop de minister deze paradox kan verzachten is volgens Oosterbaan door 'voortdurend en bij velerlei gelegenheid reclame (te) maken voor kunst', kortom, 'door met elan en overtuiging vol te houden dat het de moeite waard is de kunst met overheidsgeld te steunen. In laatste instantie zijn het namelijk alleen politieke argumenten, waardeoordeelen, overtuigingen die tegen de scepsis van de rekenaars in stelling

kunnen worden gebracht. En in laatste instantie is het alleen een politicus die kan optornen tegen de individuele voorkeuren van de burgers.' Kunstenaars zijn hier volgens Oosterbaan niet toe in staat. Wanneer de politiek zich terugtrekt, dan verliezen zij hun enige bondgenoot.

Oosterbaan wijst terecht op de uiterst belangrijke rol van de politiek in de verdediging van de maatschappelijke positie van de kunsten (en van andere uitingen van beschaving). Ten onrechte kent hij hierin echter de kunstenwereld geen enkele rol toe. Daarnaast wekt hij helaas de suggestie dat de kloof tussen kunst en samenleving per definitie onoverbrugbaar is en dat de politiek de kunsten slechts tegen de samenleving kan beschermen. Op de lange termijn is dit voor de kunsten een gevaarlijke positie. Zij legitimeert, ten eerste, een reservaatkunst, een kunst die nog slechts met zichzelf in debat is en nog uitsluitend door een kleine groep van ingewijden begrepen kan worden; zij geeft, ten tweede, voedsel aan het idee, dat kunst een luxe is die verder niets te maken heeft met ons dagelijks, 'nuttige', functioneren; en zij rechtvaardigt, ten slotte, de talentlozen die zichzelf voor een onbegrepen Van Gogh houden.

In een democratie dienen politici het midden te houden tussen het lijdzaam volgen van de publieke opinie en het trachten deze opinie te vormen. Bestond de democratie slechts uit het eerste dan zou dit een door populisme gedreven ontkenning betekenen van deskundigheid. Bestond zij slechts uit het tweede dan zou dit een door arrogantie gemotiveerde loochening inhouden van de voorkeuren van de burger. Hiermee verbonden bestaat democratie voorts niet alleen uit het nemen van beslissingen volgens het 'one man, one vote' beginsel, zij bestaat ook uit de *publieke discussie* die aan het uiteindelijke besluit vooraf gaat. Daarom vormt een referendum niet noodzakelijk een democratische besluitvormingsmethode: er is geen enkele garantie dat mensen hun stem uitbrengen op basis van een redelijke kennis van de alternatieven. Daarom zijn ook de besluiten die genomen worden in, door louter deskundigen bevolkte, in hoge mate ondoorzichtige en ongecontroleerde, raden en fondsen niet zonder meer democratisch.

De vraag wordt nu in welke mate een minister van cultuur gemeenschapsgelden mag besteden aan kunsten, gelden die, volgens Oosterbaan, de burgers liever aan etentjes uitgeven. Met andere woorden:

in hoeverre moeten de preferenties van de burger door de politiek zonder meer als uitgangspunt worden genomen, of: hoe groot mag de kloof tussen de voorkeuren van de politici (*in casu* de deskundigen) en die van de burgers worden zonder dat het beleid zijn legitimiteit verliest?

De maatschappelijke legitimiteit van kunstsubsidies is uiteindelijk, in laatste instantie, afhankelijk van de mate waarin de diverse kunstenaars en hun belangenverenigingen er in slagen om de burger ervan te overtuigen, dat zij een waardevolle bijdrage aan de samenleving (kunnen) leveren. Waar deze bijdrage uit kan bestaan, gaf K'92-voorzitter⁴² Frans de Ruiter in NRC-Handelsblad (16.XI.1993) summier weer in zijn reactie op het betoog van D'Ancona (deze reageerde weer op 11.I.1994). De Ruiter stelde, onder meer, dat de kunst gezien kan worden als 'de bringer van reflectie, verdieping en troost', dat kunstwerken 'onze kijk op de wereld bepalen en dus kunnen veranderen', en dat kunst een middel is 'om je eigen waarde terug te vinden en een broodnodige dosis bevrijdende opwindings op te doen'.

Het lijkt evident dat de juistheid van deze karakterisering uiteindelijk niet kan worden bewezen in de Tweede Kamer, maar slechts in de theaters, de musea, de concertzalen, de bibliotheken, et cetera. De politicus kan weliswaar keer op keer de burger op het hart drukken dat de kunstenaar om bovengenoemde redenen niet in onze samenleving gemist kan worden, en hij kan zich buitengewoon inspannen om de materiële en immateriële voorwaarden van cultuurparticipatie te verzekeren, maar wanneer de burger zich op de lange termijn met geen mogelijkheid in het kunstenaarsaanbod zou kunnen verplaatsen, dan raakt de politicus op een gegeven moment aan het einde van zijn Latijn. Wanneer een te groot deel van de burgers, ook de zeer geïnteresseerde leken, derhalve op een gegeven moment geen 'reflectie, verdieping en troost' van kunstuitingen meent te ontvangen, dan neemt de publieke legitimiteit van de desbetreffende subsidies af. Een politicus behoort dan na verloop van tijd zijn verantwoordelijkheid te nemen. Hij vertegenwoordigt immers primair de burgers en niet specifieke beroepsgroepen. *Uiteindelijk* leggen de kunstenaars dus de voedingsbodem voor de legitimiteit van kunstsubsidies en *in laatste instantie* dragen zij derhalve de volle verantwoordelijkheid voor deze legitimiteit.⁴³

Dit alles wil niet zeggen dat eenieder of zelfs een meerderheid van de burgers zich *persoonlijk* aangesproken moet voelen door alle individuele, gesubsidieerde kunstuitingen. Dit zou leiden tot een onaanvaardbare vervlakking en uniformering. De discussie moet op een hoger niveau gevoerd worden: welke argumenten zijn eraan te geven om permanent, dan wel gedurende korte of lange tijd kunstenaars, die hun werk op de markt onvoldoende te gelde kunnen maken, die dus *eventueel* te weinig 'populair' zijn (*eventueel* omdat de kans bestaat dat de betreffende kunstuiting een collectief goed is), tóch het werken mogelijk te maken. De argumenten hiervoor - en er zijn er meer dan voldoende - dienen in het publieke debat naar voren te worden gebracht en er is geen enkele reden waarom vertegenwoordigers uit de kunstenwereld hierin geen rol zouden kunnen spelen. Als het goed is, weten zij immers waarover zij praten.

In het kort kunnen, in aansluiting op wat hierover reeds aan het begin van dit artikel werd gesteld, twee argumenten worden genoemd waarom het onnodig en ongewenst is om altijd van de bestaande voorkeuren van de burgers uit te gaan (zie hiervoor tevens het derde opstel van deze bundel). Iemands voorkeur of belang kan binnen een democratie op verschillende wijzen worden gedefinieerd. Men kan, zoals binnen het liberalisme gebruikelijk is, het persoonlijke belang gelijkstellen aan wat het individu als zijn voorkeuren en wensen te kennen geeft. Belangrijk voordeel van deze benadering is dat geen ruimte wordt geboden aan redeneringen waarin mensen, onder het mom van 'vals bewustzijn', verlangens worden toegeschreven die zij in werkelijkheid volstrekt niet koesteren. Een nadeel is echter, dat men onkritisch staat tegen de wijze waarop de betreffende preferenties tot stand zijn gekomen. Men kan zich afvragen of deze bewust, op basis van een redelijke kennis van de alternatieven, zijn gekozen of het onwillekeurige, dan wel door anderen gewilde, product zijn van bepaalde sociale structuren en processen. Een tweede belangrijk nadeel is dat men, door uitsluitend de huidige wensen tot uitgangspunt te nemen, nimmer de situatie kan creëren die, wanneer de betrokkenen met haar bekend zouden zijn, zij zouden prefereren boven de bestaande. Beter is daarom een definitie waarin iemands belang wordt gelijkgesteld aan wat hij zou willen, indien hij de mogelijke alternatieven zelf had ervaren en dus een werkelijke keuze kon maken. Het is nu een taak van de politieke

gemeenschap, met de overheid als een belangrijk instrument, om het laatste mogelijk te maken. Door de materiële én de immateriële voorwaarden van cultuurparticipatie te scheppen, bevordert de gemeenschap de mogelijkheid voor het individu om werkelijke keuzen te maken en daarmee in hogere mate meester over het eigen leven te zijn.

9 Kwaliteit en participatie: aanpassingen in de besluitvorming

Pogingen om een kunstenaanbod te scheppen dat niet reeds bij voorbaat een grote participatie uitsluit, kunnen stevast rekenen op forse tegenstand uit de kunstenwereld. Een geregeld gebruikt argument is hierbij, zoals eerder werd gesteld, dat 'participatie' botst met 'kwaliteit' en dat een grotere nadruk op participatie derhalve een vertroosting inluidt.⁴⁴ Deze stelling is onhoudbaar. Ten eerste omdat er geen enkele reden is om kwaliteit voornamelijk op te vatten als 'vernieuwend' of 'grensverleggend'. Zij wordt ook bepaald door criteria als vakmanschap, zeggingskracht, integriteit en samenhang. Het is derhalve heel goed mogelijk om een stuk van Shakespeare op een kwalitatief hoogstaand niveau op de planken te brengen op een wijze zoals de schrijver zelf heeft bedoeld. Toneelgezelschappen die hiertoe overgaan trekken ook aantoonbaar meer publiek, alleen de critici kunnen hier doorgaans weinig waardering voor opbrengen.

Uit onderzoek blijkt voorts dat participatie in meer traditionele kunstvormen veelal een voorwaarde vormt voor die in meer moderne vormen.⁴⁵ De stap om aan culturele activiteiten deel te nemen voor mensen met een geringe culturele competentie zou dus kleiner zijn, wanneer zij eerst enige kleine stappen hadden kunnen maken. Om deze mogelijk te maken, zou derhalve een permanent aanbod voor 'beginners' beschikbaar moeten zijn. Dat brengt ons op het tweede punt: het is een politieke verantwoordelijkheid de pluriformiteit in het kunstenaanbod te waarborgen. Het aanbod moet niet alleen uit symfonische, maar ook kamerorkesten bestaan. Er moet jazz, blues, pop, klassiek en folk zijn. En er moet niet alleen avantgarde, maar ook repertoire of conventioneel toneel aangeboden worden. *Binnen* de verschillende soorten aanbod behoort de eis van kwaliteit echter onverminderd overeind te blijven staan. Het beperkt definiëren van

kwaliteit als zijnde `vernieuwend' of 'grensverleggend' tast dus ook de pluriformiteit aan en hiermee de mogelijkheid tot het vergroten van de publieksparticipatie.

Het zich beroepen op de vrijheid van de kunsten, zoals in de interpretatie van de kunstenaars vertolkt door onder anderen Thorbecke ('De regering is geen oordelaar van kunst en wetenschap'), is kortom misplaatst. Niemand wordt ervan weerhouden om kunst volgens zijn eigen beperkte kwaliteitsmaatstaven te scheppen. Men kan echter niet van een overheid verlangen dat zij dit alles subsidieert. De overheid behoort zich tot doel te stellen een kwalitatief hoogstaand, pluriform kunstenaanbod te scheppen dat mensen de gelegenheid biedt tot cultuurparticipatie. Daarenboven heeft zij zorg te dragen voor de materiële en immateriële voorwaarden voor cultuurdeelname. In het aanbod hoort ook vernieuwende kunst thuis die zijn tijd, laten wij het hopen, ver vooruit is, maar niet alleen.

Hoe kan concreet worden bevorderd dat er met name in de beeldende kunst en in de theaterkunst een meer evenwichtig samengesteld aanbod ontstaat? Allereerst zal de visie moeten worden bestreden dat de kunstenaar louter een `ziener' is en per definitie op het gemene volk vooruitloopt. Deze visie berust op het misverstand dat het voor een individu of kunstenaar mogelijk is volkomen zelfstandig, los van iedere culturele traditie of context, een betekenisvolle realiteit of wereldbeschouwing te scheppen. Het is een misverstand dat geleid heeft tot overspannenheid, betekenisloosheid en een in zichzelf gekeerde kunstwereld. Een meer *communautaire* visie op de positie van de kunstenaar lijkt realiteitsvoller. Kunst wordt hier gezien als een reflectie op en een neerslag of verbeelding van de cultuur in sociologische zin. Communicatie staat hier centraal. De kunstenaar staat niet altijd aan de rand van, of buiten, de maatschappij en loopt niet per definitie op zijn tijdgenoten voor. Hij kan ook midden in de maatschappij staan. Een kloof tussen kunstwereld en samenleving wordt hier derhalve veel meer als een probleem ervaren dan binnen de eerste visie.

Vanuit deze communautaire opvatting wordt minder van de kunstenaar geëist dat hij een nieuwe, unieke realiteit schept, het is vaak al genoeg wanneer hij een gezamenlijk beleefde realiteit op een esthetisch buitengewone wijze uitdrukt.⁴⁶ Kunstuitingen kunnen ook een herbeleving met andere middelen vormen van de gezamenlijke

overtuigingen, waarden, idealen en verwachtingen die binnen een bepaalde collectiviteit leven. De kunstenaar is er niet alleen om te shockeren, om ons op het andere, en liefst het verkeerde, heen te zetten, hij is er ook om, zoals de dichter Peter Berger het eens formuleerde, vertroosting te bieden, om ons te verzoenen met het onverzoenbare, om de pijn van het leven te integreren in het leven.

Omwille van het realiseren van een meer evenwichtig kunstaanbod zal het echter waarschijnlijk niet voldoende zijn het beeld van de visionaire en solitaire kunstenaar te nuanceren en een groter aantal mensen in de bestaande raden en fondsen te benoemen, die een meer communautaire visie op de kunstenaar koesteren. Ook de besluitvormingsstructuur in de culturele sector zal aangepast dienen te worden. Vandaag hebben kunstliefhebbers geen enkele mogelijkheid om hun stem te laten horen op het moment dat zij (ingenomen of) ontevreden zijn over het cultuuraanbod. De enige optie die zij thans bezitten, is wegblijven. Hier zijn meer en meer mensen inderdaad toe overgegaan. Voor het karakter van het aanbod heeft dit echter geen directe consequenties daar de aanbieders in hoge mate slechts rekening hebben te houden met de professionele beoordelaars die over de toekenning van subsidies beslissen. Het ligt derhalve voor de hand mogelijkheden voor het geïnteresseerde publiek te scheppen invloed uit te oefenen op de aard van het aanbod. Dit kan op verschillende manieren.

In de eerste plaats kan men de positie van kunstproducenten meer afhankelijk maken van de eigen inkomsten. In het geval van podiumkunsten en kunstmusea gaat het dan vooral om inkomsten die via verkochte toegangsbewijzen worden verkregen en in het geval van beeldend kunstenaars om afgenomen werk. Omdat de productiekosten per sector sterk verschillen zal men overigens, anders dan de toenmalige minister D'Ancona in 1993 via haar zogenaamde 15%-regel in de praktijk bracht, deze maatregel gedifferentieerd moeten toepassen.

Een variant op deze sterkere gebruikmaking van de werking van de markt is het laten meewegen in de besluitvorming van de publieke belangstelling. Deze variant is te prefereren daar het stellen van hogere eisen aangaande de eigen inkomsten waarschijnlijk vooral zal leiden tot hogere prijzen en niet of nauwelijks tot een ander aanbod en een groter publiek. Omdat culturele producten een zeer

`inelastisch goed' vormen⁴⁷, zullen namelijk in dit geval hogere prijzen de meest rationele optie voor producenten vormen. Het bestaande, doorgaans goed gesalarieerde, publiek zal hierin nauwelijks reden zien om weg te blijven. Het potentiele publiek, echter, zal een nog grotere barrière ervaren om de betreffende kunstenwereld binnen te treden.

Een volgend mogelijk instrument om de kloof tussen kunst en samenleving te verkleinen wordt reeds in verschillende plaatsen in Nederland toegepast.⁴⁸ Het bestaat uit een aardige mix van, wat Hirschman (1970) noemt, `voice' en `exit': bezoekers die ontevreden zijn over het gebodene, krijgen hun geld terug, vermits zij schriftelijk uitleggen wat er schort aan de betreffende cultuuruiting. De betrokken kunstproducent kan hier vervolgens zijn voordeel mee doen. Een tekortkoming van dit instrument is natuurlijk dat slechts de bezoekers en niet de thuisblijvers om hun mening wordt gevraagd en dat er geen garantie bestaat dat de bekritiseerde kunstproducenten iets met de kritiek doen.

Een laatste instrument heeft betrekking op de adviesstructuur. In de huidige structuur is geen enkele plaats ingeruimd voor het geïnteresseerde publiek. De raden en fondsen worden louter bevolkt door professionals en er bestaan uitsluitend belangenorganisaties van kunstproducenten die invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming. Om deze eenzijdigheid te corrigeren zouden één of meer, bijvoorbeeld aan de amateuristische kunstsector verbonden, organisaties kunnen worden opgericht en door de overheid worden erkend, die de specifieke belangen van kunstliefhebbers behartigen. Deze organisaties zouden vertegenwoordigers kunnen krijgen in de bestaande kunstraden en -fondsen, of zouden een onafhankelijke plaats kunnen krijgen in de totale besluitstructuur, een structuur waarin verder ook de organisaties van de professionals participeren. Uitingen van tevredenheid of ontevredenheid zouden via deze organisaties geventileerd en geregistreerd kunnen worden en tot gelding kunnen worden gebracht. Zij kunnen voorts gevraagd en ongevraagd adviezen uitbrengen, rapportcijfers geven, prijzen uitdelen, publieke debatten entameren et cetera. De langzaam aan invloed winnende organisaties van patinten (die evenzo in een door professionals gedomineerde omgeving moeten opereren), natuurliefhebbers en van (openbaar vervoer-) reizigers kunnen hier

als voorbeelden dienen. De bestaande adviesstructuur kan op deze wijze worden vervolmaakt.⁴⁹

10 Tot slot

Omdat een samenleving meer is dan een markt, dient de markt niet het leidende beginsel in een cultuurbeleid te zijn. Het is echter onverstandig dit beleid *uitsluitend* op de specifieke kwaliteitsoordelen van deskundigen te baseren: het gevaar bestaat dan dat het publiek meer en meer uit beeld verdwijnt, en dat de politieke legitimiteit van kunstsubsidies wordt ondermijnd. Om dit te voorkomen zal het publiek opties moeten worden geboden om zijn stem te laten horen. De bestaande besluitvormingsstructuur zal hiertoe aangepast dienen te worden. Daarnaast zal de overheid een cultuurspreidingsbeleid moeten voeren waarin recht wordt gedaan aan zowel de negatieve als de positieve vrijheid van het individu. Ook dit levert een bijdrage aan het verkleinen van de tegenwoordige diepe kloof tussen kunstwereld en samenleving. Bovendien kan aldus een ieder in de gelegenheid worden gesteld zelfstandig te kunnen beslissen of hij al dan niet van het bestaande kunstenaarsaanbod gebruik wenst te maken.

De kunsten en letteren kunnen belangrijke functies voor het individu en de samenleving vervullen. Van de kunstwereld kan echter worden verwacht dat zij deze functies ook enigszins waar maakt. Omdat pleidooien voor cultuurspreiding en voor een grotere verantwoordelijkheid van de kunstwereld voor de communicatie tussen kunstenaar en samenleving niet zelden leiden tot een lichte vorm van histerie, wordt er hier maar voor de zekerheid bij vermeld, dat niet wordt gepleit voor het volledig opofferen van de negatieve vrijheid van het individu ten behoeve van zijn zelfontplooiing en zelfbepaling. Ook wordt hier niet beweerd, dat vernieuwing of originaliteit geen rol behoren te spelen in de kwaliteitsbeoordeling. Evenzo wordt niet ontkend, dat een belangrijke taak van de kunsten bestaat uit het verkennen van nieuw terrein en dat het een opdracht voor de overheid is om deze verkenners te ondersteunen en te beschermen tegen de werking van de markt. Ook wordt dus niet ontkend, dat er per definitie binnen een aanbodbeleid kunstuitingen

zullen zijn die op weinig publieke belangstelling kunnen rekenen. Evenzeer is het niet waar dat verdedigers van een participatiebeleid ertoe neigen om de kwaliteit van kunst uitsluitend te beoordelen in termen van publieke belangstelling. Het gaat er slechts om dat er, op basis van een juist begrip van het concept vrijheid, niet alleen een aanbod-, maar ook een vraagbeleid gevoerd dient te worden en dat kunstenaars niet alleen hijgend voor de meute moeten proberen uit te hollen, maar ook gewoon een onderdeel van de samenleving kunnen zijn.

7 De arbeid, de vrije tijd en het Goede leven

Die europäische Linke verfügt über eine konkrete Utopie, die Millionen bewegen könnte: Arbeitszeitverkürzung. Diese aber nicht nur als technokratisches Instrument zur gerechteren Verteilung von Arbeit, sondern als das gesellschaftsverändernde Ziel, den Menschen mehr "disponible Zeit" zu verschaffen. Hier liegt eine historische Chance, die in der Geschichte der Menschheit noch nie gegeben war: zu erreichen, dass die Orientierungszeit eines Menschen grösser ist als seine Arbeits-, Zerstreungs- und Ausruhezzeit... Eine neue Zeitpolitik - das ist kein isoliertes Kampfgebiet für Facharbeiter, sondern eine schichtenübergreifende, verbindende humanistische Idee: Arbeit und Musse in eine prinzipiell neue Balance zu bringen. Es wäre der größte neuere Programmpunkt einer politischen Bewegung, der der Begriff "Emanzipation" nicht peinlich geworden ist.

Peter Glotz

1 Inleiding

Velen hebben in het verleden verwacht dat de technologische ontwikkeling het ons mogelijk zou maken het rijk van de schaarste en de noodzakelijkheid te verlaten en dat van de vrijheid binnen te treden. Dankzij de groeiende arbeidsproductiviteit zouden wij het ons meer en meer kunnen permitteren om bij gelijk blijvende of zelfs groeiende welvaart van betaalde, zelden bevredigende arbeid af te zien. In plaats daarvan zouden wij ons kunnen wijden aan sociale, culturele en politieke activiteiten die de ontplooiing van een breed

scala van individuele talenten mogelijk maken. Deze verwachting is nauwelijks uitgekomen. De arbeidsproductiviteit en de welvaart zijn weliswaar enorm toegenomen, maar dit is voor velen onvertaald gebleven in meer vrije tijd en op zelfverwerkelijking gerichte activiteiten. Sterker: ondanks onze enorme materiele welvaart worden wij vandaag geregeld, en met succes, aangespoord harder, langer en in groteren getale te werken.

Deze aansporingen zijn in steeds heftiger bewoordingen uit de monden van binnen- en buitenlandse ondernemers, politici en economen te beluisteren. De voormalige Philips-topman Jan Timmer bijvoorbeeld stelde in 1993, dat 'Europese politici moeten kiezen tussen een kostbare verzorgingsstaat, beschermd door protectionisme, en een open economie waarin Europese bedrijven de kans krijgen te concurreren op basis van lagere loonkosten en langere arbeidstijden... Ik denk niet dat er vandaag in Europa een onderwerp is dat hogere prioriteit zou genieten.' Europa moest volgens Timmer 'afrekenen met de periode dat we voor een groot deel op onze lauweren rustten.' (*NRC-Handelsblad*, 30 september 1993) Dit standpunt is de laatste jaren bij vele gelegenheden door tal van bezorgd kijkende gezagsdragers naar voren gebracht. In Nederland culmineerde dit zelfs in een voorstel om niet minder dan een 'reddingsplan' voor de nationale economie te laten opstellen door een vaderlandse, te Vierhouten op de hei verzamelde, elite.⁵⁰

Wanneer wereldwijd in ongekend welvarende landen steeds meer mensen worden opgeroepen om harder te werken, dan wordt het hoog tijd om de economische structuren en processen die deze aanmaningen motiveren, aan een nader onderzoek te onderwerpen. Hier is een aantal belangrijke redenen voor te geven, redenen die de grondthema's van dit opstel vormen. Ten eerste lijken dezelfde structuren en processen in toenemende mate tot een twee- of driedeling in de samenleving te leiden, een samenleving waarin nog slechts een economische, politieke en culturele bovenlaag het betaalde, steeds intensievere werk verricht en een alsmaar groter wordende groep van afvallers in het vangnet van het sociaal-verzekeringstelsel terechtkomt.

Ten tweede is een onderzoek gewenst omdat de maatregelen die door de verschillende politieke partijen, beleidsmakers en adviesraden worden voorgesteld om deze tendentie tegen te gaan, op

de langere termijn waarschijnlijk slechts een *andersoortige* tweedeling zullen bevorderen. Deze verdeelde samenleving zal bestaan uit een bovenlaag van hooggekwalificeerde en hooggesalarieerde werknemers en een onderlaag van matig opgeleide en slecht betaalde afhankelijkken met kortlopende, 'flexibele' arbeidscontracten. De leden van de laatste groep zullen zich een inkomen verwerven door, onder meer, diensten te verkopen die tot nu toe door een ieder voornamelijk in de privé-sector werden verricht.

Ten derde bevorderen de bestaande economische structuren en processen, alsmede de beleidsvoorstellen die worden gedaan om de tweedeling die zij veroorzaken te bestrijden, een ongewenste rationalisering van de samenleving. Meer en meer activiteiten worden in de sfeer van de economie getrokken. Zij worden hierdoor blootgesteld aan calculaties die hun oorspronkelijke zin en betekenis in de kern aantasten. Deze rationalisering zou juist dankzij de stijgende arbeidsproductiviteit tegengegaan kunnen worden.

Het spreekt voor zich dat het doel hier niet kan zijn een complete, alternatieve economische orde en arbeidsdeling uit te denken. Daar is de schrijver ook niet toe in staat. Wat wel is getracht, is het kritisch onderzoeken van de uitgangspunten van het tegenwoordige economische debat over de toekomst van onze samenleving. Deze uitgangspunten worden ten onrechte voor volstrekt vanzelfsprekend en onvermijdelijk gehouden. Wij zijn hierdoor gevangen in een rationaliteit die ons verhindert profijt te trekken van de enorme mogelijkheden die de tegenwoordige tijd ons biedt. Terwijl het rijk van de vrijheid eindelijk binnen handbereik ligt, laten wij ons steeds meer in het rijk van de noodzakelijkheid zuigen. Er zou een samenleving geschapen kunnen worden waarin sociale, politieke en culturele activiteiten in het middelpunt staan, activiteiten die een diepere zin en betekenis aan het bestaan zouden kunnen geven. In plaats daarvan dreigen wij echter een gedeelde, overgerationaliseerde maatschappij te creëren waarin een bovenlaag volledig opgaat in economische activiteiten en een gemarginaliseerde tussen- en onderlaag in overleven en apathie.

2 Ontwikkelingen in de welvaart en de arbeidstijd

Sociaal-democraten en andere progressieven in de politiek en de vakbeweging hebben doorgaans gepoogd de arbeidstijd terug te dringen. Dit streven werd niet alleen gemotiveerd door de wens het beschikbare werk te verdelen om zo de werkloosheid te bestrijden. Ten grondslag aan dit streven lag tevens een cultuurpolitieke visie: het Goede leven bestond niet alleen uit werken en consumeren, maar ook uit luieren en zelfverwerkelijking. Voor dit laatste had men vrije tijd nodig. Deze kon men verkrijgen dankzij de voortdurende stijging van de arbeidsproductiviteit. Iedere keer wanneer deze was toegenomen, hadden de burgers de keuze tussen een hoger inkomen of een kortere arbeidstijd. Onder druk van de werkgevers en, na verloop van tijd, ook de werknemers is, zeker gedurende de laatste decennia, in de praktijk vooral voor het eerste gekozen. Enkele cijfers kunnen dit adstrueren.

Het gemiddeld besteedbaar inkomen voor inkomenstrekkers⁵¹, uitgedrukt in het prijspeil van 1988, steeg tussen 1959 en 1988 van fl. 18500 naar fl. 30300, een toeneming van 64 per cent (SCP 1992: 399). De consumptie per hoofd van de bevolking verdrievoudigde bijkans tussen 1950 en 1988 (CBS 1989: 161). In de bedrijven was gedurende deze jaren sprake van bijna een verviervoudiging van de productie per werkende⁵²: wanneer 1980 wordt geïndexeerd op 100 dan groeide zij van 32 in 1950 naar 115 in 1988. In de industrie was deze groei nog indrukwekkender: van 23 naar 128 (CBS 1989: 160). Dankzij de relatief hoge economische groei van gemiddeld 2,4 per cent per jaar (SCP 1996: 76) en grote loonstijgingen sinds 1988 is de naoorlogse stijging van de welvaart uiteraard nog indrukwekkender dan uit deze cijfers naar voren komt.

Gezien deze toeneming van onze gezamenlijke en persoonlijke productie en inkomsten hadden wij het ons dus kunnen permitteren om minder te gaan werken. Voor velen is echter het tegendeel gebeurd. In zijn algemeenheid steeg de bruto arbeidsparticipatie in Nederland (het aantal werkenden, inclusief de mensen die als werkloos staan ingeschreven, gepercenteerd op de totale bevolking van 15 tot 64 jaar) tussen 1970 en 1995 van 57 naar 63 per cent. De omvang van de beroepsbevolking groeide in deze periode met 40 per cent, de werkgelegenheid in arbeidsjaren met 15 percent. Het totale aantal mensen met werk is dus de laatste decennia sterk toegenomen. Van de 10,5 miljoen personen tussen 15 en 64 jaar kan vandaag 6,6

miljoen mensen tot de beroepsbevolking worden gerekend (SCP 1996: 79). Dat de werkgelegenheid in arbeidsjaren of -uren minder sterk groeit, laat zich verklaren door de grote toeneming van het aantal deeltijdbanen: 56 per cent van de totale banengroei sinds 1987 bestaat uit deeltijdwerk. Inmiddels is een op de vier banen een deeltijdbetrekking (SCP 1996: 77). Deze worden voornamelijk door vrouwen bezet: 56 percent van de werkende vrouwen heeft een deeltijdaanstelling, tegen slechts 9 per cent van de mannen (SCP 1996: 97). De groei van de werkgelegenheid sinds de jaren zestig is vooral toe te schrijven aan een herdeling van de arbeid (SCP 1994: 111).

Cijfers op macroniveau zijn echter niet altijd betekenisvol op individueel niveau: hier kan bijvoorbeeld sprake zijn van sterk divergerende tendenties. Om te bezien wat bepaalde landelijke ontwikkelingen voor het persoonlijk leven betekenen, kunnen zogenaamde tijdbestedingsonderzoeken bruikbaar zijn. Het Sociaal en Cultureel Planbureau laat sinds 1975 dergelijk onderzoek verrichten. Om de vijf jaar wordt een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking gevraagd om gedurende een week in oktober van kwartier tot kwartier in een dagboek verslag te doen van zijn bezigheden. Vergelijkt men de bevindingen van 1995 met die van twintig jaar eerder dan blijkt het verloop van een dag voor velen sterk te zijn veranderd (SCP 1992: 285 e.v.; SCP 1996: 357 e.v.).

Zo is de tijd die gemiddeld door laaggeschoolde mensen en door 'ouderen' boven de vijftig jaar aan arbeid wordt besteed belangrijk afgenomen.⁵³ De gemiddelde arbeidstijd van beter geschoolden (vanaf havo en mbo) en van mannen en vrouwen tussen de twintig en vijftig jaar is daarentegen toegenomen.⁵⁴ Andere in het oog springende trends zijn, onder meer: dat een groeiend aantal (vooral beter geschoolde) vrouwen de arbeidsmarkt betreedt; dat jongeren langer en hoger onderwijs volgen en dit veelvuldiger combineren met bijbanen; dat met uitzondering van degenen boven de vijftig jaar een ieder zijn vrije tijd zag afnemen⁵⁵; dat werkende mannen met voltijdse banen vandaag langer werken dan in 1975 (44 in plaats van 42,7 uur); en dat in de leeftijdsklasse tussen 20 en 50 jaar het tijdsbeslag van verplichtingen (arbeid, onderwijs plus zorgtaken in de eigen huishouding) steeds groter is geworden: de betrokkenen zijn aan alle verplichtingen meer tijd kwijt en bovenal telt deze groep

steeds meer personen, die hun hoofdbezigheid in arbeid, huishouding of onderwijs combineren met een of twee nevenbezigheden op de overige terreinen.

3 Winnaars en verliezers

Zoals reeds uit de bovenstaande cijfers blijkt, is de sociale ongelijkheid in de deelname aan het arbeidsproces aan het toenemen. De arbeidssocioloog Van Hoof concludeert in zijn dissertatie *De arbeidsmarkt als arena*, dat in de jaren tachtig het aantal gewerkte uren in Nederland weliswaar ongeveer gelijk is gebleven, maar dat de betreffende banen gaandeweg door andere mensen, met ander-soortige arbeidscontracten werden vervuld (Van Hoof 1990: 288-92). Belangrijke trends zijn volgens hem, dat ouderen en laaggeschoolden van de arbeidsmarkt zijn gedrukt door jongeren en beteropgeleiden, dat de werkloosheid een selectiever karakter heeft gekregen (dezelfde groepen zijn steeds langduriger werkloos), dat het aantal laagbetaalde, kwaliteitsarme, tijdelijke en flexibele dienstverbanden sterk is toegenomen en dat vooral vrouwen en jongeren deze verbanden zijn aangegaan.⁵⁶

De arbeidsmarktdeskundigen De Grip en Dekker constateren dat de grootste banengroei in de jaren tachtig heeft plaatsgevonden bij de beroepsklassen van hoger en leidinggevend personeel. Ook stellen zij vast dat het gemiddeld scholingsniveau van de werkende bevolking in de jaren tachtig voortdurend is toegenomen. Mensen met lagere opleidingen werden hierbij van de markt gestoten door mensen met hogere opleidingen. De laagopgeleiden konden echter in toenemende mate terecht in een slecht betaalde dienstensector. De Grip en Dekker (1993: 224) schrijven aldus: 'Evenals in de eerste helft van de jaren tachtig blijkt dat de grootste groeiberoepen vrijwel zonder uitzondering werk bieden aan middelbaar en hoger opgeleiden. De enige winnersberoepen die substantieel open staan voor relatief laaggeschoolden, zijn de beroepsklassen koks, kelners en ander serveerpersoneel en winkelpersoneel.'⁵⁷ De econoom Corpeleijn neemt in zijn onderzoek over de verandering van de structuur van de werkgelegenheid tussen 1985 en 1989 dezelfde divergerende trends waar als De Grip en Dekker. Hij resumeert: 'Enerzijds is er een meer

dan evenredige toeneming van het aantal laagbetaalde werknemers. Deze houdt verband met de groei van de deeltijdarbeid en dergelijke en van sommige delen van de dienstensector. Anderzijds, en meer nog, groeit ook het aandeel van de hoger betaalde beroepen in de werkgelegenheid.' (Corpeleijn 1992: 135) In de door hem onderzochte periode nam het aantal voltijdwerknemers toe met 6 procent en de categorie 'overige werknemers' (deeltijdwerknemers, uitzendkrachten en dergelijke) met 27 procent. Het aandeel van de laatste categorie in het totale aantal werknemers steeg van 25,5 naar 29,2 procent.

In zijn algemeenheid kan worden geconstateerd dat het betaalde werk in toenemende mate wordt verricht door, ten eerste, een hooggeschoolde, goed gesalarieerde, in de kracht van haar leven verkerende elite. De leden hiervan zijn (nog) in staat aan de eisen te voldoen die worden gesteld door een steeds intensiever en complexer arbeidsproces. Het leven van deze mensen wordt, zo bleek in de vorige paragraaf, steeds hectischer. Hun dagelijks werk vergt allereerst meer en meer tijd en energie. In hun 'vrije' tijd dienen zij daarnaast bij-, her- en omscholingscursussen te volgen om hun arbeidsmarktpositie te handhaven of te versterken. En tot slot wordt door de groeiende arbeidsparticipatie van de vrouwen in deze groep het huishoudelijk en verzorgend werk voor beide seksen een steeds zwaardere last.

Naast deze zeer actieve bovenlaag ontstaat, ten tweede, een tussenlaag van mensen die laag gewaardeerd, veelal part-time werk verrichten. De omvang van deze groep werknemers met vaak 'flexibele' arbeidscontracten en -tijden en in de regel geringe loopbaanperspectieven wordt inmiddels op ongeveer 10 per cent van de beroepsbevolking geschat.

Naast deze twee categorieën werkenden ontstaat een alsmaar in omvang groeiende groep van afvallers. Deze mensen zijn niet (meer) in staat aan de eisen van 'de moderne tijd' te voldoen. Zij hangen in het vangnet van het sociaal-verzekeringstelsel: zij zijn werkloos, ziek, arbeidsongeschikt of oud en versleten.

De trieste cijfers zijn inmiddels bekend. Het aantal mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO) steeg in Nederland tussen 1970 en 1996 van 205 naar 859 duizend (CBS 1996/7). Vanaf januari 1994, toen de WAO-regeling werd verscherpt, trad aanvankelijk een

daling op, maar sinds kort loopt het aantal arbeidsongeschikten weer op.⁵⁸ Vooral mensen boven de 50 jaar lopen een grote kans 'ongeschikt' voor arbeid te zijn of te worden verklaard. De arbeidsparticipatie van mannen tussen de 50 en 65 jaar daalde van 75 procent in 1975 naar 55 procent in 1995 (SCP 1996: 101).

Een deel van deze toeneming in Nederland laat zich herleiden tot misbruik van de betreffende, to voor kort, ruimhartige WAO-regeling (cf. SCP 1992: 149-55; SCP 1994: 184-91). Het is echter onjuist de trend volledig te verklaren door 'pull-factoren' (zie ook de vorige voetnoot). Dit zijn, per land afwijkende, uittredingsregelingen die het de werknemer aantrekkelijk maken om het vroegtijdig voor gezien te houden. Trommel en De Vroom stellen in hun artikel *Een korter arbeidsleven* dat uit internationaal vergelijkend onderzoek juist het belang van 'push-factoren' blijkt. Zij schrijven: 'Ondanks alle economische, politieke en institutionele verschillen [tussen Zweden, Nederland, Duitsland, Engeland, Hongarije, Frankrijk en de Verenigde Staten] is er in de afgelopen twintig jaar in al deze landen sprake van een voortgaande daling van de leeftijd waarop mensen het arbeidsproces verlaten.' (Trommel en De Vroom 1992: 427)⁵⁹ Door de hoge eisen die er in de westerse geïndustrialiseerde landen aan werknemers worden gesteld, wordt het werk, met andere woorden, meer en meer verricht door mensen tussen de 25 en 55 jaar. De jongeren bereiden zich hierop voor en de ouderen zijn na dertig jaar arbeid opgebrand.

Uitvallers zijn ook de werklozen (CBS 1996/7). Begin 1996 bedroeg het aantal personen met een werkloosheidsuitkering 770 duizend. Het aantal mensen dat niet of minder dan twaalf uur werkt en betaald werk voor twaalf uur of meer zou willen verrichten, was in de lente van 1996 meer dan 1,1 miljoen. Onder het aantal werkzoekenden zonder baan bevindt zich voorts een groeiend aantal langdurig werklozen. In 1996 was ongeveer 50 procent reeds langer dan een jaar zonder werk. Het betreft vooral mensen met een lage opleiding en een voor arbeidsmarktbegrippen gevorderde leeftijd. De banengroei die er vanaf het midden van de jaren tachtig heeft plaatsgevonden is in hoge mate aan hen voorbij gegaan. Het SCP constateert in dit verband 'dat de werkloosheid zich na ieder conjunctuurdal op een hoger niveau stabiliseert.' (SCP 1994: 110) Bevond dit niveau zich in de jaren zestig nog op ongeveer 100.000

mensen, in de jaren zeventig betrof het ongeveer 250.000 mensen en vanaf de jaren tachtig gaat het om meer dan een half miljoen personen.

Tot slot zijn de mensen, zo luidde de titel van een opstel in het weekblad *Intermediair*, 'Ziek van het werk'. Van de zes miljoen Nederlanders die een baan hebben, zijn er iedere dag ongeveer een half miljoen ziek, zwak of misselijk, de arbeidsongeschikten niet meegeteld. 'Het is een soort vicieuze cirkel', stellen de auteurs, 'de concurrentie op de arbeidsmarkt dwingt mensen tot steeds hogere prestaties, waarbij de zwakkeren worden buitengesloten en de overlevers eerder opbranden. Er is iets grondig mis met de manier waarop wij het werk hebben georganiseerd.' (Lof en Weusten 1993: 24)

4 Een Nederlands verschijnsel?: overwerkte Amerikanen

De besproken ontwikkelingen zijn, zoals reeds werd opgemerkt, niet specifiek Nederlands, maar zijn waarneembaar in het grootste deel van de westerse geïndustrialiseerde wereld. Een leerzaam voorbeeld vormen de Verenigde Staten, die vaak worden beschouwd als een referentiepunt voor toekomstige trends in Europese landen.

De econome Juliet Schor analyseert in haar *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure* (1991) de ontwikkeling van de arbeidstijden in de Verenigde Staten. Uit haar onderzoek blijkt dat in de laatste decennia meer en meer mensen zijn gaan werken en dat zij dit doen gedurende een toenemend aantal uren per dag en gedurende een groeiend aantal weken per jaar. Nadat de arbeidstijd ongeveer honderd jaar lang was gedaald, stopte deze trend aan het einde van de jaren veertig. De laatste twintig jaar zijn Amerikanen omgerekend een maand extra per jaar op hun werkplek gaan doorbrengen. Dit terwijl sinds 1948 de productiviteit en het consumptieniveau meer dan verdubbeld zijn.

Opnieuw een paar cijfers⁶⁰: De arbeidsparticipatie van getrouwde vrouwen steeg in de Verenigde Staten tussen 1948 en 1990 van 20 naar 60 per cent (Schor 1991: 25), een stijging die de enigszins teruglopende deelname van mannen (van 89 naar 78 per cent) ruimschoots compenseert. Net als in ons land zijn mensen met een

volledige baan tussen 1969 en 1987 langer gaan werken: mannen van 39,8 naar 40,7 uur per week, vrouwen van 35,2 naar 37 uur. In de Verenigde Staten is ook het aantal gewerkte weken in deze periode toegenomen. De hoeveelheid doorbetaalde vrije dagen is gedurende de laatste tien jaar gedaald.⁶¹ Ook teenagers hebben vaker dan vroeger betaald werk en werken langer, een fenomeen dat eveneens in Nederland waarneembaar is (Beckhoven 1991). Schor schrijft dat uit een onderzoek in New Hampshire bleek, 'that 85 percent of the state's tenth- to twelfth-graders hold jobs, and 45 percent of them work more than twenty hours a week.' (Schor 1991: 26) In de grote steden werken teenagers nog meer.

In de Verenigde Staten is de stijging van het aantal arbeidsuren voor de meerderheid evenzo gepaard gegaan met een toeneming van de gedwongen werkloosheid van een steeds groter wordende minderheid. Schor constateert dat op het hoogtepunt van iedere conjuncturele opleving (in de jaren 1969, 1973, 1979 en 1987) het werkloosheidspercentage hoger was: dit steeg van 3,4 procent in 1969 naar 6,1 procent in 1987. Het percentage van de werkende bevolking dat in plaats van een deeltijdbaan een volledige baan wenst, verzevenvoudigde bovendien in deze periode (Schor 1991: 39). Opvallend aan de Verenigde Staten is echter vooral de zeer sterke groei van het aantal slechtbetaalde, betrekkelijk perspectiefloze (deeltijd) banen in met name de dienstensector (cf. Church 1993: 18-22). Dit brengt ons op de verschillen tussen de situatie in West-Europa en de Verenigde Staten.

Een belangrijk onderscheid tussen de Verenigde Staten en het merendeel van de Westeuropese landen is, dat in het eerste land ook de laaggeschoolden en -betaalden (die een baan hebben) vaak langer zijn gaan werken en niet, zoals in Europa, korter. Andere verschillen zijn dat in de Westeuropese landen de werkloosheid gemiddeld op een twee keer zo hoog niveau ligt en dat de sociale ongelijkheid aanmerkelijk kleiner is. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat de laagbetaalde dienstensector in de Verenigde Staten aanzienlijk sterker is ontwikkeld dan in Europa. Dat Europa hier achterligt is onder andere het gevolg van hogere (doorgaans wettelijk vastgestelde) minimumlonen, een ruimhartiger sociaal verzekeringsstelsel en een minder flexibele arbeidsmarkt.⁶² Het beleid van de diverse Europese overheden om de arbeidsparticipatie te vergroten

en de werkloosheid te bestrijden, zal dit verschil echter snel kleiner maken. De gekozen instrumenten zijn immers in de regel het goedkoper maken van de arbeid, het verlagen van de sociale uitkeringen en het flexibiliseren van de arbeidsmarkt (hetgeen voornamelijk neerkomt op het verzwakken van de rechtspositie van de werknemer).

Op deze kwestie wordt verder ingegaan in paragraaf zeven. Eerst komt de vraag aan de orde waarom het hebben van een betaalde baan in onze huidige samenleving doorgaans zo belangrijk wordt geacht.

5 Het belang van betaald werk

De mensen die door het bestaande arbeidsbestel zijn uitgestoten en uitgesloten, beschikken in beginsel over zeeën van vrije tijd, die zij zouden kunnen wijden aan de werkelijk belangrijke zaken in het leven: sociale, culturele en politieke activiteiten. Aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig hoopten sommigen derhalve, dat deze mensen een voorhoede zouden vormen van een nieuwe, op zelfontplooiing gerichte cultuur. Het vrijwilligerswerk dat door hen in toenemende mate verricht zou worden, zou tevens een belangrijk tegenwicht vormen tegen de voortschrijdende verzakelijking en atomisering van de samenleving.

Deze hoop is inmiddels goeddeels de bodem ingeslagen.⁶³ Uit onderzoek is (nogmaals) gebleken, dat het niet participeren in het arbeidsbestel binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen vergaande negatieve gevolgen kan hebben voor de persoonlijke en sociale activiteiten en omstandigheden. In het merendeel der gevallen blijken de inertie, de apathie en de frustratie de overhand te krijgen.⁶⁴ Een voorbeeld van een dergelijke studie was opgenomen in het Sociaal en Cultureel Rapport uit 1986. De socioloog Wout Ultee concludeerde hierin dat werklozen in bepaalde mate 'èn een lager levenspeil, èn een slechtere gezondheid, èn een beperktere belevingswereld hebben dan de werkenden' en dat er sprake was van 'een cumulatie van ongunstige levensomstandigheden.' (SCP 1986: 304) Deze omstandigheden bleken tevens te verslechteren naarmate men langer werkloos was. De kans op het laatste is in Nederland, zoals reeds werd opgemerkt, ook toegenomen: mensen die eenmaal

werkloos zijn geworden, blijven dat steeds langer. 'Arbeidsongeschikten' bleken zich overigens ondanks een iets hoger inkomen in een ongunstiger leefsituatie te bevinden dan werklozen (SCP 1986: 308).

Een latere enquête onder werklozen van het Sociaal en Cultureel Planbureau wees evenzo uit, dat het merendeel (ongeveer 60%) zijn situatie uiterst negatief ervaart. Werklozen raken vaak sterk gedesoriënteerd, zich uitend in gevoelens van doel- en nutteloosheid. Daarnaast gaat zij gebukt onder sociaal-psychologische klachten, zoals slape- en futloosheid, en belanden zij snel in een toestand van sociale afzondering. Wat resulteert voor velen is moedeloosheid, berusting en een cultuur van armoede (SCP 1989; zie ook SCP 1992: 163-6). In lijn met deze bevindingen kwam uit onderzoek van Verkleij (1988) kwam naar voren, dat bij langdurig werklozen die hun werk hervat hebben een opmerkelijke afneming valt te constateren van eenzaamheidsgevoelens en van psychische en psychosomatische klachten.

De socioloog Godfried Engbersen betoogt in zijn *Publieke Bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (1990), dat berusting voor een deel geïnterpreteerd kan worden als een vorm van strategisch gedrag. Het gevoel van eigenwaarde van werklozen wordt keer op keer aangetast door afwijzingen op de arbeidsmarkt. Het minimaliseren van deze kans op een 'sociale kwetsuur' kan als gevolg hiervan het pogen om de kans op werk te maximaliseren, gaan overheersen (Engbersen 1990: 75-6). De wijze waarop werklozen met hun situatie omgaan, kan overigens volgens Engbersen sterk uiteenlopen. Apathie en verveling komen, naar zijn mening, met name voor bij de lagere sociale strata. Zij beschikken in mindere mate over een vriendennetwerk en zijn nauwelijks actief binnen de informele sector.⁶⁵ Hun krappe financiële positie stelt voorts grenzen aan de sociale participatie. De geïsoleerde sociale positie leidt tot een geringer aantal betekenisvolle activiteiten, hetgeen de kans op continuering van de betreffende 'moderne armoede' vergroot (Engbersen 1990: 133). Als voorbeelden van het zich terugtrekken uit de samenleving noemt hij het laten afsluiten van de telefoon of het nemen van een geheim nummer. Zo was 45 procent van de langdurig werklozen in de Rotterdamse wijk 'Het Nieuwe Westen' tot het laatste overgegaan (het landelijk gemiddelde

is 7 procent). Deze mensen hebben letterlijk de verbinding met de samenleving verbroken.

6 Niemand aan de kant

Mede in reactie op dit soort onderzoeken, is men gedurende de laatste jaren een grote nadruk gaan leggen op het belang van betaald werk. Zo werd in het invloedrijke rapport *Niemand aan de kant* van de commissie Wolfson van de Partij van de Arbeid gesteld: 'Betaald werk is de meest directe weg naar zelfstandigheid en maatschappelijke betrokkenheid van mensen. Arbeid heeft een belangrijke functie in het proces van sociale integratie. Ze houdt mensen bij elkaar; het is één van de belangrijkste bindende krachten in de maatschappij.' (PvdA 1992: 10; zie voor een nuancering van dit rapport: Kalma 1992) Een tweedeling in de samenleving van actieven en inactieven, zo viel ook in het PvdA-verkiezingsprogramma *Wat mensen bindt* (1993) te lezen, moet derhalve ten koste van alles worden voorkomen.

Dat arbeid buitengewoon belangrijk voor het individu is en dat de arbeidsparticipatie vergroot moet worden, zijn inmiddels breed gedragen, vanzelfsprekend uitgangspunten geworden.⁶⁶ De socioloog Van Steenbergen, die overigens grote bedenkingen bij deze uitgangspunten heeft, constateerde in 1992: '[In] de huidige discussies over de toekomst van de verzorgingsstaat ... lijken alle partijen het over één ding roerend eens te zijn, namelijk de noodzaak van het meer centraal stellen van betaalde arbeid.' (1992: 127) Van Steenbergen noemde in dit verband onder meer de WRR-nota *Een werkend perspectief*, het reeds aangehaalde rapport van de commissie Wolfson, de FNV-nota *Met zekerheid aan het werk*, en het boekje met de alleszeggende titel *Het primaat van het arbeidsbestel* van Van Doorn en Albeda. Inmiddels kan hier een lange lijst van nieuwe publicaties van verschillende zijden aan worden toegevoegd. Het regeerakkoord van het kabinet-Kok met als simpele titel *Werk, werk en nog eens werk* is hier slechts een enkel voorbeeld van. Van Steenbergen stelt vast dat, nadat gedurende lange tijd (ook) bij de beleidsmakers een zekere relativering van het arbeidsethos had plaatsgevonden, hier na de economische crisis in de jaren zeventig

een einde aan is gekomen: `arbeid in de klassieke (beperkte) zin staat centraler dan ooit; prestatie en competitie worden als waarden weer hoog aangeschreven.' (Van Steenbergen 1992: 129).⁶⁷ Paul Kalma, directeur van het wetenschappelijk bureau van de Partij van de *Arbeid*, constateert in dezelfde geest: `Voor relativering van het arbeidsethos is, zeker sinds enkele jaren, in de politiek weinig plaats. "Arbeid moet", zo kan de heersende stemming worden samengevat. De druk op uitkeringsgerechtigden om werk te zoek en te aanvaarden moet worden verhoogd en voor het scheppen van extra werkgelegenheid moet "alles uit de kast" worden gehaald. "Werk boven inkomen." "Werk, werk en nog eens werk."' (1995: 50)

Het zijn niet alleen sociale redenen die ten grondslag liggen aan de wens banen te scheppen. Ook economische motieven spelen een voorname rol. In dit kader streeft men niet louter naar het verminderen van de werkloosheid, maar in toenemende mate naar het vergroten van de arbeidsparticipatie, hetgeen uiteraard iets anders is (cf. Lof 1992). Het laatste zou gewenst zijn om onze internationale concurrentiepositie te versterken en om de verzorgingsstaat betaalbaar te houden. Te veel mensen, zo wordt in het algemeen gesteld, zijn te afhankelijk geworden van te hoge sociale uitkeringen die opgebracht moeten worden door te weinig werkenden, een situatie die door de vergrijzing van de bevolking nog dreigt te verslechteren. Daarnaast zouden wij door de mondialisering van de markt worden gedwongen om harder, langer of goedkoper te werken. Deze dwang wordt uitgeoefend door (veelal niet-westerse) buitenlandse met lage lonen en zeer flexibele arbeidsmarkten (hierop wordt in paragraaf acht teruggekomen).

Kortom, vandaag wordt krachtig gepleit voor een beleid dat is gericht op het (her)intreden van niet-werkenden. De gekozen instrumenten hiervoor zijn hoofdzakelijk scholing, een actiever arbeidsmarktbeleid⁶⁸, het terugdringen van de arbeidskosten van met name de mensen in de laagste loonshalen, en een afslanking van het socialezekerheidsstelsel.⁶⁹ De terugdringing van de loonkosten wil men ter linkerzijde van het politieke spectrum bij voorkeur bereiken door het verkleinen van de zogenaamde `wig': het verschil tussen de bruto arbeidskosten voor de werkgever en het netto loon van de werknemer. Ter rechterzijde wordt in de regel tevens voor het verlagen of afschaffen van het (in Nederland wettelijke) minimum-

loon gepleit.

De hoop van allen is dat goedkopere arbeid werkgevers zal stimuleren minder productieve mensen in dienst te nemen of te houden. Hiermee al dan niet verbonden vertrouwt men erop dat, als gevolg van de relatieve daling van de kosten van laaggeschoolde arbeid, banen zullen ontstaan in arbeidsintensieve sectoren. Het gaat hier om sectoren waarin de arbeidsproductiviteit uit de aard der zaak laag is en moeilijk verhoogd kan worden. De arbeid is hier derhalve relatief steeds duurder geworden. Te denken valt dan met name aan plaatsen in de dienstverlenende en verzorgende sectoren, sectoren die, zo blijkt uit onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Elfring, et al 1991), in Nederland, in vergelijking met landen als de Verenigde Staten en Zweden, minder ontwikkeld zijn.⁷⁰

7 Niemand aan de kant, maar toch een tweedeling: André Gorz

Eén van de hoofdwegen die is ingeslagen om de arbeidsparticipatie te verhogen, bestaat dus uit het creëren van goedkope arbeidsplaatsen in de verzorgende en dienstverlenende sectoren. Deze weg dreigt echter, zo zal hier worden betoogd, uit te lopen op een bevestiging van de tweedeling van de samenleving, een tweedeling die men juist via het betreffende beleid tracht tegen te gaan. Deze samenleving zal dit keer niet alleen bestaan uit een deel actieven en een deel inactieven, maar ook uit een laag gekwalificeerde en slecht betaalde 'tussenklasse'. De leden hiervan verwerven zich een onbeduidend en onzeker inkomen door diensten te verkopen, die tot nu toe door een ieder in de privé-sector werden verricht. Gedacht kan dan worden aan schoonmaken, wassen en strijken, koken, kinder-, zieken- en ouderverzorging, tuin- en huisonderhoud, et cetera. Met name de Franse denker André Gorz heeft in zijn *Critique of Economic Reason* (1989) op deze tendentie gewezen. In het volgende zal uitgebreid op zijn, sterk door Max Weber en Karl Marx beïnvloede, denkbeelden worden ingegaan.

Een centraal thema in het werk van Gorz is dat het rationaliseringsproces, waarvan het economisch denken de drijvende kracht vormt, irrationele consequenties heeft die slechts door politiek

handelen kunnen worden beteugeld. Een belangrijke demonstratie hiervan betreft het arbeidsbestel. De rationalisering van de arbeid heeft als doel en leidt onvermijdelijk tot een vermindering van de beschikbare hoeveelheid werk. Deze vermindering is toe te juichen omdat, mits het overgebleven (noodzakelijke) werk wordt verdeeld, zij een ieder in de gelegenheid stelt meer tijd en energie te besteden aan culturele en sociale activiteiten. Het economische systeem is echter niet in staat om de rationalisering van de arbeid op deze wijze te vertalen. Zijn innerlijke logica dwingt mensen in plaats daarvan op zoek te gaan naar nieuwe activiteiten die gerationaliseerd kunnen worden. Meer en meer activiteiten worden bijgevolg als 'werk' betiteld en in de sfeer van de economie getrokken. Vervolgens worden zij blootgesteld aan calculaties die hun oorspronkelijke zin en betekenis in de kern aantasten. Een toenemende rationalisering van de samenleving is het eindresultaat.

Gorz zet zich sterk af tegen de tendentie de economische werksfeer uit te breiden. Hij wil onderscheiden tussen verschillende soorten bezigheden, '... in order to avoid the error of renumeration activities that have no commercial objective and subjecting to the logic of productivity acts which are only properly consonant with their meaning if the time they take is left out of account. (Gorz 1989: 137) Aldus kan het terrein waarop de economische rationaliteit wordt toegelaten, worden begrensd. Daartoe onderscheidt Gorz twee hoofdgroepen van activiteiten: degene die niet en degene die juist wel zijn gericht op economische ruil. Slechts de laatste bezigheden worden door Gorz als 'werk' erkend. Zij bezitten in het ideaaltypische geval vier kenmerken (Gorz 1989: 137-9). De activiteit omvat, ten eerste, de voortbrenging van diensten of goederen welke voor anderen dan de producent *gebruikswaarde* hebben. Dit vergt dat de afnemer het product niet zelf voor de aangeboden prijs en kwaliteit zou kunnen maken. Ten tweede wordt de activiteit ondernomen met de bedoeling een product aan anderen aan te bieden. Beoogd wordt dus de vervaardiging van een product met een *ruilwaarde*. Het product wordt, ten derde, aangeboden in de *openbaarheid*. Dit impliceert dat zijn prijs via de markt of via politieke regulering tot stand komt en dat het moet concurreren met soortgelijke producten. Een en ander betekent, tot slot, dat de activiteit op een zo *efficiënt* mogelijke wijze wordt verricht.

Vervolgens onderzoekt Gorz in hoeverre een aantal afwijkende activiteiten aan deze, strikt economische, definitie van 'werk' voldoet (Gorz 1989: 139-69). Dit geldt in ieder geval niet voor de tweede hoofdcategorie van bezigheden, de bezigheden die niet op economische ruil zijn gericht. Gorz onderscheidt hier de 'zelfzorg' (*work-for-oneself*) en de 'autonome' activiteiten.

'Zelfzorg' definieert Gorz als 'the production of that use value of which we are ourselves both the originators and the sole beneficiaries.' (Gorz 1989: 153) Het betreft activiteiten die samenhangen met de zorg voor het eigen lichaam, de eigen huishouding, de gezinsleden en de sociale- en leefomgeving. Zij worden niet verricht met als doel een geldelijke beloning te ontvangen, komen bijkans iedere dag terug en kunnen niet worden opgeslagen en uitgewisseld. Een belangrijk uitgangspunt van Gorz is dat deze activiteiten niet volledig gerationaliseerd kunnen en behoren te worden. Het is namelijk niet mogelijk hun productie zo efficiënt mogelijk te organiseren, zonder dat hun wezen wordt aangetast. De kwaliteit van de zorg is immers veelal afhankelijk van de persoonlijke betrokkenheid van de verzorger. Zo kan de waarde van een opbeurend gesprek van een verpleger met een zieke niet in termen van rendement en doelmatigheid worden berekend. Standaardisering en professionalisering doen bijgevolg afbruik aan een dergelijk gesprek.

Niettemin zijn tal van dit soort activiteiten gaandeweg in de sfeer van de economie en van de geprofessionaliseerde collectieve zorg getrokken. In de vorm van betaalde persoonlijke dienstverlening en 'bediendenarbeid' (*servants' work*) worden bijvoorbeeld activiteiten als wassen, koken, schoonmaken, kinderoppas en dergelijke overgedragen aan anderen. Van bediendenarbeid is sprake wanneer iemand werk uit handen neemt van een ander dat hij niet efficiënter kan verrichten. De hulp in de huishouding zou haar werk niet beter of sneller doen dan haar of zijn opdrachtgever wanneer deze zich de inspanning zou getroosten de betreffende taken zelf te vervullen.⁷¹ Bediendenarbeid draagt derhalve in de samenleving als geheel zelden bij tot productiviteitswinst. De activiteiten van het groeiende leger van schoonmakers, tuinmannen, pizzabakkers en -bezorgers, wasmannen, conciërges, obers, et cetera zijn daarom economisch gezien niet rationeel. Mensen met goede banen en hoge inkomens

schuiven slechts activiteiten van zelfzorg door naar een nieuwe klasse van bedienden.⁷² De uitgespaarde tijd kunnen zij gebruiken voor ontspanning: 'The time they gain for us is not productive time, but time for consumption and comfort. They are not working to serve collective interests, but to serve us as individuals, and to give us private pleasure.' (Gorz 1989: 155)

De nieuw geschapen 'banen' kunnen uitsluitend ontstaan wanneer degenen die ze verwerven minder worden betaald dan degenen die de betreffende diensten kopen. Was dat niet het geval dan hadden de afnemers van deze diensten volgens Gorz geen motief om het betreffende werk aan anderen uit te besteden.⁷³ Hij concludeert derhalve dat een groei van de verzorgende en dienstensector slechts mogelijk is door een vergroting van de sociale ongelijkheid: '*The development of personal services is therefore only possible in a context of growing social inequality, in which one part of the population monopolizes the well-paid activities and forces the other part into the role of servants.*' (Gorz 1989: 156)

De commercialisering en professionalisering van huishoudelijk werk, zoals dit geregeld in feministische kring wordt bepleit⁷⁴, betekent voor Gorz dus geen 'bevrijding' van dit werk. Zij betekent naar zijn mening slechts dat een geprivilegieerde minderheid haar zelfzorg kan afschuiven naar een onderbetaalde klasse van bedienden, een klasse die deze arbeid naast de eigen zelfzorg moet verrichten omdat uitsluitend de elite zich de nieuwe diensten financieel kan veroorloven. Een in de ogen van Gorz absurde arbeidsdeling dreigt zo te ontstaan: 'One section of the population is so fully occupied in the economic sphere that it does not have time for its domestic chores; the other is forced to take on the domestic chores of those people who, by their devotion to work, prevent them from finding a more interesting job. Only an obstinate clinging to the ideology of work prevents the advocates of this model from seeing that *if everyone worked less, everyone could do their own domestic tasks AND earn their living by working.*' (Gorz 1989: 157)

Gorz pleit voor een herverdeling van het beschikbare werk en bijgevolg voor een toeneming van de vrije tijd voor eenieder. Zoals eerder bleek, valt een dergelijke relativering van de 'ideologie van werk', opdat het rijk van de vrijheid dichterbij kan komen, tegenwoordig zelden in een vruchtbare bodem. Ter ondersteuning

van deze relativering kan daarom de vraag worden gesteld of het werk *altijd* zo belangrijk is geweest in het menselijke leven. Dit zal gebeuren in paragraaf negen. Eerst wordt ingegaan op één van de meest genoemde redenen waarom wij met meer mensen, gedurende een langere tijd en tegen een lagere beloning zouden moeten gaan werken.

8 Verdieping van de tweedeling door de (vermeende) internationale markt

Dankzij een sterk verbeterde informatietechnologie en een liberalisering van de wereldmarkt (men denke aan GATT, NAFTA, EU en de openstelling van de voormalige Oostblokstaten) kan de internationale markt steeds doorzichtiger en efficiënter functioneren. Hierdoor is volgens velen een economische competitie van mondiaal karakter aan het ontstaan. Als gevolg hiervan zou iedereen worden gedwongen goedkoper, dat wil zeggen: harder, langer of tegen een lagere beloning, te werken. Vooral westerse laaggeschoolden zouden er op de wereldmarkt worden uitgeconcurrerd door de eveneens laaggeschoolde, maar aanzienlijk minder betaalde en slechter door rechten beschermde werknemers uit de niet-westerse landen.

De econoom Milton Friedman stelt in dit verband: `Ik geloof dat de wereld voor een grote revolutie staat ... de technologische ontwikkelingen in communicatie en transport hebben het voor een onderneming mogelijk gemaakt om overal te produceren, met hulpbronnen die overal vandaan komen, de produkten overal te verkopen, met een hoofdkantoor dat overal kan worden gevestigd. Het grootste effect is ... de enorme groei van de beschikbaarheid van goedkope menselijke arbeid, die kan worden gecombineerd met duur menselijk en niet-menselijk kapitaal. Het effect is dat rendementen zullen groeien... In de ontwikkelde landen leveren ondernemingen meer op en gaan vooral hooggeschoolde werknemers meer verdienen. In de ontwikkelingslanden is eenzelfde trend te zien, alleen zijn het daar de ongeschoolden die beter gaan verdienen omdat er een toenemende vraag is naar hun arbeidskracht. In de rijke landen prijzen de ongeschoolden zich juist uit de markt. De overheden zouden hier dus moeten zorgen voor een effectievere scholing van de

ongeschoolden. In het Westen heb je al gezien dat de salarisverschillen tussen geschoolden en ongeschoolden groter worden... [deze] beloningsverschillen zijn het effect van de toenemende beschikbaarheid van goedkope arbeid.' (Friedman 1993: 11-2)⁷⁵

Deze, inmiddels door het merendeel van de Nederlandse beleidsmakers gedeelde analyse roept een aantal vragen op. In de eerste plaats is een vraag of er werkelijk sprake is van een 'globalisering' van de economie. Wetenschappelijk onderzoek geeft weinig steun aan deze stelling. De Rotterdamse bedrijfskundigen Winfried Ruigrok en Rob van Tulder onderzochten bijvoorbeeld de feitelijke bedrijfsstrategieën van de honderd grootste multinationale ondernemingen van de wereld en kwamen tot de conclusie, dat er eerder sprake is van een regionalisering van de economie dan van een mondialisering. Europese bedrijven concentreren zich op Europa, Japanse op Zuidoost-Azië en Amerikaanse op Noord en Midden-Amerika. Zij stellen in hun boek *The Logic of International Restructuring* (1995), dat het veelvuldig wijzen van ondernemers op processen van economische mondialisering niet meer dan een onderhandelingsstrategie vormt: door vakbonden en overheden te dreigen de productie te verplaatsen naar lage-lonen landen kunnen zij loonmatiging, deregulering en subsidiëring afdwingen. In feite zijn ondernemingen echter sterk - door leveranciers, dealers, consumenten, werknemers, geldschietters, overheden - aan hun regio gebonden en is het om deze reden erg moeilijk om dit soort dreigementen ten uitvoer te brengen. Daarenboven vormen de loonkosten doorgaans een te laag percentage (gemiddeld ongeveer 20 procent) van de totale productiekosten om het, gezien de additionele vervoer- en tijdskosten, lucratief te maken de productie te verplaatsen.

Ook de Duits-Nederlandse econoom Alfred Kleinknecht stelt geen enkel bewijs te kunnen vinden voor een globalisering van economische activiteiten. Volgens hem was de economie in de negentiende eeuw sterker geïnternationaliseerd dan tegenwoordig. De Nederlandse handel concentreert zich steeds meer op landen binnen de Europese Unie, terwijl het relatieve belang van de handel met andere landen afneemt. Zo steeg de export van Nederlandse goederen naar andere EU-leden van 20,7 procent van het bruto binnenlands product (BBP) in 1960 naar 30,5 procent in 1995. De export naar de andere landen van de wereld bewoog zich in deze

periode op een stabiel niveau: ongeveer 13 percent van het BBP. Evenzo groeide in dezelfde periode de invoer uit de EU-leden (van 20,6 naar 26,1 procent) en daalde de import uit de rest van de wereld (van 17,5 procent naar 15,3). Op het niveau van de Europese Unie zijn de ontwikkelingen volgens Kleinknecht niet anders. Hij concludeert uiteindelijk dat in zoverre de internationale concurrentiepositie van Nederland in het geding is, de dreiging niet afkomstig is uit Azië of Oost-Europa, maar uit de hoge-lonenlanden van de Europese Unie (*NRC-Handelsblad* 20.VI.1996).

Er is dus weinig empirische ondersteuning voor de voortdurend en vooral door ondernemers geponeerde stelling, dat de economie globaliseert en dat wij daarom genoodzaakt zijn om onze werktijden, inkomens, arbeidsrechtsposities en verzorgingsarrangementen aan te passen aan die van de lage-lonen landen. De analyse van Gorz van de oorzaken van de toenemende sociale ongelijkheid, een analyse die zich concentreert op technologische ontwikkelingen en politieke keuzen en dus los staat van globaliseringstendenties, lijkt derhalve meer in overeenstemming met de feiten. Maar ook al zou er wel degelijk sprake zijn van een mondialisering, dan nog is het de vraag of een dergelijke aanpassing voor de westerse landen de meest reële optie vormt om hun concurrentiepositie te verstevigen. De econoom Bomhoff heeft voorgerekend wat de consequenties zijn van loonmatiging voor onze concurrentiepositie ten opzichte van lage-lonen landen als Thailand en China. Wanneer het Nederlandse loon op 100 wordt gesteld, dan is 4 of 5 volgens hem een redelijk cijfer voor Thailand, en 2 of 3 voor China. Bomhoff vervolgt dat wanneer Nederlandse politici praten over 'grote beleidsinspanningen' om de Nederlandse loonstijging op de nullijn te houden, hij hoopt dat ze niet verwachten daarmee iets te bereiken voor onze concurrentiepositie tegenover Thailand en China: 'Want laat ons loon volgend jaar inderdaad op 100 blijven, in plaats van door te stijgen naar 102, dan zijn onze lonen niet 20,4 maal zo hoog als in Thailand, maar "slechts" 20 maal, en niet 34 maal zo hoog als in China, maar nog steeds 33,3 keer zo hoog. Het is absurd om loonmatiging te propageren als middel om industriële werkgelegenheid te beschermen tegen vertrek naar Thailand of China.' (*NRC-Handelsblad*, 6 december 1993) Het lijkt Bomhoff om deze reden verstandiger om 'positief' met de lage-lonen landen te concurreren

door onze voorsprong op het gebied van onderwijs, infrastructuur en andere zaken te vergroten.⁷⁶

In zijn oratie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1994) heeft Kleinknecht op een andere belangrijke negatieve consequentie gewezen van het in Nederland reeds sinds het einde van de jaren zeventig gevoerde beleid van loonmatiging, overheidsbezuinigingen en lastenverlichting voor het bedrijfsleven. Volgens hem leidt een dergelijk beleid ertoe, dat ondernemingen een belangrijke prikkel wordt ontnomen om te innoveren. Hierdoor, zo kan hieraan worden toegevoegd, moeten wij harder en met meer mensen werken dan op grond van de beschikbare technologie eigenlijk nodig is. Hoge lonen en belastingen noodzaken immers voortdurend op zoek te blijven naar nieuwe en betere producten en productiewijzen, terwijl lastenverlichting verouderde, niet-innovatieve bedrijven langer doet overleven dan voor een dynamische economie gewenst is.

Innovatieve bedrijven, zo blijkt uit empirisch onderzoek van Kleinknecht, scheppen meer en kwalitatief betere banen, betalen hogere lonen en zijn winstgevender. Zij hebben geen problemen met hoge lonen en een rijkelijk opgetuigde verzorgingsstaat. Volgens Kleinknecht heeft een krachtige lobby van zwakke, niet-innoverende ondernemers het matigings- en bezuinigingsbeleid afgedwongen. Dit beleid heeft tot resultaat gehad dat er in Nederland in vergelijking tot een land als Duitsland, waar de lonen en lasten structureel hoger zijn (geworden), weinig kennisintensieve, innovatieve bedrijven zijn. Hierdoor is de economie van Nederland in vergelijking met die van Duitsland en van andere hoge-lonenlanden steeds zwakker geworden en is de betaalbaarheid van de Nederlandse welvaartstaat in veel sterkere mate in het geding gekomen. Kleinknecht pleit om deze reden voor hogere lonen en sociale uitkeringen en zwaardere milieueisen.

Er is, kortom, op dit moment weinig reden om ons door een globalisering van de markt gedwongen te zien om harder en langer te werken en onze verzorgingsstaat in te krimpen. Er lijkt, hier wordt later op doorgegaan, vooral een verdelingsprobleem te bestaan. Maar ook al zou er, vandaag of in de toekomst, sprake zijn van een mondialisering, dan nog zouden wij ons de principiële vraag moeten stellen of wij onszelf in een positie wensen te manoeuvreren waarin wij voortdurend door steeds meer concurrenten en in een steeds

meedogenlozer competitie opgejaagd worden steeds goedkoper te produceren. Staan wij toe gedwongen te worden een steeds hardere samenleving te scheppen met steeds meer mensen die het tempo niet meer kunnen bijhouden en die, vanwege onze internationale concurrentiepositie, met steeds minder verzorgingsarrangementen moeten worden afgekocht? Het laissez-faire kapitalisme dat op nationaal niveau een menselijk gezicht was gegeven, dreigt zo, bij afwezigheid van internationaal georganiseerde vakbonden, politieke partijen en volksvertegenwoordigers, via de achterdeur geherintroduceerd te worden. De topambtenaar Geelhoed van het Ministerie van Economische Zaken poneerde in een van zijn jaarlijkse boodschappen aan het Nederlandse volk, dat 'voor onze open economie de principiële voorkeur voor vrijhandel een opgelegde constante is' (Geelhoed 1994: 5). Vervolgens leidt hij hier voorstellen vanaf voor het afschaffen van minimumlonen en het 'afslanken' van de verzorgingsstaat. Wanneer is deze 'principiële' keuze echter gemaakt en door wie? Misschien door Geelhoed in het kader van zijn ambtelijke bijdrage aan onderhandelingen in het kader van de GATT en de EU. Niet door de gemiddelde burger en werknemer. Japanners werken op dit moment in de verwerkende industrie 6 weken langer dan Amerikanen die op hun beurt weer 8 weken langer werken dan Duitsers en 11 meer dan Zweden. Koreanen brengen nog altijd 3 zondagen per maand op hun werkplek door. De vraag is: moeten wij het daarom ook maar gaan doen?⁷⁷ Juliet Schor merkt op: 'Those who call for America to replicate the Japanese work culture have forgotten that the point of economic success is to make possible a good life.' (Schor 1991: 154) Hetzelfde kan worden gezegd in een Europese context.

9 De historische bepaaldheid van onze werklust

Hebben mensen altijd zo hard en zo lang gewerkt? Zo nee, waarom is hier verandering in gekomen? Omdat de tegenwoordige werkpatronen zo vanzelfsprekend en onontkoombaar lijken en omdat in het volgende zal worden gepleit voor een minder door arbeid gedomineerde samenleving, is het zinvol kort bij deze vragen stil te staan.

Eén van de meest standvastige mythen van het kapitalisme, schrijft

Schor, is dat dit systeem het menselijk bestaan heeft verlicht. Deze mythe blijft in leven omdat de tegenwoordige arbeidstijd doorgaans wordt vergeleken met de zeventig- of tachtigjarige werkweek in de vorige eeuw. De impliciete suggestie hierbij is dat de mensen in de eeuwen daarvoor nog zwaarder moesten ploeteren voor hun dagelijks brood. Deze voorstelling van zaken klopt echter niet met de feiten. Schor schrijft: 'Before capitalism, most people did not work very long hours at all. The tempo of life was slow, even leisurely; the pace of work relaxed. Our ancestors may not have been rich, but they had an abundance of leisure. When capitalism raised their incomes, it also took away their time.' (1991: 44)

In de Middeleeuwen genoten de mensen aanmerkelijk meer vrije dagen. In Engeland besloegen deze bij elkaar ongeveer een derde van het jaar en in Frankrijk noteerde men 52 zon-, 90 rust- en 38 vakantiedagen (Schor 1991: 47).⁷⁸ Verder had men sterk de neiging om slechts zolang te werken als noodzakelijk was om een normale, *voldoende* levensstandaard te realiseren. Wanneer de opbrengsten stegen, daalde dus het arbeidsaanbod. Max Weber schrijft in dit verband: 'The opportunity of earning more was less attractive than that of working less. [The worker] did not ask: how much can I earn in a day if I do as much work as possible? but: how much must I work in order to earn the wage ... which I earned before and which takes care of my traditional needs?' (Weber 1905: 60) De belangrijkste reden waarom de eerste fabrieken failliet gingen was dan ook, dat de arbeiders niet bereid bleken om dag in, dag uit op hun werkplek door te brengen. Zij moesten hiertoe eerst gedisciplineerd worden (Gorz 1989: 21). Er was in het algemeen geen sprake van een geregeld, continu arbeidsleven: het werk was sterk seizoensgebonden en werd met grote tussenpozen en tamelijk chaotisch verricht.

Werken stond trouwens niet bijzonder hoog in aanzien voordat, in de woorden van Weber, 'der Geist des Kapitalismus' zich verbreidde. 'Van een algemeen en dwingend arbeidsethos is geen sprake', schrijft de historicus Van den Eerenbeemt over de Middeleeuwen (1987: 60). Hij verklaart dit vooral uit het grote respect voor degenen die afstand hebben gedaan van bezittingen en in armoede leven. Zij maken zich net als Christus afhankelijk van de liefdadigheid van de gelovigen, gelovigen die op hun beurt gaarne aalmoezen uitdelen omdat zij daardoor de kans krijgen 'de hemelse zaligheid te verdienen.' Van

den Eerenbeemt klaagt: 'Door de onbeperkte liefdadigheid is er vrijwel geen rem, die de toename van de groep der profiteurs van de lichtgelovige goedgeefsheid der burgerij belet... Aangelokt door de mogelijkheid zorgeloos van de bedeling en van de aalmoes te bestaan en gedreven door de trek in de menselijke natuur liever lui dan moe te zijn, hebben niet weinigen zich aan het arbeidsproces onttrokken. De als het ware betaalde ledigheid of beloonde luiheid lijkt velen aantrekkelijker dan werken.' (1987: 60-1)

Opmerkelijk was, al met al, 'the absence of a culture of consumption and accumulation' (Schor 1991: 47). Met de opkomst van het marktkapitalisme (mogelijke oorzaken hiervan komen in § 12 ter sprake) veranderde dit echter. Vóórdat dit zijn intrede deed, speelde de markt in het produceren en consumeren van individuen nauwelijks een rol. Mensen voorzagen grotendeels zelfstandig in hun levensonderhoud. Gewoonten bepaalden, schrijft Schor, economische activiteiten: 'Custom, rather than competition, dictated economic activity. And custom dictated strictly limited work effort.' De groei van markten, echter, '.. thrust workers out of their world of custom and into a competitive dynamic. Capitalist business .. strove for maximum profits.. Whenever one employer managed to squeeze a bit more work out of his workers, others were compelled to follow.' (Schor 1991: 52)

Gaat men eenmaal produceren ten behoeve van de markt, stelt Gorz, dan moet er worden geteld, gerekend en gecalculeerd. Het eigen leven dient vervolgens in overeenstemming met de uitkomsten van deze calculatie georganiseerd te worden. Men heeft hierin geen keus: wanneer men niet calculeert, is men niet in staat op de markt te overleven en daarmee in het eigen levensonderhoud te voorzien (Gorz 1989: 109-111). Tijd werd dus geld. De werktijd werd een cruciale economische variabele, die bepalend was voor omzet en winst en daarom geoptimaliseerd moest worden. Dit laatste gebeurde ook: het beschikbare empirisch materiaal wijst uit dat de arbeidstijd met ongeveer vijftig procent toenam bij de intrede van het kapitalisme (Schor 1991: 44-5).⁷⁹

10 Het vertalen van productiviteitsverhogingen in inkomen of vrije tijd

Mede onder grote druk van de inmiddels opgerichte vakbonden begonnen niettemin na 1850 de werktijden weer korter te worden. Honderd jaar later waren zij in de Verenigde Staten en in de Westeuropese landen ongeveer gehalveerd, daarna stakte het proces. Het vakbondsstreven naar arbeidstijdverkorting werd, zoals eerder werd opgemerkt, niet alleen gemotiveerd door de wens het beschikbare werk te verdelen om zo de werkloosheid te bestrijden. Ten grondslag hieraan lag tevens een cultuurpolitieke visie: het Goede leven bestond niet alleen uit werken en consumeren, maar ook uit ledigheid en zelfontplooiing.⁸⁰ Voor dit laatste had men vrije tijd nodig. Deze kon men verkrijgen dankzij de voortdurende stijging van de arbeidsproductiviteit. Iedere keer wanneer deze was toegenomen, had men de keuze tussen een hoger inkomen of een kortere arbeidstijd. In de praktijk heeft men vooral voor het eerste gekozen. Met name de werkgevers wilden geen extra vrije tijd, maar consumptie. Schor schrijft over de Amerikaanse situatie: 'business was explicit in its hostility to increases in free time, preferring consumption as the *alternative* to taking economic progress in the form of leisure. In effect, business offered up the cycle of work-and-spend.' (Schor 1991: 120) Sinds de jaren twintig is dit alternatief in de Verenigde Staten en in de rest van de geïndustrialiseerde wereld realiteit geworden.

Waarom heeft men de productiviteitsverhogingen goeddeels laten uitbetalen in inkomen? Schor geeft aan dat dit binnen het kader van de markt een rationele keuze is. Individuele werkgevers hebben er belang bij zo weinig mogelijk (vaste) werknemers zo lang mogelijk te laten werken. In dat geval is de flexibiliteit het grootst en zijn de kosten het laagst.⁸¹ Werkgevers die anders zouden willen, worden via de markt door de concurrentie tot dezelfde afweging gedwongen. Gezamenlijk hebben zij er daarnaast baat bij dat de consumptieve vraag zo groot mogelijk is. Een toeneming in de arbeidsproductiviteit zien zij derhalve bij voorkeur vertaald in hogere inkomens en niet in kortere werkdagen. De consumptie wordt voorts, zoals gesteld, doelbewust aangewakkerd omdat elk afzonderlijk bedrijf belang heeft bij een zo groot mogelijke afzet van zijn producten (Schor 1991: 53-72, 106-125; Gorz 1989: 112-21).

Op hun beurt stellen werknemers zich, door gewoontevorming en

relatieve statusoverwegingen, snel in op de verruimde consumptieve mogelijkheden. Ze krijgen zelfs het gevoel dat ze niet meer terug zouden kunnen naar een eerder consumptiepeil, ook al wordt er veelvuldig over geklaagd dat het werk zo veel beslag legt op de beschikbare tijd en energie. Uit door Schor aangehaalde enquêtes blijkt, dat Amerikanen niet bereid zijn om een deel van hun *huidige* inkomen in te leveren voor extra, tegelijkertijd vurig gewenste, vrije tijd. Deze bereidheid is er echter in overgrote meerderheid wel ten aanzien van een eventuele *toekomstige* inkomensstijging. Consumptie verslaaft dus, maar het is niet zo dat mensen altijd kiezen voor méér (Schor 1991: 129-32). Dit laatste is trouwens, zoals eerder reeds bleek, ook in historisch en antropologisch opzicht een onjuistheid.

Schor draait dus de redenering van de neoklassieke economen om, dat mensen zelfstandig kiezen hoeveel uren zij willen werken en dat zij deze keuze baseren op een afweging tussen hun voorkeur voor inkomen en hun afkeer van werk. Zij stelt: `.. *workers want what they get, rather than get what they want.*' Haar vertrekpunt wordt gevormd door de *bedrijven* en niet door de individuele werknemers: `Firms set the hours they require of their employees. Associated with those hours is a level of income that determines workers' consumption level. As a result of habit formation and relative status considerations, people develop preferences to accommodate that level of spending. Attitudes toward consumption are not preordained but are actually formed in the process of earning and consuming itself.' (Schor 1991: 128)

Mensen `draaien' overigens niet alleen lange werktijden om zo hun huidige consumptiepeil te kunnen bekostigen. Individuele werknemers die nu in het werkproces zijn opgenomen, zijn ook moeilijk in staat om te ontdekken dat er andere, belangrijker waarden in het leven bestaan. Het vele werken leidt tot een soort verdoving, die heimelijk als prettig wordt ervaren omdat de verantwoordelijkheid om zelfstandig het leven in te richten in belangrijke mate wegvalt. Gorz citeert een geïnterviewde arbeider: `When you're at work, it's kind of secure, you've nothing else to do, it's all set up for you, you don't have to use your initiative.' (Gorz 1989: 117) Deze uitspraak geeft, volgens Gorz, exact aan waarom de economische rationaliteit omarmd werd toen de traditionele waarden aan het einde van de

Middeleeuwen wegvielen. Op dit thema wordt verder ingegaan in paragraaf twaalf.

11 Vrijheid in of van het werk

Voor denkers als Aristoteles en Marx was 'noodzakelijkheid' het tegendeel van 'vrijheid'. Naarmate men verlost was van de, voor het dagelijkse levensonderhoud noodzakelijke arbeid, kwam er meer ruimte voor, wat Gorz noemt, *autonome* activiteiten. Dit zijn activiteiten 'which are neither necessary nor useful and which constitute an end in themselves' (Gorz 1989: 153). Zowel de uiteindelijke realisatie van het doel als de weg ernaar toe geven hierbij voldoening: 'the action which achieves the goal is as much a source of satisfaction as the achievement of the goal itself' (Gorz 1989: 165). Omdat de markt hier geen rol speelt, worden deze bezigheden niet bepaald door externe krachten. Mensen kunnen het verloop, het tempo en de invulling zelf sturen, daarbij hun eigen voorkeuren en wensen volgend. Door autonome activiteiten kan een individu, al dan niet in interactie met anderen, zijn individualiteit tot uitdrukking brengen en ontwikkelen. Het gaat onder meer om culturele, politieke en sociale of communale activiteiten.

Autonome activiteiten onderscheiden zich van, in Gorz' terminologie, *heteronoom* werk. Dit betreft werk, 'that is subject to a social division of labour, specialized and professionalized and performed with a view to commodity exchange. Neither the exchange value of such work, nor its length, nature, goal or meaning can be determined by us as sovereign individuals.' (Gorz 1989: 166) Het merendeel van de overgebleven noodzakelijke arbeid is volgens Gorz heteronoom van karakter. In zijn optiek moeten wij proberen ons hier zo veel en zo snel mogelijk van te bevrijden. In tegenstelling tot vele anderen die vandaag het belang van betaalde arbeid benadrukken, schat hij namelijk de mogelijkheid om vrij te worden *in* het werk, om onze talenten te ontplooiën op onze werkplaats, niet hoog in.

Het verlies aan mogelijkheden om zich via betaalde arbeid te verwerkelijken, is volgens Gorz voor een belangrijk deel inherent aan de productiewijzen binnen een sterk gespecialiseerde en gedifferentieerde samenleving. Eerder schreef Gorz in zijn *Afscheid van het*

proletariaat dat de vermaatschappelijking van het werk, die in de laatste eeuwen is opgetreden, 'noodzakelijk een arbeidsdeling, een normalisatie en een standaardisatie van de werktuigen, de methoden, de taken en de kennis met zich meebrengt' en dat 'de maatschappelijk noodzakelijke arbeid nooit meer vergelijkbaar zal zijn met de activiteit van de ambachtsmeesters of de kunstenaars: een zelfbepaalde activiteit waarvan elke persoon of ploeg op eigen gezag de uitvoeringswijzen en het object bepaalde, de persoonlijke, onnavolgbare toets, die zijn bijzondere stempel op het product drukte.' (Gorz 1980: 14; cf. 1989: 87-8)

De conclusie van Gorz (1989: 101) is dus, dat de talenten van de mens niet in de eerste plaats dankzij de arbeid, maar door een bevrijding van de arbeid kunnen worden ontwikkeld. Dit betekent dat de tijd die een samenleving besteedt aan heteronome arbeid zoveel mogelijk zal moeten worden teruggebracht. De tijdswinst die zij boekt dankzij de voortdurende stijging van de arbeidsproductiviteit, wordt daartoe langzaam maar zeker omgezet in een algemene arbeidstijdverkorting. Ieder individu kan hierdoor meer tijd besteden aan autonome activiteiten. Een voordeel hiervan is tevens dat de rationalisering van de samenleving, waar aanstonds dieper op wordt ingegaan, kan worden teruggedrongen. Wanneer de vrije tijd immers minder schaars wordt, zouden bepaalde educatieve, verzorgende en ondersteunende activiteiten gedeeltelijk 'gerepatrieerd' kunnen worden in het domein van de autonome activiteiten (Gorz 1989: 169).

De werking van het economisch systeem leidt echter niet vanzelf tot een vertaling van 'liberated time' in de mogelijkheid voor een ieder zijn talenten te ontplooiën via autonome bezigheden. Dit kan, stelt Gorz (1989: 185), louter door de politiek worden gerealiseerd. Burgers moeten daartoe gemobiliseerd worden op basis van een cultuurpolitieke utopie. Uitsluitend een 'Kulturgesellschaft', een samenleving waarin het culturele, het sociale en het politieke meer belang wordt toegekend dan het economische, kan de tegenwoordige ontwikkelingen in de economie een zin en betekenis geven (cf. Glotz 1992: 175 e.v.). Gebeurt dit niet, stelt Gorz, dan zal de voortdurend stijgende arbeidsproductiviteit slechts 'social exclusion, pauperism and mass unemployment on the one hand, and an intensification of the "war of each against all" on the other' met zich meebrengen

(1989: 183).

12 Het rationaliseringsproces

Onze tijd druipt van de energie. Hij wil geen gedachten maar alleen nog maar daden zien. Deze verschrikkelijke energie is slechts daarom ontstaan, omdat niemand meer iets te doen heeft. Innerlijk bedoel ik.

Robert Musil
Der Mann ohne Eigenschaften

In het voorgaande werd geregeld geconstateerd dat bepaalde structuren en processen individuen en collectiviteiten dwingen tot keuzen, die zij, wanneer zij werkelijk in vrijheid zouden kunnen kiezen, mogelijk niet gemaakt hadden. Met name 'de logica van de markt' bleek een dergelijke dwang uit te oefenen. De markt en het hiermee gepaard gaande economisch denken dringen bovendien in een toenemend aantal levenssferen door en worden steeds vanzelfsprekender van toepassing geacht. Deze opmars is niet van de laatste jaren. Men zou kunnen stellen dat het een onderdeel vormt van een rationaliseringsproces dat al eeuwen binnen de westerse cultuur gaande is. Dit proces kan met de socioloog Van Doorn worden omschreven als het naar de achtergrond verdwijnen van 'culturele, morele, politieke en ideologische waarden en doeleinden' en het opkomen van 'organisatorische, bureaucratische, technocratische en formalistische oriëntaties' (Van Doorn 1988: 139). Gedurende de betreffende ontwikkelingsgang is steeds minder plaats voor, wat Max Weber noemde, *waarderrationaliteit*. De *doelrationaliteit* wint daarentegen aan betekenis. Dit wil zeggen dat mensen in toenemende mate gaan denken in termen van optimale doel-middelen relaties: hoe kan een bepaalde waarde of een bepaald doel met zo weinig mogelijk middelen worden gerealiseerd. Over dat doel, wat het is en waarom het nastrevenswaardig zou zijn, wordt echter steeds minder het hoofd gebogen.⁸²

Toch zijn het juist de 'substantiële' waarden die zin, betekenis en samenhang aan het leven verlenen. Het gedachteloos realiseren van willekeurige doelen, zoals een machine dat kan doen of een mens aan

een lopende band, is betrekkelijk zinledig en ook mensonwaardig. Het rationaliseringsproces heeft dus als gevaar dat de waarden en doeleinden die ons leven een intrinsieke zin en betekenis zouden moeten verlenen, worden weggedrukt. Er dreigt een situatie te ontstaan waarin doeleinden meer en meer als gegeven of als subjectief en willekeurig (en derhalve niet te beargumenteren) worden beschouwd en waarin in toenemende mate slechts wordt onderzocht hoe deze met zo weinig mogelijk middelen gerealiseerd kunnen worden.

Net als de opkomst van het individualisme hangt de groeiende betekenis van dit 'instrumentele' denken samen met de 'onttovering' van de werkelijkheid. Naarmate gemeenschappelijke (rechtvaardigingen van) waarden meer wegvallen, trachten mensen elkaar in toenemende mate te vinden in quasi-waardevrije maatstaven als doeltreffendheid en doelmatigheid. Beide processen hebben hierbij op elkaar ingewerkt.

Economische rationalisatie, zo stelt ook Gorz, begint met tellen en calculeren met als doel een, kwantitatief uitgedrukt, 'maximaal' resultaat te bewerkstelligen. Cruciaal is volgens hem dat het meten en rekenen de leegte opvulde die de verdwijnende traditionele orde achter zich liet. Het calculeren gaf houvast en creëerde een alternatieve orde die objectief, rigide en voorspelbaar was en geen rechtvaardiging nodig had van externe, transcendente autoriteiten. De mens had, kortom, God niet meer nodig voor het scheppen van orde. Net als ten tijde van de traditionele orde hoefde men niet gebukt te gaan onder de zware last van het zelfstandig moeten definiëren en het inhoudelijk moeten afwegen van waarden. Het Goede was meetbaar en calculeerbaar geworden. Deze onpersoonlijke calculatie, al snel verworpen tot een 'economische wetenschap', onthief mensen derhalve van hun morele verantwoordelijkheid. Zij hoefden niet meer na te denken over het waarom en waartoe van beslissprocedures. Het ging slechts om het juist toepassen van de betreffende procedure-regels. Denken is aldus een *techniek* geworden, en de mens een *machine*. Hierdoor is uiteindelijk de koude, onpersoonlijke, functionele, geformaliseerde, gecalculeerde, niet-communicatieve wereld mogelijk geworden waarin wij volgens denkers als Habermas nu leven (Gorz 1989: 112, 120-4; cf. Taylor 1989: 80-9).

Het primaat van de economische rationaliteit is dus pas mogelijk

geworden nadat andere rationaliteiten vervaagd waren. Voorheen werd haar toepassing in toom gehouden door waarden en doeleinden die door de traditie en de religie werden aangereikt. Deze waarden bepaalden wanneer het 'genoeg' was. Een ongelimiteerde wens naar méér zou in de traditionele samenleving een rebellie tegen de bestaande natuurlijke orde hebben betekend. De notie van 'genoeg' is echter binnen het kader van de economische rationaliteit betekenisloos: 'Whatever the sum, it could always be larger. Accountancy is familiar with the categories of "more" and "less" but doesn't know that of "enough"' (Gorz 1989: 112). Wanneer eenmaal kwantificatie als het belangrijkste richtsnoer in het leven is aangenomen, is derhalve ongelimiteerde groei op alle niveaus nastrevenswaardig geworden. Bijgevolg wordt het ganse bewustzijn vandaag doordrenkt met noties van 'groei': sneller, groter, hoger, verder, moderner, nieuwer, et cetera, is vanzelfsprekend 'beter' (cf. Ritzer 1993). Kapitalisme valt, kortom, te omschrijven als de vertaling van een economische rationaliteit die van alle belemmeringen bevrijd is. Gorz resumeert: 'Economic rationality could not begin to express itself until the traditional order had decayed to such an extent that economic reasoning could free itself from the externally and internally imposed limitations of the customs and commandments of religion. Until then, in so far as it did exist, it was enslaved: forced to cope with alien or even contrary requirements and to serve ends assigned to it by political or religious authorities. Capitalism has been the expression of economic rationality finally set free of all restraint.' (Gorz 1989: 121-2, cf. 18-9)⁸³

Een andere uiting van het rationaliseringsproces die nauw samenhangt met het economisch denken, betreft de opkomst van organisaties. Kenmerkend voor deze verbanden, schrijft Van Doorn, is hun relatief hoge graad van functionaliteit en effectiviteit, en hun geconstrueerd karakter: ze zijn bewust geschapen, niet het resultaat van traditie of spontane actie (Van Doorn 1988: 26). Georganiseerd handelen is kenmerkend voor de moderne tijd. Eeuwenlang is er een proces gaande geweest waarbij allerlei samenlevingsfuncties van de primaire groepen zijn overgedragen aan speciale organisaties, variërend van bedrijven en scholen tot ziekenhuizen en bejaarden-oorden. Deze functie-overdrachten stonden en staan volgens Van Doorn in het teken van de vooruitgang: de gespecialiseerde orga-

nisaties zijn materieel, methodisch en technisch beter uitgerust en werken met lagere kosten.

In § 6 en § 7 bleek eerder, dat dit proces vandaag nog steeds gaande is. Om 'nieuw' werk te scheppen voor de mensen die eerder door economische rationalisering hun baan verloren hebben, wordt voorgesteld nog meer functies te professionaliseren. Ook volgens Van Doorn zijn de grenzen van deze rationalisering echter bereikt. Er moet in zijn visie worden gezocht naar een nieuw evenwicht tussen georganiseerde en ongeorganiseerde activiteiten. Dit zoeken acht Van Doorn gewenst voor een maatschappij 'die haar rationaliteit wil behouden zonder haar humaniteit te verliezen.' (Van Doorn 1988: 50).

De nadruk op de instrumentele rationaliteit heeft door het wegvallen van de vroegere, door de traditie en de religie opgeworpen, normatieve belemmeringen een schier onafwendbaar karakter gekregen. De huidige maatschappelijke structuren en processen lijken het individu ook vaak te noodzaken tot deze vorm van denken. Mensen lijken gevangen in wat Max Weber betitelde als een 'ijzeren kooi'. Zo kunnen managers van bedrijven zich door de markt gedwongen zien zich meer door doelmatigheidsoverwegingen te laten leiden dan henzelf moreel verantwoord lijkt. Een gemeenschap van burgers kan zich door de, schijnbaar voortdurend in omvang groeiende, buitenlandse concurrentie genoodzaakt voelen meer tijd aan heteronoom werk te besteden, dan zij uit vrije keuze zou doen. Evenzo zijn individuen in toenemende mate de gevangenen van steeds meer, door hen zélf geschapen, organisaties geworden, organisaties die hun 'totale' karakter hebben gekregen door een nageoeg onafwendbaar proces van bureaucrativering, oligarchisering en professionalisering. Een ambtenaar bijvoorbeeld kan zich zeer in zijn vrijheid beperkt voelen door bureaucratistische regels, die hem standaardbeslissingen voorschrijven welke losstaan van de concrete, altijd waardengeladen context waarin hij opereert (Taylor 1991: 93 e.v.; Van Doorn 1988: 139 e.v.).

Weber was bevreesd voor de gevolgen van dit volgens hem onomkeerbare en onstuitbare proces. Ons wacht een kille, onpersoonlijke *Gesellschaftliche* maatschappij waarin de waarderationaliteit grotendeels door doelrationaliteit overwoekerd zal zijn. Niet 'een bloeiende zomer', maar een 'ijzige en duistere poolnacht' ligt in

het verschiet (Weber 1919: 128). Wanneer wij ons niet bij dit sombere toekomstbeeld van Weber willen neerleggen, wordt de vraag hoe het rationaliseringsproces in toom kan worden gehouden. Het antwoord werd goedbeschouwd reeds geformuleerd: de economische rationaliteit kon eerst aan haar opmars beginnen nadat andere, substantiële, rationaliteiten waren vervaagd. Om deze opmars tot staan te brengen, zullen dus nieuwe rationaliteiten geschapen moeten worden. Niet het economisch, maar het politiek denken en handelen is hiertoe het geëigende instrument.

13 Politieke interventie en de noodzaak van een utopie

Is not the fact that unemployment constitutes a "problem", that it is perceived as symptomatic of a social disease, itself bizarre? What is the underlying structure which forces us to say, "Eight per cent cannot work", when we might say instead, "They no longer must"?

Frithjoff Bergmann

Burgers die door maatschappelijke structuren en processen worden gedwongen tot voornamelijk instrumenteel-rationele keuzen, zijn sterk in hun politieke vrijheid beperkt om gezamenlijk, op basis van gedeelde concepties van het Goede leven en de Goede samenleving, richting te geven aan hun leven. Structuren als de bureaucratie en de markt kan men echter vandaag alleen afwijzen, indien men zich maatschappelijk wil marginaliseren. Dit wil echter niet zeggen dat men het rationaliseringsproces slechts lijdzaam kan ondergaan. Er moet, schrijft Charles Taylor in *The Ethics of Authenticity*, een middenweg worden gevonden tussen kritiekloze aanvaarding en wanhopige verwerping. De rationalisering wordt uitsluitend onvermijdelijk in een verdeelde en gefragmenteerde samenleving. Het opheffen van deze verdeeldheid kan worden beschouwd als een (cultuur)politieke opdracht.

De fragmentatie van de samenleving is onder meer het gevolg van het wegvallen van een gezamenlijk beleden wereldbeeld met stabiele

normen en waarden, de opkomst van een individualistische ideologie, de toegenomen arbeidsdeling en de urbanisatie. Het resultaat hiervan is volgens Taylor dat mensen zich steeds minder met elkaar en met een publieke zaak verbonden voelen en dat zij in afnemende mate bereid en in staat zijn om een gezamenlijk politiek project te realiseren. In plaats daarvan steken de burgers hun politieke energie vooral in de behartiging van deelbelangen. Mede als gevolg hiervan ontwikkelt zich het gevoel dat het electoraat als geheel machteloos is ten opzichte van de bestaande maatschappelijke ontwikkelingen en dat het tamelijk naïef en utopisch is te veronderstellen dat het via de politiek het eigen lot in handen kan nemen. En dus proberen de burgers dit ook niet meer. Hierdoor beleven zij ook niet meer de gezamenlijke ervaring van het politieke handelen, waardoor het gevoel van hulpeloosheid wordt bevestigd en noties van algemeen belang geen kans krijgen zich te ontwikkelen. Taylor schrijft: 'Already failing sympathy with others is further weakened by the lack of a common experience of action, and a sense of hopelessness makes it seem a waste of time to try. But that, of course, *makes* it hopeless, and a vicious circle is joined.' (Taylor 1991: 113)

Sociale fragmentatie kan in de optiek van Taylor worden bestreden door gezamenlijk politiek handelen. Dit kan het politiek zelfvertrouwen en de identificatie met de politieke gemeenschap versterken. Eén van de belangrijkste bronnen van het gevoel van machteloosheid is volgens Taylor, dat mensen geregeerd worden door grootschalige, gecentraliseerde, bureaucratische staten. Decentralisatie is dan ook gewenst om dit gevoel tegen te gaan. Vooral de overdracht van macht aan eenheden die reeds in de beleving van hun leden als een gemeenschap fungeren, verdient volgens hem de voorkeur (Taylor 1991: 119).⁸⁴

De vraag is echter of dit voldoende is. De eenzijdige, instrumenteel-rationele keuzen die mensen vandaag opgedrongen krijgen door de bestaande, wellicht in schaal toenemende, economische structuren en processen, worden niet ontlopen door te decentraliseren. De formatie van politieke macht, centralisatie dus, lijkt meer dan ooit gewenst om effectief tegenspel te kunnen bieden tegen de betreffende markt- en machtsstructuren en om aldus de politieke vrijheid te waarborgen. Om dit op democratische wijze gestalte te kunnen geven, zullen

burgers zich echter politiek moeten mobiliseren en organiseren. Dit kan niet anders gebeuren dan op basis van onderbouwde, substantieel-rationele programma's, dezelfde programma's die onontbeerlijk zijn om de overal oprukkende instrumentele rationaliteit aan banden te leggen. Het politieke gevaar van het postmodernisme schuilt overigens precies daarin, dat het, door het einde uit te roepen van de grote verhalen, mensen uitlevert aan blinde, zinloze en dwingende structuren en processen.

Het is een, vooral door politieke partijen te vervullen, cultuurpolitieke opdracht de gewenste beredeneerde utopieën inzake alternatieve vormen van (samen)leven te formuleren. De individuele autonomie, het vermogen en de mogelijkheid om op betekenisvolle wijze richting te geven aan het eigen bestaan, zal daarbij in een aansprekende moderne utopie in het middelpunt (behoren te) staan.

14 Een nieuwe plaats van de arbeid

Een interessante poging tot het formuleren van een nieuwe invulling van de arbeid en, hiermee nauw verbonden, van de sociale zekerheid en de idee van burgerschap is ondernomen door de Belgische socioloog Dirk Diels in zijn essay 'De verkruiemeling van de loonarbeid: de nieuwe sociale kwestie' (1996a) en zijn boek *Ondergesneeuwde Sporen: Een Andere Visie op Arbeid en Burger-schap* (1996b). Voortbouwend op het werk van, onder anderen, André Gorz, Anthony Giddens, Ulrich Beck, Pierre Rosanvallon, Benjamin Barber en Philippe van Parijs stelt hij, dat de tegenwoordige inrichtingen van het arbeidsbestel en van de sociale zekerheid door een aantal fundamentele maatschappelijke veranderingen uit de tijd zijn geraakt en fundamenteel herzien dienen te worden.

De architecten van de verzorgingsstaten die na de oorlog in het Westen werden opgebouwd, gingen uit van een aantal specifieke economische en sociale veronderstellingen. Ten eerste maakten zij een strikt onderscheid tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Mannen tussen de 15 en 65 jaar zorgden voor het gezinsinkomen en hun vrouwen voor het onbetaalde werk in de huishouding. Ten tweede veronderstelden zij dat werknemers slechts in uitzonderingssituaties, bij ziekte of kortstondige conjuncturele of frictie- werkloosheid, een

beroep op de sociale zekerheid zouden doen. Ten derde was een voltijdse betrekking die ononderbroken vanaf het verlaten van de school tot aan de pensioering werd vervuld, een vanzelfsprekendheid. Ten vierde gingen de grondleggers van de verzorgingsstaat uit van een voortdurende, mede door een Keynesiaanse economische politiek mogelijk gemaakte, economische groei. Dat een dergelijke groei een belasting voor het natuurlijke milieu met zich meebracht, werd (nog) niet onderkend. En tenslotte veronderstelden zij dat slechts een zeer kleine groep mensen buiten de sfeer van de betaalde arbeid of de sociale zekerheid zou vallen. Voor deze groep werd een bijstandsuitkering geschapen.

Het spreekt voor zich dat deze veronderstellingen niet meer aansluiten op de werkelijkheid. De mannelijke kostwinnaar is, door de massale intrede van vrouwen in de arbeidsmarkt en de opkomst van tal van alternatieve leefvormen, een minderheid geworden. Het beroep op de sociale zekerheid is enorm toegenomen en dit beroep is veelal niet kortstondig, maar langdurig of zelfs structureel. De categorie mensen met een vaste, stabiele en voltijdse betrekking slinkt meer en meer. Het aantal deeltijd-, oproep-, uitzend-, freelancewerkers groeit met de dag en mensen blijven nog zelden hun hele leven bij één werkgever. Het doel van voortdurende economische expansie en, hieraan gekoppeld, volledige werkgelegenheid is irreëel geworden. Het milieu stelt grenzen aan de groei en het economisch stelsel heeft steeds minder werknemers nodig om steeds meer te produceren. Na iedere economische crisis stabiliseert het aantal werklozen zich op een hoger niveau. De groep mensen die buiten het economisch systeem vertoeft, wordt derhalve groter en groter met als gevolg, dat de werkenden, via het betalen van belastingen en premies, steeds meer mensen moeten onderhouden.

De beginselen die ten grondslag liggen aan het bestaande systeem van sociale zekerheid, komen volgens Diels door deze maatschappelijke veranderingen onder druk te staan. Hierdoor komt tevens de legitimiteit van de verzorgingsstaat in het geding. De betreffende beginselen hebben betrekking op de noties van verzekering en van solidariteit. Het verzekeringsprincipe houdt in dat mensen uit welbegrepen eigenbelang een percentage van hun inkomen afstaan om zich zo financieel in te dekken tegen een tegenslag, die hen in de toekomst zou kunnen treffen. De beperking

van deze sociale verzekering is dat louter mensen met een betaalde baan rechten opbouwen. Daarom wordt in onze verzorgingsstaat bovendien het solidariteitsbeginsel toegepast: mensen die buiten hun schuld, bijvoorbeeld als gevolg van een handicap of minder dan gemiddelde talenten, niet of in mindere mate in hun onderhoud kunnen voorzien, ontvangen een inkomen van degenen die het leven meer toelacht. Van de betrokkenen wordt in de regel wel verwacht, dat zij zich zo snel en zo veel mogelijk uit hun afhankelijkheidspositie pogen te bevrijden - zij dienen dus in onze huidige maatschappij te zoeken naar een betaalde baan. In de praktijk zijn beide beginselen vertaald in een ondoorzichtige kluwen van regelingen. De resulterende abstractheid van het stelsel heeft als groot voordeel dat niemand voor zichzelf de onmiddellijke baten en lasten kan berekenen. Dit bevordert het draagvlak en de duurzaamheid van het stelsel. Een privatisering en individualisering van de sociale zekerheid, zoals vandaag plaatsvindt, tast deze abstractheid aan en hiermee zijn maatschappelijk draagvlak (cf. Kalma 1995). Degenen die zich niet particulier kunnen verzekeren, blijven afhankelijk van overheidsvoorzieningen die betaald moeten worden door mensen, die daartoe waarschijnlijk steeds minder bereid zullen zijn: er wordt immers een steeds zwaarder beroep gedaan op hun *pure* gevoelens van solidariteit.

Zoals gesteld, ondermijnen de maatschappelijke ontwikkelingen de toepasbaarheid en legitimiteit van de genoemde twee principes. Steeds minder mensen hebben een vaste, duurzame baan en steeds meer mensen vallen buiten de kaders van het arbeidsbestel. Diels vraagt zich om deze reden af of de maatschappelijke ondersteuning van het verzekerings- en het solidariteitsbeginsel niet te zwaar op de proef wordt gesteld. Hij stelt daarom voor een ordeningsprincipe, het *billijkheidsprincipe*, aan deze beginselen toe te voegen. Dit verlicht de druk op de oude beginselen. Bovendien opent het wegen om andere dan in de economische sector verrichte activiteiten te waarderen en om de samenhang van onze samenleving en de identiteit van het individu minder afhankelijk te maken van het verrichten van betaalde arbeid. De betaalde arbeid hoeft dan niet langer te fungeren als het belangrijkste integratie- en bindmiddel van onze samenleving.

Het beginsel van billijkheid, stelt Diels onder verwijzing naar de

filosoof Philippe van Parijs, houdt in dat een ieder recht heeft op zijn of haar deel van de aanwezige rijkdommen of erfgoederen van de samenleving. Op grond van het feit dat men lid is van een samenleving, een samenleving die zonder dat de (huidige) leden daar iets voor hebben moeten doen, beschikt over land, bodemschatten, culturele en technologische verworvenheden, et cetera, krijgt men onvoorwaardelijk een inkomen toegekend. Van Parijs stelt voor dit te financieren uit onder meer een belasting op betaalde arbeid en milieuvervuiling. Betaalde banen zijn immers schaars geworden in onze samenleving en het is dus billijk om degenen die er een bemachtigd hebben, te belasten. Zij genieten de vele voordelen en privilégies die een werkring met zich mee brengt en sluiten anderen die ook een betrekking wensen, buiten. Een schoon milieu is evenzo schaars geworden. Een ieder heeft slechts recht op een gelijk deel milieuvervuiling. Degenen die méér willen vervuilen, die dus méér willen produceren en consumeren, kunnen echter, via het betalen van een ecotax, de rechten van anderen kopen. Mede met deze ecotax kan het stilzitten van anderen (en Blaise Pascal indachtig kunnen mensen hier nooit slechter van worden⁸⁵) beloond worden.

Het voorgaande wordt door Diels vervolgens gekoppeld aan het idee van burgerschap. Het hebben van een betaalde baan, zo werd ook hier uiteengezet, wordt in onze tijd als de belangrijkste weg beschouwd en ervaren om deel te nemen aan de samenleving. Zonder een baan voelen velen zich nutteloos en buitengesloten. Eerst wanneer mensen een betrekking hebben, tellen zij mee, zijn zij een volwaardig, in de samenleving geïntegreerd, burger. Tegelijkertijd leven wij echter in een samenleving waarin voortdurend banen worden vernietigd. Een pregnante vraag is derhalve geworden of volwaardig burgerschap *buiten* de betaalde arbeid mogelijk is.

In de huidige, door een 'nieuwe flinkheid' getypeerde discussie wordt het concept burgerschap volgens Diels voornamelijk misbruikt om werklozen die er op voorhand van verdacht worden er de kantjes vanaf te lopen, allerlei klusjes te laten verrichten in ruil voor een uitkering. Ondanks de groeiende schaarste aan loonarbeid maken de betrokken neo-conservatieven en neo-liberalen de positie van de betaalde arbeid in onze samenleving aldus nog sterker. Door burgerschap primair te vertalen in markttermen - alleen wie betaald werk heeft, is een volwaardig burger - wordt het idee van burger-

schap echter de facto ondermijnd. Men kweekt ressentiment bij de velen die geen betrekking kunnen bemachtigen. Het burgerschapsidee hoort thuis in de politieke sfeer: men is burger omdat men simpelweg lid is van de samenleving, niet omdat men een betaalde betrekking heeft. Men heeft rechten en plichten in deze politieke gemeenschap, maar deze zijn noch primair, noch uitsluitend economisch van aard.

Voortbouwend op de ideeën van onder anderen de Franse socioloog Rosanvallon stelt Diels voor de vrijwillige sociale, culturele en politieke activiteiten in de 'zone grise' tussen staat en markt te herwaarderen als voor het voortbestaan van de samenleving onontbeerlijke inspanningen, inspanningen op grond waarvan de betrokkenen hun verplichtingen als burger vervullen en rechten kunnen laten gelden op een 'burgerschapsinkomen'. De *beloning* van deze maatschappelijke arbeid, waartoe Diels (in tegenstelling tot Gorz) ook de zorg- en huishoudarbeid wil rekenen, zal bevorderen dat de betreffende activiteiten ook maatschappelijk worden opgewaardeerd. Dit alles heeft verschillende voordelen. Allereerst kan zo een verdergaande, wat Habermas noemt, 'kolonisering van leefwereld', een oprukken van markt en bureaucratie in steeds meer levenssferen, worden tegengegaan. Mensen worden niet gedwongen hun maatschappelijke waarde te bewijzen via een reguliere, op de markt verworven of via een door de overheid geschapen en gereguleerde arbeidsplaats. Tal van activiteiten die thans, ook al laat hun specifieke aard dit eigenlijk niet toe (cf. Gorz), in de economische sfeer worden gezogen, kunnen gevrijwaard blijven van rationalisering. Een 'onthaasting' van de samenleving wordt mogelijk.

Een tweede voordeel is dat de 'civil society' een krachtige impuls krijgt. Onder verwijzing naar Tocqueville en Putnam wijst Diels op het grote belang van een actief en dynamisch verenigingsleven voor het functioneren en overleven van de democratie. Dit verenigingsleven vormt een buffer en intermediair tussen de individuele burgers en de staat. Het voorkomt dat het nietige individu door een anonieme, alomtegenwoordige bureaucratische staat in een staat van onmondigheid en volledige afhankelijkheid wordt gebracht. De vrijwillige participatie in sportverenigingen, buurtgroepen, vakbonden et cetera bevordert bovendien een burgercultuur met een logica die het nastreven van particuliere belangen overstijgt. In deze

sfeer van vrijwillige associaties, stelt Diels in navolging van Hannah Arendt en Benjamin Barber, ontwikkelen zich de communicatieve en coöperatieve vermogens en verhoudingen, de gevoelens van burgerschap, die onontbeerlijk zijn voor de politieke democratie.

Hier ontstaat een gemeenschap. En het is in deze publieke of politieke sfeer waarin de verbrokkeling van de samenleving die het arbeidsbestel in toenemende mate teweegbrengt, te niet kan worden gedaan: een ieder kan hierin als *burger* functioneren en zich verdienstelijk maken ongeacht zijn positie op de arbeidsmarkt, zijn sekse, leeftijd of etniciteit. Een exclusieve koppeling tussen loonarbeid en burgerschap zou op den duur tot gevolg hebben, dat louter een kleine elite van kernwerknemers volwaardige burgers zijn. Het licht echter veel meer in de rede burgerschap te verbinden met een algemene verplichting om bij te dragen aan het welzijn in en de welvaart en de samenhang van de samenleving. Ook degene die deelneemt aan gemeenschapsactiviteiten, levert een zinvolle bijdrage aan het publieke belang en kan hieraan zijn zelfrespect en identiteit ontlennen.

Op de korte termijn bepleit Diels een radicale herverdeling van werk. Men kan immers niet verwachten dat mensen die hun hele leven zijn voorbereid op en actief zijn geweest in een betaalde, geformaliseerde betrekking, het mentaal kunnen opbrengen om in korte tijd over te stappen naar zelfgekozen maatschappelijke activiteiten. Op de langere termijn lijkt het hem echter noodzakelijk een weidser perspectief te ontwikkelen waarin ook niet-economische activiteiten op hun juiste waarde worden geschat en worden beloond. Dit perspectief bestaat uit een basis- of burgerschapsinkomen dat aan elk individu wordt toegekend, ongeacht zijn mogelijk andere inkomens en ongeacht zijn bereidheid zich te presenteren op de reguliere arbeidsmarkt. Het burgerschapsinkomen kan worden ingevoerd zonder de bestaande waarborgregelingen tegen inkomstenverlies op te heffen. De invoering kan stap voor stap geschieden, door langzaam maar zeker meer vrijheden in te bouwen in de sociale voorzieningen, dat wil zeggen, door rechten los te koppelen van de verplichting tot betaalde arbeid. In een volgende stap zou iedereen die dat wenst uit de betaalde arbeid kunnen stappen en aanspraak kunnen maken op een burgerschapsinkomen. Indien gewenst, mag hij of zij dit aanvullen, via zelfgekozen activiteiten, tot bijvoorbeeld 130 per cent van de maximum werkloosheidsuitkering. Het gaat er

Diels uiteindelijk om dat de betrokkene zelfstandig mag uitmaken wat zinvolle activiteiten zijn en dat iedere bureaucratistische betutteling in deze vervalt. Aldus kan, met het burgerschapsinkomen als instrument, een waarlijke politieke gemeenschap van vrije, autonome en actieve burgers ontstaan waarin de betaalde arbeid slecht één onderdeel van het leven vormt.

Het grote probleem dat aan de invoering van vormen van basisinkomen kleef en zo ook aan Diels zijn voorstel voor een burgerschapsinkomen, is hoe kan worden voorkomen, dat de mensen die nu uit het arbeidsbestel zijn gestoten, slechts op deze wijze worden `afgekocht': zij krijgen een uitkering en dienen zich, als tegenprestatie, nergens meer mee te bemoeien. Mensen moeten vrijwillig, gemotiveerd en, indien gewenst, *tijdelijk* voor een burgerschapsinkomen kunnen kiezen en niet in een dergelijke regeling worden geloofst en vervolgens geloosd. Het merendeel van de huidige werklozen heeft niet in vrijheid gekozen voor zijn situatie en blijkt ook weinig gemotiveerd en in staat tot de burgerschapsactiviteiten waar Diels terecht veel waarde aan hecht (zie § 5). Het gevaar dreigt dat het voor de mensen die eenmaal `basistrekker' zijn geworden, vrijwel onmogelijk zal zijn om ooit nog naar het werkende deel der bevolking over te stappen en dat zij derhalve blijvend de privileges op het gebied van macht, kennis en inkomen zullen missen die vandaag aan het hebben van een echte baan verbonden zijn. Het basisinkomen zou aldus verworden tot een nieuwe variant van de vroegere `oprot-premie' voor gastarbeiders. Het is geen toeval dat het basisinkomen ook veelvuldig in marktliberale kringen wordt aangeprezen, kringen waarin de rationalisering van de economie een doel op zich lijkt (de huidige minister van financiën Zalm en minister van economische zaken Wijers zijn bijvoorbeeld warme voorstanders van een dergelijke regeling, mede omdat zij het bestaande sociale zekerheidsstelsel drastisch zou vereenvoudigen). Deze regeling zou de politiek immers in hoge mate verlossen van de maatschappelijke druk om het bestaande werkloosheidsprobleem op te lossen. De politiek wordt geacht mensen aan het werk te helpen die gezien hun leeftijd, gezondheid en kwalificaties vermoedelijk nooit meer een reguliere betrekking zullen kunnen vinden. Hiervoor dienen vooral dure arbeidsplaatsen in de

publieke sector en subsidieregelingen voor de private sector te worden geschapen (men denke aan de verschillende varianten van de Melkert-baan). Ingeval van een basisinkomen kan hun werkloosheid echter eenvoudig worden weggedefinieerd: zij hebben niet langer een *werkloosheidsuitkering*, een probleem dat door de politiek opgelost zou moeten worden, maar genieten een basisinkomen. Van mensen die gebruik maken van de Algemene Ouderdomswet (AOW), de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) of die studeren wordt tenslotte ook niet gesteld, dat zij werkloos zijn.

Een tweede moeilijkheid van een basisinkomen betreft zijn hoogte. Wanneer het inkomen relatief hoog is, zullen wellicht te weinig mensen bereid zijn om de in hoge mate heteronome arbeid te verrichten, die nog in het economisch domein beschikbaar is. Wanneer het inkomen echter relatief laag is (en in de voorstellen die tot nu toe zijn gedaan, is dit zeker het geval), dreigt een verdere economisering van de leefwereld. Om hun inkomen aan te vullen zullen de betrokkenen hun (laagbetaalde) diensten aanbieden aan degenen met een goedbetaalde baan en gebeurt precies datgene waar Gorz voor waarschuwt: een enorme uitbreiding van de bediendarbeid en een verdere tweedeling van de samenleving.⁸⁶

Een door de politiek afgedwongen en algemeen ingevoerde arbeidstijdverkorting lijkt om deze redenen vooralsnog onontbeerlijk. Een ieder krijgt zo de kans om mee te profiteren van de privileges die de betaalde arbeid vandaag met zich meebrengt, de solidariteit wordt het minst op de proef gesteld omdat iedereen een deel van het heteronome werk verricht, en mensen krijgen, zoals ook Diels constateert, de gelegenheid om langzamer aan een samenleving te wennen waarin de betaalde arbeid slechts een deel van het bestaan vormt. Om de concurrentieverhoudingen niet te beïnvloeden dient een herverdeling van de beschikbare arbeid algemeen, liefst op Europees niveau, te worden afgedwongen. Net als in de jaren zestig, toen de vijfdaagse werkweek werd ingevoerd (overigens zonder de rampzalige economische gevolgen die thans door tegenstanders van arbeidsduurverkorting worden voorspeld), moet zij structureel zijn, het gaat hier niet om een vermindering van de werkweek met enige uren. De opengevallen arbeidsplekken kunnen ingenomen worden door werklozen die (weer) willen werken. De hiervoor noodzakelijke scholing, de huidige werklozen zijn doorgaans relatief laag opgeleid,

zal door de overheid bevorderd moeten worden. De additionele kosten die het in dienst nemen van meer mensen met zich meebrengt voor ondernemingen en instellingen, kunnen onder meer gefinancierd worden door de verlaging van de kosten van de sociale zekerheid (minder mensen zullen hier immers van gebruik maken) en door het niet in lonen uitbetalen van productiviteitsstijgingen. Arbeidstijdverkorting kan voorts op vele wijzen vorm krijgen. De vorm hangt af van de specifieke omstandigheden in de betreffende bedrijven en instellingen en van de persoonlijke wensen van de werknemers. Mensen kunnen minder per week, per maand of per jaar gaan werken, zij kunnen eerder van hun pensioen gaan genieten, tussentijds met 'sabbatical leave' gaan om een opleiding te volgen, kinderen groot te brengen, een eigen huis te bouwen, op wereldreis te gaan, et cetera. Arbeidstijdverkorting impliceert, tot slot, niet dat de kapitaalgoederen gedurende een geringer aantal uren worden gebruikt en dus minder renderen. Dit is het doorgaans door werkgevers gebruikte tegenargument. Het antwoord op de vraag hoelang fabrieken en kantoren open zijn, staat immers los van de kwestie hoeveel mensen hierin werkzaam zijn. De door de bedrijven in de regel gewenste flexibilisering van de arbeidstijden kan juist door de arbeidstijdverkorting worden bevorderd.

Niettemin heeft Diels, die op de korte termijn evenzo een verkorting van de arbeidstijd bepleit, gelijk wanneer hij stelt dat het noodzakelijk is ook een perspectief voor de lange termijn te ontwikkelen, een perspectief waarin de samenleving en de verzorgingsstaat veel minder rond de betaalde arbeid zal zijn georganiseerd dan vandaag het geval is. Een dergelijke utopie is tevens onontbeerlijk om de voor een arbeidsduurverkorting gewenste maatschappelijke steun te mobiliseren. Het zal duidelijk gemaakt moeten worden en in de praktijk moeten worden gedemonstreerd dat autonome sociale, culturele en politieke activiteiten een zeker zo zinvolle inhoud aan het leven kunnen geven als heteronome betaalde arbeid en dat deze activiteiten een veel grotere maatschappelijke waardering en beloning verdienen dan vandaag gebruikelijk is daar alleen zij, zeker op de lange termijn, voor de noodzakelijke cohesie van een samenleving kunnen zorgen.

15 Balans

De economische rationaliteit is in onze samenleving van toenemend belang geworden. Meer en meer wordt door mensen geteld, gerekend en gecalculeerd om hun activiteiten zo efficiënt mogelijk te verrichten. Deze dominantie van het instrumentele denken is zowel oorzaak als gevolg van het vervagen van substantieel-rationele waarden. Uitsluitend deze laatste waarden zijn echter in staat ons leven en de gaande economische structuren en processen een zin, betekenis en richting te geven.

De opkomst en groeiende betekenis van het economisch denken hebben, enerzijds, een enorme stijging van de welvaart mogelijk gemaakt. Materieel is het daarom mogelijk geworden een ieder in toenemende mate te bevrijden van, wat Gorz noemt, heteronoom werk. Meer en meer zouden wij ons kunnen toeleggen op sociale, culturele en politieke activiteiten die de ontwikkeling van een breed scala van talenten, en daarmee van ons vermogen tot vrijheid, mogelijk maken.

Anderzijds leidt het primaat van het economisch denken niet uit zichzelf tot deze uitkomst. Integendeel. De markt creëert een wedloop om winst die leidt tot een voortdurend stijgende arbeidsproductiviteit in een steeds complexer en veeleisender productieproces. Het laatste wordt door de logica van de markt als vanzelf vertaald in meer consumptie en in een uitstoot van overtollige, minder productieve werknemers. Er ontstaat zo een tweedeling in de samenleving tussen actieven en inactieven. De groep actieven bestaat hierbij uit twee categorieën: een hoogopgeleide, goed betaalde en in de kracht van haar leven verkerende bovenlaag, en een tussenlaag van werknemers met flexibele arbeidscontracten, die relatief laag zijn opgeleid, slecht worden betaald en weinig loopbaanperspectieven genieten.

De groeiende groep inactieven bestaat uit mensen die het toenemende arbeidstempo niet (meer) kunnen bijbenen of anderszins over een te lage productiviteit beschikken. Zij zijn voor hun levensonderhoud afhankelijk van het sociaal verzekeringsstelsel van de overheid. Hun positie is weinig benijdenswaardig: omdat onze samenleving volledig is ingericht op betaalde arbeid en zij hier *in het geheel* van worden uitgesloten, blijken zij in toenemende mate in een

sociaal isolement te belanden. Van een ontplooiing van autonome activiteiten komt in het algemeen weinig terecht.

De dominantie van het economisch denken en het economisch systeem maakt het moeilijk om de tweedeling tussen actieven en inactieven op een zinvolle wijze te bestrijden. De genomen en voorgestelde (marktconforme) maatregelen leiden er vooral toe dat de markt, de concurrentie en de schaarste zich in onze samenleving steeds meer uitbreiden. Het eerste gevolg hiervan is dat degenen die een baan hebben, harder en langer moeten gaan werken en dat steeds meer mensen onder dit tempo bezwijken. Een tweede gevolg is dat het aantal, weinig te benijden werknemers dat verblijft in de 'tussenlaag' wordt bevorderd. Een additionele tweedeling in de samenleving dreigt zo te groeien tussen een hooggeschoolde en -gesalarieerde bovenlaag en een afhankelijke klasse van, in Gorz' terminologie, 'bedienden'. Een derde gevolg, tenslotte, is dat er meer en meer activiteiten in de sfeer van de economie worden getrokken. Een rationalisering van steeds meer levenssferen wordt zo bevorderd. De betreffende activiteiten worden hiermee in hun wezen aangetast.

De enorme mogelijkheden die de voortdurend stijgende arbeidsproductiviteit ons biedt om ons te bevrijden van heteronoom werk en ons te wijden aan autonome activiteiten, om onze vrijheid te vergroten, blijven aldus onbenut. Onze vrijheid om gezamenlijk richting te geven aan ons samenleven, om in dit geval te beslissen meer belang toe te kennen aan culturele, sociale en politieke en minder aan economische activiteiten, wordt belemmerd door de bestaande economische processen en structuren. Alleen politiek handelen kan deze belemmering overwinnen. Om dit politiek handelen in een gefragmenteerde samenleving te mobiliseren en te organiseren is een beredeneerde utopie onontbeerlijk. Het is de cultuurpolitieke taak van vooral de politieke partijen om deze te leveren. Deze utopie moet uitzicht bieden op een samenleving waarin niet alleen betaalde arbeid, maar ook culturele, sociale en politieke activiteiten maatschappelijk worden gewaardeerd en beloond. Zeker in een maatschappij waarin de arbeid schaars wordt, zijn het uiteindelijk slechts deze activiteiten die een diepere zin en betekenis kunnen bieden aan het leven van het individu en die kunnen zorgdragen voor de cohesie van de samenleving.

8 De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen

Een merkwaardig misverstand dat de laatste jaren algemeen ingang heeft gevonden, is dat fundamentele waarden en beginselen hopeloos kunnen verouderen. Een niet minder curieuze misvatting, die inmiddels eveneens bijkans algemeen wordt aangehangen, is dat politieke waarden of beginselen zelfs volstrekt overbodig kunnen worden. Aldus is vandaag het sentiment wijdverbreid dat in vroegere, duistere tijden enigszins bekrompen drammers en dromers door beginselen of ideologieën werden gemotiveerd om elkaar dwars te zitten, terwijl in onze eigen, verlichte tijd de zaken op een redelijke, praktische en nuchtere wijze worden beschouwd en aangepakt. De gedachte dat men 'het einde van de geschiedenis' beleeft, of 'het einde der ideologieën', en dat de politiek van nu af aan slechts zal bestaan uit een eindeloze reeks van, louter door zakelijke en instrumentele overwegingen ingegeven, incrementele beleidsaanpassingen, is overigens al verschillende keren eerder in de geschiedenis opgekomen. Zij komt kennelijk tegemoet aan een psychologische behoefte van mensen om te geloven, dat zij min of meer het hoogtepunt van de beschaving (mee)maken en dat er bijgevolg na hun verscheiden niets werkelijk bijzonder meer zal geschieden. De overtuiging dat

men niets mist, vormt, wellicht, een troost voor de eigen vergankelijkheid en een bevestiging van de eigen bijzonderheid.

Kunnen er ooit tijden zijn zonder politiek, zonder belangentegenstellingen en zonder meningsverschillen over een plausibele definitie van het Goede leven en over de inrichting van de maatschappij waarin dit leven mogelijk wordt gemaakt? Neen, dit is niet mogelijk. In een reactie op vergelijkbare ideeën als welke vandaag opgeld doen, stelde Isaiah Berlin reeds in 1962 dat onze conditie zich kenmerkt door de aanwezigheid van een grote diversiteit aan betekenisvolle waarden die geregeld concluderen en waartussen wij voortdurend en onvermijdelijk afwegingen moeten maken. Fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, nuttigheid, barmhartigheid kunnen, met andere woorden, niet op logische wijze in één harmonieus, hiërarchisch, altijd en overal geldend, systeem worden geordend en derhalve worden wij, iedere keer wanneer zij in de praktijk botsen, genoodzaakt om hen op een redelijke wijze tegen elkaar af te wegen. De notie van een ideale maatschappij, een maatschappij waarin alle waarden die ons leven zin en betekenis kunnen verlenen, zijn gerealiseerd en waarin alle politieke activiteiten zijn volbracht en verdwenen, is dan ook incoherent.

Het idee dat wij ooit overeenstemming zullen bereiken, of inmiddels hebben bereikt, over de betekenissen en de gewichten die aan waarden moeten worden verleend, is evenzo weinig plausibel. Vragen naar de juiste betekenis van en de juiste afweging tussen waarden zijn uit de aard der zaak filosofische vragen waarop geen ondubbelzinnige, objectieve of 'wetenschappelijke' antwoorden kunnen worden gegeven. In tegenstelling tot wetenschappelijke problemen gaat het hier immers om kwesties ('wat is een rechtvaardige verdeling van gezamenlijke produkten?', 'moeten aangeboren kwaliteiten worden beloond?', 'dienen buitengewone behoeften te worden gehonoreerd?') waarvan de oplossingen noch op empirische, noch op formele of logische wijze kunnen worden gevonden. Omdat er geen consensus bestaat over de methode bestaat er ook geen consensus over de oplossingen (hetgeen echter niet wil zeggen dat alle filosofische antwoorden willekeurig of gelijkwaardig zijn). Bijgevolg zijn politieke meningsverschillen onuitroeibaar.

Politiek is, tenslotte, niet alleen onvermijdelijk, maar ook uiterst wenselijk omdat zij de realisatie van één van de belangrijkste menselijke waarden mogelijk maakt, namelijk de politieke vrijheid om gezamenlijk met anderen, anderen waarmee men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven. Om dit op een inhoudelijk zinvolle manier te kunnen doen en om de hiervoor noodzakelijke publieke steun te kunnen mobiliseren, zijn normatieve politieke theorieën onmisbaar. Het belang van deze vormen van vrijheid en politiek moet niet worden onderschat. Politiek is méér, zoals ook een gemeenschap méér is, dan het geven van een antwoord op de vraag 'Who gets what, when, how' (Lasswell 1936). Politiek bestaat niet louter uit het verdelen van de, door andere factoren bepaalde, schaarste, zij vormt ook een poging om gezamenlijk het beste van onszelf te maken. Een politiek systeem dat derhalve niet meer te bieden heeft dan het defensief reageren op, door andere krachten veroorzaakte, maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers.

Waar komen de fundamentele waarden die mensen in de praktijk blijken aan te hangen vandaan? Dit is een interessante vraag, maar om betekenisvol normatief te argumenteren is het niet noodzakelijk haar te (kunnen) beantwoorden. Of zij nu door God of een andere transcendente autoriteit zijn ingegeven, het product zijn van natuurlijke selectie, dan wel voortkomen uit een specifieke historische en culturele constellatie doet niets af aan de *empirische* waarneming dat mensen zich, veelal zeer emotioneel, verbonden hebben aan bepaalde waarden. De diversiteit van deze waarden moet overigens, anders dan vandaag onder invloed van het postmodernisme gebruikelijk is geworden, niet worden overdreven. Mensen hebben, stelt ook Berlin, biologisch, psychologisch, sociologisch zoveel gemeenschappelijk dat communicatie en begrip tussen personen uit verschillende culturen en tijden mogelijk blijkt te zijn. Een absoluut voluntarisme en particularisme is dus empirisch weinig plausibel: er is een gemeenschappelijke horizon van fundamentele waarden.

Kunnen mensen zonder waarden of, in het verlengde hiervan, zonder een normatieve politieke theorie of ideologie? Om met de waarden te beginnen: is het voorstelbaar dat mensen deze als

onnodige, verouderde ballast van zich af werpen en vervolgens alle kwesties waarmee zij in het leven worden geconfronteerd, op een 'moderne', 'zakelijke', 'redelijke', 'onbevooroordeelde' of 'paarse' wijze tegemoet treden? Het antwoord moet ontkennend zijn: mensen, betoogt Charles Taylor overtuigend, definiëren hun identiteit via waarden of via, wat hij betitelt als, 'kwalitatieve onderscheidingen'. De vraag 'wie ben ik?' wordt beantwoord door waar wij staan in een 'morele ruimte', een ruimte waarin vragen opkomen over wat goed dan wel slecht is, welke activiteiten betekenisvol zijn en welke niet, wat belangrijk en waardevol voor ons is en wat triviaal en secundair (Taylor 1989: 28; cf. 1991: 37-8) Een persoon die wij kwalificeren als een 'oppervlakkige persoonlijkheid', is bijgevolg iemand, schrijft Taylor, 'waarvan wij de indruk hebben, dat hij ongevoelig, onwetend of onverschillig is omtrent zaken die de kwaliteit van zijn leven raken en die ons wezenlijk of belangrijk lijken. Hij leeft aan de oppervlakte omdat hij tracht verlangens te bevredigen zonder geraakt te worden door de "diepere" onderwerpen .. of zijn aandacht hiervoor lijkt ons terloops vertaald in triviale en onbelangrijke vragen.' (1976: 288) Mensen die, een stap verder, in grote onzekerheid verkeren over het antwoord op de vraag welke waarden zij aan de vele keuzemogelijkheden in hun leven moeten toekennen, lijden aan desoriëntatie, zijn richtingloos of verkeren zelfs in een identiteitscrisis. Kwalitatieve onderscheidingen vormen, met andere woorden, een noodzakelijk onderdeel van het kader waarbinnen, of de horizon waartegen, ons leven eenheid, zin en betekenis krijgt. '(S)tepping outside these limits' stelt Taylor, 'would be tantamount to stepping outside what we would recognize as integral, that is undamaged human personhood.' (1989: 27) Het bezitten van een morele oriëntatie is, kortom, een voorwaarde voor het kunnen functioneren als mens, het is geen 'metaphysical view we can put on or off.' (1989: 99)

Kunnen mensen, in de politieke sfeer, zonder normatieve politieke theorieën? Politieke waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, worden uitgedrukt en deels gerechtvaardigd in het kader van een normatieve politieke theorie. In de *eerste* plaats geldt hier derhalve datgene wat in zijn algemeenheid ook op individuen van toepassing is. Iemand die politiek wil denken of handelen zonder te vertrekken uit politieke waarden of beginselen is richtingloos. Men kan op een 'redelijke', 'verstandige' of 'zakelijke' wijze het belang van bepaalde

waarden formuleren, bepaalde waarden tegen elkaar afwegen of de geschikte instrumenten ter verwezenlijking van waarden zoeken. Wat men echter niet kan, is louter 'redelijk', 'praktisch', 'realistisch' of 'nuchter' zijn. In de praktijk zijn dit evenzovele eufemismen voor visieloosheid en opportunisten.

In de *tweede* plaats kan men in het politieke domein niet zonder normatieve politieke theorieën daar deze coherente en heldere articulaties (en deels rechtvaardigingen) zijn van doorgaans onsamenhangende en tegenstrijdige intuïties over het Goede leven en de Goede maatschappij. Men heeft deze articulaties nodig om duidelijke afwegingen te kunnen maken en om publieke steun te kunnen mobiliseren voor een politiek program. Een wezenlijk onderdeel van democratische politiek is immers de verwerving van steun op basis van beredeneerde omschrijvingen van het algemeen belang en van een nastrevenswaardige, betere samenleving. Dit maakt politiek als collectieve wilsuiting mogelijk.

In de *derde* plaats zijn de normatieve theorieën onontbeerlijk als gevolg van de onherleidbare diversiteit aan, geregeld onverenigbare, waarden. In het kader van een politieke theorie worden deze waarden op een beargumenteerde wijze tegen elkaar afgewogen. Een politiek systeem dat niet beschikt over criteria om tegenstrijdige claims af te wegen, loopt gevaar aan overbelasting en immobilisme ten onder te gaan. Evenzo wrekt een gemis aan normatieve politieke theorieën en bijgevolg aan beredeneerde afwegingen zich door een onvermogen om genomen beslissingen te rechtvaardigen en te legitimeren. Wat rest is een beroep op macht. Het is echter in iedere gemeenschap, niet alleen de politieke, onverstandig om in een te groot aantal gevallen zijn toevlucht tot het laatste te zoeken: zij holt de politieke legitimiteit uit. Zo zal het ressentiment dat inmiddels in de samenleving is opgebouwd als gevolg van de, niet inhoudelijk verdedigde en waarschijnlijk ook niet *inhoudelijk* te verdedigen, 'herstructurering' van de verzorgingsstaat, niet eenvoudig met een, door de politiek aangezwengelde, publieke discussie over 'burgerschap' geneutraliseerd kunnen worden.

Mensen kunnen, resumerend, niet zonder waarden, zonder normatieve politieke theorieën en zonder politiek, de permanente discussie en onderhandeling tussen pleitbezorgers van afwijkende

particuliere belangen en van afwijkende definities van het algemeen belang. Kunnen politieke beginselen en normatieve politieke theorieën echter verouderen? En zo ja, in welk tempo zou dit kunnen gebeuren? Hoe dringend kan dus een 'modernisering', een 'aanpassing aan de realiteit', van een politieke theorie gewenst zijn? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, dient te worden ingegaan op de vraag waarop de plausibiliteit en realiteitswaarde van een theorie zijn gebaseerd (cf. Blokland 1995b: 25-30).

Het spreekt, in de *eerste* plaats, voor zich dat een theorie coherent en intern consistent moet zijn. Dat theorieën in de regel confligerende waarden bevatten, doet hier niets aan af: het gaat er juist om dat deze in het kader van een theorie op een redelijke wijze tegen elkaar worden afgewogen.

In de *tweede* plaats hangt de plausibiliteit van een theorie af van de mate waarin zij recht doet aan onze, onder meer via de verschillende wetenschappen verkregen, *kennis* van mens en maatschappij. Omdat wij bijvoorbeeld *weten* dat mensen sociale wezens zijn, die eerst dankzij sociale interactie hun talenten kunnen ontplooien, is een politieke theorie welke is gebaseerd op een puur atomistisch mens- en maatschappijbeeld, weinig overtuigend (cf. Taylor 1979). Evenzo weten wij inmiddels dat macht de neiging heeft te corrumperen en dat het dus verstandig is om haar enigszins te spreiden en aan beheersingsmechanismen onderhevig te maken.

Hiermee samenhangend is het, in de *derde* plaats, van belang in welke mate de theorie overeenkomt met onze reeds intuïtief aangehangen, doch zelden coherent en ondubbelzinnig gearticuleerde, waarden. Deze waarden vinden onder meer hun neerslag in de door ons gehanteerde, in eeuwen gerijpte, concepten en categorieën in termen waarvan wij gewoon zijn over mens en maatschappij te denken (cf. Berlin 1962, 1988). Zo kunnen wij het concept 'mens' slechts bevatten in categorieën als goed en slecht, waar en onwaar, vrijheid en dwang, geluk en ongeluk. Het zou dus tamelijk excentriek en ook onnavolgbaar zijn om iemand als een menselijk wezen aan te duiden, maar er tegelijkertijd bij te vermelden dat noties als waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid, hoop en angst voor hem of haar geen enkele betekenis bezitten. Dienovereenkomstig zijn sommige waarden onlosmakelijk met het concept 'mens' verbonden, hetgeen overigens opnieuw duidt op de mogelijkheid een minimum aan

universele waarden te onderscheiden. Berlin stelt dat wanneer hij iemand zou treffen voor wie het geen enkel verschil uitmaakt of zij tegen een steentje schopt of haar familie uitmoordt, hij niet geneigd zal zijn, zoals consistente relativisten, om haar louter een enigszins afwijkende moraliteit toe te schrijven. In plaats daarvan zal Berlin spreken van 'krankzinnigheid' en 'onmenselijkheid'; hij zal haar beschouwen als een gek, zoals iemand die denkt dat zij Napoleon is, gek is. Met andere woorden: hij zal een dergelijk wezen niet werkelijk als een 'mens' zien (Berlin 1962: 166). Normatieve politieke theorieën die, kortom, strijdig zijn met wat wij doorgaans belangrijk in het leven achten en met onze gezamenlijke, in concepten en categorieën opgeslagen, (empirische én normatieve) common sense noties over mens en maatschappij verdwijnen op de mestvaalt van de geschiedenis van het denken. De vandaag steeds meer gepoënerde, en door velen ook gaarne geloofde, stelling dat 'alles kan', is dus kennistheoretisch onjuist.⁸⁷

In welke zin en in hoeverre kunnen politieke beginselen en theorieën nu verouderen? Theorieën, waarin beginselen worden uitgedrukt en gerechtvaardigd, dienen allereerst recht te doen aan onze reeds bestaande morele intuïties. Deze intuïties over fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, barmhartigheid, solidariteit zijn tamelijk stabiel en universeel. Het is mogelijk, niets kan in het leven worden uitgesloten, dat ze kunnen en zullen veranderen, maar dat dit geschiedt binnen een tijdvak van een decennium of een eeuw, is hoogst onwaarschijnlijk, zeker binnen het kader van één culturele traditie.

Dienovereenkomstig is het weinig aannemelijk, dat een normatieve politieke theorie verouderd of irrelevant wordt omdat onze morele intuïties omslaan. Hoe abstracter en fundamenteeler hierbij de waarden, hoe kleiner hun variatie.

De plausibiliteit van politieke theorieën is echter tevens afhankelijk van de mate waarin zij rekenschap geven van onze kennis van mens en maatschappij. Deze kan in de loop van de tijd groeien (en *is* ook daadwerkelijk gegroeid), maar plotselinge drastische toenemingen doen zich zeer zelden voor. Ook wat dit betreft is er derhalve geen hoge omloopsnelheid van normatieve politieke theorieën te verwachten. Hetzelfde kan worden opgemerkt met betrekking tot de

eis van interne consistentie: onze formele opvattingen over wat consistent mag worden genoemd, zijn aan weinig verandering onderhevig.

Ondanks het voorgaande kan men echter niet om de vaststelling heen, dat normatieve politieke theorieën geregeld aanpassing behoeven aan zich veranderende maatschappelijke omstandigheden. Een reden hiervoor is dat de gewichten van waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, in enige mate per situatie kunnen variëren. Een verandering van de omgeving heeft dus gevolgen voor de prioriteiten die men stelt en voor de doelen die men nastreeft. De aanpassingen die in de regel het meest gewenst zijn, betreffen nochtans de *instrumenten* welke men geschikt acht om bepaalde doeleinden te realiseren. Instrumenten kunnen op een gegeven moment inadequaat of inferieur blijken te zijn (geworden), onwenselijke neveneffecten hebben (gekregen) of achterhaald worden door technologische vernieuwing. Binnen de sociaal-democratie hebben velen bijvoorbeeld lange tijd gedacht dat bedrijven onder beheersing van de centrale overheid gebracht dienden te worden, wilden de burgers een reële mogelijkheid bezitten het beleid van bedrijven democratisch te controleren. Uit ervaring weten wij inmiddels dat een dergelijke constellatie een aantal onwenselijke neveneffecten heeft: een enorme bureaucratisering en een centralisering van de macht die onder meer leiden tot immobilisme, verkokering, ondoelmatigheid, onbeheersbaarheid en machtsmisbruik. Bij het gelijk gebleven doel - democratie, gelijkheid, politieke vrijheid - moeten derhalve andere instrumenten worden gezocht. Te denken valt dan, wij komen hier dadelijk op terug, aan een gedecentraliseerd economisch systeem waarin de markt in stand wordt gehouden en de bedrijven onder beheer worden gebracht van de desbetreffende werknemers.

De plausibiliteit en realiteitswaarde van politieke beginselen en normatieve politieke theorieën zijn, zo kan worden geresumeerd, betrekkelijk stabiel en de grootste mutaties zijn in de regel te verwachten op het gebied van de gekozen instrumenten. Niettemin moet worden geconstateerd dat de sociaal-democratische beweging zich de laatste jaren, onder de vlag van 'modernisering', van tal van haar traditionele fundamentele beginselen heeft ontdaan en tal van

opvattingen, waarden en doeleinden heeft aanvaard die gewoonlijk werden toegeschreven aan liberalen. Hier is geen goede rechtvaardiging voor. Het goeddeels volledig van onze politieke agenda verdwijnen van de betreffende beginselen, opvattingen, doeleinden kan weinig te maken hebben met ontwikkelingen in onze morele intuïties of in onze kennis van mens en maatschappij. Zij kunnen derhalve nog altijd op zeer plausibele wijze worden verdedigd, hetgeen in de praktijk ook blijkt te gebeuren.

Een voor de sociaal-democratie belangrijk en treffend voorbeeld zal dit wellicht verduidelijken. Sociaaldemocraten zijn van oudsher, het woord zegt het al, democraten geweest. Dit is er de belangrijkste verklaring van dat wij ons, al een eeuw geleden, los hebben gemaakt van het marxisme. Wezenlijk voor een democratie is dat daar waar bindende besluiten worden genomen, degenen die zich door deze besluiten gebonden weten, er recht op hebben invloed uit te oefenen op, zinvol te participeren in, de betreffende besluitvorming. Het geldt, zowel binnen de sociaal-democratie als het liberalisme, als vanzelfsprekend dat de staat een voorbeeld is van een instituut waarin dergelijke, voor anderen bindende, beslissingen worden genomen en dus een voorbeeld is van een instituut dat democratisch gecontroleerd behoort te worden. Sociaaldemocraten onderscheiden zich traditiegetrouw van een belangrijk deel der liberalen in de opvatting dat ook in de economische sector tal van verreichende, voor anderen evenzo bindende, besluiten worden genomen en dat deze besluiten dus evenzeer onder democratische controle behoren te vallen. De volstrekt logische en tijdloze argumenten hiervoor zijn, nog niet zolang geleden, uiterst helder geformuleerd door de Amerikaanse politicologen Charles Lindblom en Robert Dahl. Het is interessant juist deze theoretici aan te halen omdat zij, na bijna hun volledige carrière (gewild of ongewild) gefungeerd te hebben als apologeten van de bestaande, in hoge mate door het vrije ondernemerschap gekenmerkte, Amerikaanse sociaal-economische orde, op zeer gevorderde leeftijd in een aantal belangrijke opzichten het sociaal-democratische licht zagen. Wat deze meningsverandering interessant maakt is dat dit gebeurde in een periode waarin, zoals gesteld, tal van traditionele sociaal-democratische beginselen tamelijk plotseling als hopeloos verouderd en overtollige ballast

overboord werden gezet. De ontwikkeling in het denken van deze sociaalliberalen verliep hiermee in precies tegengestelde richting als die van het merendeel van de Europese sociaal-democratische leiders en opiniemakers. Het feit dat dit kan gebeuren, is een indicatie dat de veranderingen die de standpunten der sociaaldemocraten in de laatste vijftien jaar hebben ondergaan, geen door objectieve omstandigheden afgedwongen 'modernisering' zijn.

Een kenmerk van het oorspronkelijke denken van Dahl en Lindblom in de jaren vijftig en zestig is dat een democratie wordt gezien als een voortdurend onderhandelingsproces tussen vertegenwoordigers van verschillende belangengroeperingen. Op tal van niveaus en in tal van organen wordt in de samenleving geloofd en geboden over schaarse goederen: over macht, vermogen, inkomen, informatie, kennis.⁸⁸ Dahl en Lindblom veronderstelden hierbij dat alle relevante belangen werden vertegenwoordigd, dat nieuwe of onderbelichte belangen al snel nieuwe belangenorganisaties zouden opwekken en dat de vele bestaande organisaties elkaar *grosso modo* in evenwicht hielden. Aldus werd op indirecte wijze een mate van volkssoevereiniteit bereikt - ook voor Dahl en Lindblom het uiteindelijke democratische doel - welke op directe wijze, louter via politieke partijen, verkiezingen, parlementen, onbereikbaar zou zijn. Hoewel niet werd ondersteld dat de invloeden die de betreffende organisaties uitoefenen, aan elkaar gelijk waren (dit zou ook onredelijk zijn: waarom zou bijvoorbeeld een organisatie met tien miljoen leden evenveel invloed moeten hebben dan een met duizend leden?), maakten beiden op dit terrein geen wezenlijke onderscheiden tussen verschillende soorten belangengroeperingen. In 1976 noemen Dahl en Lindblom dit echter 'een onvergeeflijke fout': de rol die het bedrijfsleven in onze 'polyarchieën' speelt, is van een fundamenteel andere orde dan die van andere belangengroeperingen. Binnen het werk dat beide auteurs sindsdien hebben geschreven, vormt deze kwestie een centraal thema.

Het is, zeker vandaag, niet ongebruikelijk om te veronderstellen dat ondernemingen in een marktsysteem volledig worden gecontroleerd en worden gestuurd door de wensen van de consument en dus in feite te zamen een machteloos instituut vormen. Lindblom acht dit echter in toenemende mate een naïeve gedachte. Ondernemers, betoogt hij

onder meer in *Politics and Markets* (1977: 152-7), hebben een belangrijke 'discretionaire' macht: zij kunnen (en moeten) tal van beslissingen nemen die hen niet via de markt door de consumenten worden opgelegd. De consumenten zijn in de eerste plaats niet geheel competent en kunnen via reclamecampagnes en dergelijke worden gemanipuleerd. De beslissingsmacht van de producenten neemt bijgevolg evenredig toe met de incompetentie van de afnemers. In de tweede plaats beschikt een consument te allen tijde over niet meer dan een vetorecht: hij of zij kan hooguit besluiten een product niet aan te schaffen. Het initiatief tot de productie van een specifiek goed ligt echter altijd bij de fabrikant. In de derde plaats dienen ondernemers tal van keuzen te maken over investeringen en productieprocessen die zij niet kunnen baseren op ondubbelzinnige marktgegevens, op tot uitdrukking gekomen consumentenvoorkeuren. Zo liggen de ontwikkeling van de conjunctuur en van de preferenties van de consumenten hiervoor te veel open. Ook levert de markt geen antwoord op de vraag of men zijn winst, dan wel omzet moet maximaliseren en of dit op de korte, dan wel lange termijn moet gebeuren. Buitengewoon groot is de beslisruimte van ondernemers, in de vierde plaats, met betrekking tot de uiterst belangrijke 'instrumentele' keuzen die gemaakt worden ten behoeve van het productieproces. Het gaat hier om zaken als de aan te wenden technologie, de plaats van vestiging, de organisatie van het werk, en de salarissen van en andere baten voor de ondernemers. In de vijfde plaats, tenslotte, kunnen ondernemers op eigen gezag besluiten nemen over de omvang en het karakter van hun 'public relations', sponsoractiviteiten en advertentiecampagnes, over de bezetting van de topposities, de omvang van hun ondersteuning aan onderwijs en onderzoek, en de steun aan politieke partijen en hun verkiezingscampagnes.

Ondernemers zijn, kortom, in de bestaande democratieën belangrijke *publieke* functies toegewezen. De onderwerpen waarover zij beslissen - inzake de aanwending van materiële en immateriële hulpbronnen van een gemeenschap - zijn van de politieke agenda gehaald en hun besluiten komen tot stand zonder democratische controle. Hiermee is de publieke rol van ondernemers echter nog lang niet beschreven: zij kunnen een invloed uitoefenen op het beleid van de overheid welke door geen enkele andere belangengroepering

wordt geëvenaard. Hun geprivilegieerde positie in deze, schrijft Lindblom (1977: 172-3), is te danken aan het feit dat een landsbestuur niet onverschillig kan staan tegenover de banen, prijzen, nationale producten, groeicijfers, levensstandaarden welke in hoge mate door beslissingen binnen het bedrijfsleven worden bepaald. Een hoge werkloosheid of inflatie, een economische depressie, een teruglopende of te langzaam stijgende welvaart, zelfs een bedrijfssluiting, kunnen een regering ten val brengen. Een regering stelt zich derhalve tot taak te bevorderen dat het bedrijfsleven zijn publieke functies optimaal vervult: haar eigen legitimiteit is hiervan afhankelijk. Bij alles wat zij doet - of het nu gaat om fiscaal, monetair, sociaal, milieu- of buitenlands beleid - houdt zij rekening met de effecten op het bedrijfsleven. Daarenboven verschaft zij, al dan niet op verzoek, subsidies, speciale belastingfaciliteiten, verzorgt zij een infrastructuur, een economische wetgeving en een scholingssysteem, bevordert zij de export, belemmert zij zo nodig via tariefmuren de import, steunt zij onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe producten, enzovoorts.⁸⁹ De relatie tussen de overheid en het bedrijfsleven heeft daarbij in een vrije markteconomie één zeer specifiek kenmerk: de overheid kan niets afdwingen of opdragen, zij kan ondernemingen hooguit tot iets stimuleren of bewegen. Hiertoe dienen ondernemingen gunsten te worden verleend en voordelen te worden geboden. Alle hierboven genoemde maatregelen zijn hier voorbeelden van: zij vormen geen bevelen, geboden of opdrachten, maar stimuli, lokmiddelen en prikkels.

Het is derhalve een groot misverstand, schrijft Lindblom (1977: 173) dat een marktsysteem slechts bestaat uit de relaties tussen aanbieders en vragers en dat de aankoop van hun goederen en diensten voldoende is om producenten er toe te brengen hun functies te vervullen. Op een dergelijk fundament kan geen enkele volwaardige economische productie van de grond komen. Overheden in op de markt geïntereerde systemen hebben van oudsher en tot op de dag van vandaag uitvoerig in de markt geïntervenieerd, met juridische, economische en sociale maatregelen, om het economisch leven aan te wakkeren en ook mogelijk te maken. En hoe meer zij met de economische sector verbonden raakten, hoe groter hun publieke legitimiteit afhankelijk werd van het presteren van deze sector. Ondernemers zijn daarom in de ogen van vertegenwoordigers van de

overheid geen behartigers van willekeurige belangen. Het zijn functionarissen die onmisbare publieke functies vervullen en de betrokkenen zijn zich hier uitstekend van bewust: zo nodig zullen zij de politici en de ambtenaren hier fijntjes aan herinneren. Om deze bijzondere positie van het bedrijfsleven in te zien, heeft men dus geen samenzweringstheorie nodig. 'Business', schrijft Lindblom, 'simply needs inducements, hence a privileged position in government and politics, if it is to do its job.' (1977: 175)

Het bedrijfsleven en de overheid zijn, met andere woorden, in een innige symbiose verstrengeld. Hun interactie geschiedt via, niet voor burgers toegankelijke, directe onderlinge onderhandelingen en beraadslagingen, en, belangrijker, op indirecte wijze, via anticipatie op elkaars belangen. Daarnaast krijgen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ook zitting in met beslisbevoegdheden toegeruste bedrijfs- en handelsorganen (Lindblom 1977: 185-7). In een neo-corporatistisch systeem als Nederland is dit in nog veel grotere mate het geval dan in landen als de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. De belangrijkste politieke consequentie van de geprivilegieerde positie van het bedrijfsleven is volgens Lindblom, dat polyarchieën *de facto* door twee verschillende groepen leiders worden geregeerd of beheerst en dat slechts één van deze twee, de politici, enigszins is onderworpen aan democratische controle. Daarenboven ondergraaft de exclusieve positie van de ondernemers de reeds betrekkelijk beperkte mogelijkheden van de burgers om, via democratische regels en procedures, invloed op het landsbestuur uit te oefenen. Politici en ambtenaren zijn immers niet alleen de lastdragers van de burgers, maar ook van het bedrijfsleven (Lindblom 1977: 189-90).

Private ondernemingen, zeker wanneer zij de enorme afmetingen van vandaag hebben, passen, zo concluderen Lindblom en Dahl, niet in een waarlijke democratie en vreemd genoeg zijn er ook geen (normatieve) democratietheorieën waarin rekenschap wordt gegeven van hun bijzondere positie. Deze leemte proberen beide auteurs in hun werk in de jaren tachtig en negentig op te vullen. Beiden zoeken op inventieve wijze⁹⁰ naar alternatieve sociaal-economische ordeningen waarin een grotere politieke gelijkheid en volkssoevereiniteit wordt gerealiseerd dan in het huidige systeem van 'corporate capitalism' het geval is. Hoewel beiden ook geregeld een

aanmerkelijk grotere overheidsinterventie in het economisch leven bepleiten, gaat hun aandacht hierbij primair uit naar systemen waarin de werking van de markt en de autonomie van individuele bedrijven zoveel mogelijk worden gehandhaafd. Aldus kunnen een te grote centralisatie van de macht en een allesomvattende, inefficiënte en rigide bureaucratie worden voorkomen. Lindblom (1977, 1984) en vooral Dahl (1982, 1985) houden in deze geest vooral een krachtig pleidooi voor vormen van arbeiderszelfbestuur. In zijn *A Preface to Economic Democracy* (1985) geeft Dahl hiervan een nadere beschrijving en een diepgaande rechtvaardiging. Hij staat een systeem voor van ondernemingen waarin elk bedrijf eigendom is van, en democratisch wordt bestuurd door, de mensen die er in werkzaam zijn. De mensen die verbonden zijn aan de betreffende *self-governing enterprises*, nemen, al dan niet via hun vertegenwoordigers, bindende besluiten over beloningen, investeringen, werkwijzen, werkverhoudingen, et cetera. Zij doen dit evenwel binnen de grenzen die worden bepaald door de markt en de overheid. De laatste instantie is hierbij de vertegenwoordiger van de gehele demos.

Dahl behandelt verschillende rechtvaardigingen van een dergelijke ordening. Zo gaat hij in op het, volgens hem in verschillende opzichten plausibele, argument dat een democratie binnen bedrijven een meer egalitaire spreiding van politieke hulpbronnen bevordert alsmede de kwaliteit van de landelijke democratie. Voor wat betreft het laatste valt dan te denken aan een toeneming van het vermogen tot moreel-verantwoordelijk handelen, een vermogen dat binnen een grootschalige maatschappij als de onze, waarin de gevolgen voor anderen van zijn handelen nauwelijks voor het individu waarneembaar zijn, in veel mindere mate tot ontwikkeling wordt gebracht dan in een te overzien bedrijf (Dahl 1985: 96-110). De volgens Dahl sterkste rechtvaardiging van zelfbesturende ondernemingen luidt echter: "If democracy is justified in governing the state, then it is also justified in governing economic enterprises. What is more, if it cannot be justified in governing economic enterprises, we do not quite see how it can be justified in governing the state" (Dahl 1985: 135, cf. 111). De argumenten die hier in de regel tegenin worden gebracht (werknemers zijn incompetent om hun bedrijf te leiden, zij richten hun bedrijf te gronde daar zij consumptie prefereren boven investeringen, het privé-eigendom van bedrijven is

een grondrecht, et cetera) beschouwt Dahl stuk voor stuk als onhoudbaar (1985: 111-140). Op al deze, voor sociaaldemocraten niet onbekende, argumenten en tegenargumenten hoeft echter niet op deze plaats te worden ingegaan.⁹¹

Het ging hier namelijk om iets anders. Het ging hier om de vraag in hoeverre politieke beginselen en normatieve politieke theorieën kunnen verouderen. Kunnen de overtuigingskracht en de realiteitswaarde dermate drastisch afnemen als, volgens velen, de laatste jaren met name de sociaal-democratie is overkomen? Eerder werd geconstateerd dat de plausibiliteit van een normatieve politieke theorie, alsmede van de beginselen die in haar kader worden geformuleerd en gerechtvaardigd, tamelijk duurzaam is en zelden onder invloed van wijzigingen in de omgeving belangrijk zal veranderen. Het waren vooral de instrumenten die somtijds bijstelling behoeften. Ter adstructie werd ingegaan op het politieke beginsel, dat daar waar voor anderen bindende beslissingen worden genomen, deze beslissingen aan democratische controle onderhevig moeten zijn en op de overtuiging van sociaaldemocraten, dat dit beginsel ook van toepassing is op de economische sector. De argumentaties die de laatsten daarvoor in het verleden hebben geformuleerd, wijken niet sterk af van de recentelijke verdedigingen van Dahl en Lindblom.⁹² De laatste jaren hebben sociaaldemocraten dit beginsel en zijn argumentaties echter nagenoeg laten vallen. Het streven de economische sector onder democratische controle te brengen, via welk instrument of in welke vorm dan ook, is als achterhaald, onpraktisch of irreëel afgedaan. Hier zijn geen goede argumenten voor. Dat juist Dahl en Lindblom in dezelfde periode en in vergelijkbare maatschappelijke omstandigheden dit streven benadrukken en hiervoor vergelijkbare, uiterst houdbare, argumentaties geven als binnen de sociaal-democratie gebruikelijk was, is hier een belangrijke indicatie van. Het demonstreert tevens dat wanneer op een bepaald moment in de geschiedenis specifieke waarden en politieke theorieën schijnbaar algemeen geaccepteerd worden - zoals vandaag het economisch liberalisme tot de eindoverwinnaar van de geschiedenis is verklaard -, geenszins is bewezen dat andere waarden verouderd zijn, geen realiteitswaarde zouden hebben of op geen steun zouden kunnen rekenen. Het kan ook duiden

op, wat Lindblom (1990) heeft genoemd, ‘impairment’: de beperking door belanghebbenden van de maatschappelijke discussie, van de ideeën en opvattingen die in de samenleving circuleren. Van het laatste is hoogstwaarschijnlijk vandaag de dag sprake. De door de sociaaldemocraten vertoonde ‘aanpassing aan de realiteit’ heeft niet betekent dat men zich heeft ‘gemoderniseerd’, maar dat men een eerloze nederlaag heeft geleden tegen degenen die het meeste belang hebben bij een bestendiging van de status quo. Dit is erg genoeg. Men maakt de situatie echter nog erger, nog uitzichtlozer, wanneer men deze nederlaag niet toegeeft, maar er een (zelf)overwinning van maakt. Dan heeft men niet alleen een slag verloren, maar ook de oorlog.

Register van namen

- Achterhuis, H. 214, 218-9
Adang, M. 218
Ahrendt, H. 176
Akkermans, H.J.M. 23
Albeda, W. 148
Allen, G.A. 215
Anstadt, M. 64
Aristoteles 53, 163

Barber, B.R. 72, 172, 176
Becker, F. 49
Beckhoven, A. van 145
Benton, T. 83, 206
Berg, H.O. van den 122-3
Berg, J.Th.J. van den 66, 205
Bergmann, F. 170
Berlin, I. 70-1, 92, 185, 189-90
Bever, A.M. 204
Bogt, T. ter 215
Bolkestein, F. 207

Bomhoff, E. 156-7
Bourdieu, P. 56, 61, 78, 204
Brinkmann, A. 26
Brouwer, E. 29

Carter, R. 85
Church, G.J. 145
Cipolla, C.M. 217
Connolly, W.E. 206
Corpeleijn, A.W.F. 141-2
Cummings, M.C. 15-16, 32

D'Ancona, H. 44, 126, 128, 203, 209-10
Dahl, R.A. 35-8, 192-3, 196-8
Dales, G. 211
Dam, M. van 220
Diels, D. 172-80, 201, 215
Doorman, S.J. 78
Doorn, J.A.A. van 148, 166, 168-9

Dryzek, J.S. 38
 Dworkin, G. 85

 Eerenbeemt, H.F.J. van den 160
 Elfring, T. 150
 Engbersen, G. 147-8
 Etzioni, A. 34, 38-9, 67, 219

 Frankfurt, H.G. 72
 Friedman, M. 154-5
 Fukuyama, F. 53

 Ganzeboom, H. 28, 30, 75, 125, 202, 209, 211
 Geelhoed, L.A. 158, 212
 Giddens, A. 172
 Glotz, P. 136, 165
 Goodin, R.E. 38
 Gorz, A. 150-4, 160-8, 176, 179, 181-2, 216, 218
 Goudriaan, R. 211
 Grauwe, P. de 53-66, 69-70, 75-80, 84-5, 89-90, 94-6, 116, 204-5

 Grip, de A. 141-2, 214

 Habermas, J. 167, 176
 Haes, L. de 119
 Hirschman, A.O. 133
 Hekkert, P. 119
 Hobbes, Th. 219
 Hoof, J. van 141
 Huxley, A. 87

 Jahoda, M. 214

 Kalma, P. 49, 148-9, 174, 220
 Kinneging, A.A.M. 205
 Kleinig, J. 68
 Kleinknecht, A. 156-8
 Klíma, I. 209
 Knulst, W.P. 25-6, 28, 75, 97, 123-4, 201-2, 206, 209
 Konings, N. 125, 211-2

 Lasswell, H.D. 35, 186
 Lehning, P.B. 38

Lindblom, Ch. E. 35-8, 192-9, 220
 Lindley, R. 72
 Locke, J. 219
 Lof, E. 144, 149
 Lowi, Th. 37
 Lukes, S. 65, 68-9, 206

 Maas, I. 125, 211
 MacPherson, C.B. 219
 Madonna 17
 Manen, H. van 204
 Mannheim, K. 218
 Marx, K. 65, 163
 Michielse, H.C.M. 218
 Mill, J.S. 70, 72, 88-9
 Mooij, J.J.A. 77-8
 Mourik, M. 207
 Musil, R. 165
 Myerscough, J. 27, 32, 124

 Nicolai, A. 210, 212
 Noord, van den P.J. 216

 Norman, R. 91-2
 Nozick, R. 86, 88
 Nuis, A. 46, 204, 210

 Olson, M. 59
 Oosterbaan, W. 126-8

 Parekh, B. 67-8
 Parijs, Ph. van 172, 174
 Pascal, B. 175
 Paz, O. 208
 Putnam, R.D. 176

 Ranshuysen, L. 123, 209
 Ritzer, 168
 Roer, F. van de 100
 Rosanvallon, P. 172, 176
 Ruigrok, W. 155
 Ruiter, F. de 128

 Schor, J.B. 144-5, 159, 161-3, 214, 218
 Schnabel, P. 120

Simons, R. 120-2

Steenbergen, B. van 148-9,
215

Storr, A. 67

Swaan, A. de 61

Taylor, Ch. 71-2, 91-4, 107,
167, 169-71, 186-7, 189, 219

Thatcher, M. 22

Timmer, J. 137, 212

Tocqueville, A. de 14, 176,
219

Trommel, W. 143

Tromp, B. 49, 50

Tulder, R. van 155

Ultee, W. 146

Vall, M. van de 34, 36

Vargas Llosa, M. 86

Verdaasdonk, H. 204

Verkleij, H. 147

Walzer, M. 92

Weber, M. 160, 166, 169

Wiesand, A.J. 25

Wijers, H. 178

Winsemius, P. 217

Wolfson, D. 148, 216

Young, R. 72

Zalm, G. 178

Zijderveld, A.C. 40, 219

Literatuur

- Achterhuis, H. 1984. *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn: Ambo.
- Achterhuis, H. 1988. *Het rijk van de schaarste, Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, Baarn: Ambo.
- Adang, M. 1990. Over socialisme en kunstopvoeding in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw, in: Westen, M.G. (red.) *Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief*, Leiden: Martinus Nijhoff.
- Akkermans, H.J.M., Hofstee, A., Otten, M., Schalijs en Veldheer, V.C. (eds.) *Handboek Cultuurbeleid*, Den Haag, VUGA, two volumes.
- Allen, G.A.(1979) *A sociology of friendship and kinship*, *Studies in Sociology*, No.10, London: George Allen & Unwin.
- Barnes, S.H., Kaase, M.(et al.) 1979. *Political Action: Mass participation in five Western democracies*, Beverly Hills: Sage.
- Beckhoven, A. van. 1991. Werkscholieren op de arbeidsmarkt, *Jeugd & Samenleving*, Nr.8, p.502-10.
- Becker, F. and Kalma, P. 1991. Het vak van de politiek, *Socialisme en Democratie*, Nr. 2.
- Bergh, G. van den (1987) Kunstbeleid: alle macht aan de lobby's, *Socialisme en Democratie*, Nr. 5.
- Berlin, I. 1950. Political ideas in the twentieth century, in: *Four essays on liberty*, Oxford, Oxford U.P., 1984
- Berlin, I. 1953) Historical inevitability, in: *Four essays on liberty*, ibid
- Blokland, H.T. 1991a. *Vrijheid Autonomie Emancipatie, Een politiekfilosofische en cultuurpolitieke beschouwing*, EBURON, Delft.

- Blokland, H.T. 1991b. Waardenloze macht en interventiewetenschap (beschouwing over: Doorn, van, J.A.A. (1988) Rede en Macht). *Socialisme en Democratie*, Nr. 7/8.
- Blokland, H.T. 1992. Raad voor de Kunst blijft bij kwaliteitscriterium, *Nederlandse Staatscourant*, Nr.46, 5.III.1992, p.6.
- Blokland, H.T. 1993. Planning in Dutch cultural policy: An attempt at Mixed-scanning, *Acta Politica*, Jg.XXVIII, Nr.2.
- Blokland, H.T. 1994. Sociaaldemocratische politiek en cultuur in een marktliberaal tijdperk, in: Kalma, P. en Van Dulken, H.(red.) *Sociaal-democratie, Kunst, Politiek, Beschouwingen over een sociaal-democratisch kunstbeleid*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/Boekmanstichting, p.9-41.
- Blokland, H.T. 1995. *Wegen naar Vrijheid: Autonomie, Emancipatie en Cultuurpolitiek in de Westerse Wereld*, Amsterdam, Boom, 1995
- Brinkmann, A., et al. (eds.) (1990) *Lesen im internationalen Vergleich*, Teil 1, Mainz, Stiftung Lesen.
- Brouwer, E., Hopstaken, P. en Meulenbeek, H. 1994. *De financiële positie van beeldend kunstenaars*, Rijswijk, Universiteit van Amsterdam (ESO)/Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 1992. *Jaarboek Cultuur 1992*, 's-Gravenhage, SDU/Uitgeverij
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 1993. *Enquête Beroepsbevolking 1992*, Voorburg/Heerlen
- Church, G.J. 1993. What happened to the great American Job? *Time*, No.47, p.18-22.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1989) *Negentig jaren statistiek in tijdreeksen*, 's-Gravenhage, SDU/Uitgeverij, reeks 69.

- Cipolla, C.M.(1976) *Before the Industrial Revolution; European Society and Economy, 1000 - 1700*, London: Methuen.
- Corpeleijn, A.W.F. 1992. De kwaliteit van nieuwe werkgelegenheid, *Economisch Statistische Berichten*, 5.II.1992.
- Cummings, M.C. & Katz, R.S.(eds.) 1987. *The patron state: Government and the arts in Europe, North America and Japan*, New York, Oxford University Press.
- Dahl, R.A. 1956. *A preface to democratic theory*, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Dahl, R.A. 1982. *Dilemmas of pluralist democracy*, New Haven, Yale U.P.
- Dahl, R.A. 1985. *A preface to economic democracy*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Dahl, R.A. 1986. *Democracy, Liberty and Equality*, Oslo, Norwegian University Press
- Dahl, R.A. 1989. *Democracy and its critics*, New Haven and London, Yale University Press.
- Dahl, R.A. 1991. Reflections on 'A preface to democratic theory', *Government and Opposition, An International Journal of Comparative Politics*, Vol.26, No.3
- Dahl, R.A. and Lindblom, C.E. (1953) *Politics, Economics and Welfare, Planning and Politico-economic Systems Resolved into Basic Social Processes*, Chicago, Chicago U.P.
- Doorn, J.A.A. van. 1984. Anatomie van de verzorgingsstaat, in: De Beus, J.W. and Van Doorn, J.A.A. (ed.) *De Interventiestaat, Tradities – ervaringen – reacties*, Amsterdam, Boom Meppel.
- Doorn, J.A.A. van 1988. *Rede en Macht*, 's-Gravenhage, VUGA.
- Dror, Y. 1964. Muddling through – 'science' or inertia, *American Sociological Review*, 4, Vol. 29.

- Dryzek, J.S. 1990. *Discursive democracy, Politics, policy and political science*, Cambridge, Cambridge U.P.
- Engbersen, G. 1990. *Publieke Bijstandsgeheimen, Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*, Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Elfring & Kloosterman (1989) De Nederlandse Job Machine, *Economisch Statistische Berichten*, Jg.74, Nr.3718, p.737-40.
- Elfring, T., Van der Aa, W. en Kloosterman, R.C. 1991. *Perspectieven voor werkgelegenheid in de dienstensector; een internationaal vergelijkende analyse*, WRR Werkdocument W 56, 's-Gravenhage.
- Etzioni, A. 1967. Mixed scanning: a 'third' approach to decision-making, *Public Administration Review*, 4, Vol. 27
- Etzioni, A. 1968. *The active society: a theory of societal and political processes*, New York, Free Press.
- Etzioni, A. 1986. Mixed scanning revisited, *Public Administration Review*, Vol. 46, Nr. 1, p. 8-14.
- Etzioni, A. 1991. *A Responsive Society: Collected essays on guiding deliberate social change*, San Francisco/Oxford, Jossey-Bass
- Feist, A. and Hutchison, R.(eds.) 1990. *Cultural trends in the eighties*, London, Policy Studies Institute.
- Frissen, P.H.A. 1991. *De versplinterde staat, over informatisering, bureaucratie en technocratie voorbij de politiek*, Alphen aan de Rijn, Samson
- Fukuyama, R. 1989. The end of history? *The National Interest*, Summer, 1989.
- Galbraith, J.K. 1992. *Culture of contentment*, London: Sinclair-Stevenson.
- Ganzeboom, H. 1989. *Cultuurdeelname in Nederland, Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*, Assen/Maastricht, Van Gorcum

- Ganzeboom, H. & Haanstra, F. 1989. *Museum en Publiek*, Rijswijk, Ministerie van WVC.
- Geelhoed, L.A. 1983. *De interveniërende staat*, The Hague, Staatsuitgeverij.
- Geelhoed, L.A. 1994. 1994: Uitdagingen voor het sociaal-economisch bestel, *Economisch Statistische Berichten*, Jg.79, Nr.3943.
- Glötz, P. 1992. *Die Linke nach dem Sieg des Westens*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Goodin, R.E. 1982. *Political Theory and Public Policy*, Chicago.
- Gorz, A. 1980. Afscheid van het proletariaat (*Adieux au prolétariat, Au delà du socialisme*; vert. M. Roelofs) Amsterdam, Van Gennep, 1982
- Gorz, A. 1989. *Critique of Economic Reason, (Métamorphoses du Travail, Quête du Sens*, vert. Handyside & Turner), London/New York: Verso.
- Grip, A. de en R. Dekker. 1993. Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1985 - 1990, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Jg.9, Nr.3.
- Habermas, J. 1975. *Legitimation Crisis*, Boston, Beacon.
- Haes, de L. 1992. Gevangene van de eigen vrijheid: elitecultuur en massacultuur (deel 2), *De Nieuwe maand*, nr.1
- Hekkert, P. & Van Wieringen, P. 1993. *Oordeel over kunst: kwaliteitsbeoordelingen in de beeldende kunst*, Rijswijk, Rijksuniversiteit Utrecht/Ministerie van WVC.
- Hoof, J. van. 1990. *De arbeidsmarkt als arena, Arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief* (diss.), Amsterdam, SUA.
- Ijsselmuiden, van P.G. 1992. Cultuurwetgeving: van Kaderwet naar specifiek beleid, in: *Handboek Management Kunst en Cultuur*, Den Haag, VUGA.

- Kalma, P. 1982. *De Illusie van de 'Democratische Staat'*. Deventer, Van Loghum Slaterus (WBS-cahiers).
- Kalma, P. 1988. *Het socialisme op sterk water: veertien stellingen*, Deventer, Van Loghum Slaterus (WBS-cahiers).
- Kalma, P. 1992. Hoezo Arbeidsparticipatie, *Socialisme & Democratie*, Jg.49, No.4.
- Knulst, W.P. 1989. *Van vaudeville tot video; empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (diss.), Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, Sociale en Culturele Studies – 12.
- Knulst, W.P. & Kalmijn, M. 1988. *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdsbesteding aan de media in de periode 1975 - 1985*, Deel 1, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, Cahier Nr.66
- Knulst, W.P. & Kraaykamp, G. 1992. Stijgend scholingsniveau, afnemende belezendheid. Verschuivingen in het gebruik van media tussen 1955 en 1990, *Massacommunicatie, Wetenschappelijk Kwartaalschrift voor Communicatie en Informatie*, Jg.20, No.1.
- Kroft, H. (et al.) 1989. *Een tijd zonder werk, Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*, Leiden: Stenfert Kroese.
- Langenberg, B.J. 1992. Podiumkunsten in de tang, *Economisch Statistische Berichten*, 6 mei 1992.
- Lehning, P.B. 1986. *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid* (thesis), Delft, EBURON.
- Lindblom, Ch.E. 1959. The science of muddling through, *Public Administration Review*, Vol. 19.
- Lindblom, Ch.E. 1965. *The intelligence of democracy; Decision making through mutual adjustment*, New York, Free Press

- Lindblom, Ch.E. 1968. *The policy-making process*, Englewood Cliffs Prentice-Hall
- Lindblom, Ch. E. 1975. Sociology of planning: thought and social interaction, in: Morris Bornstein (ed.) *Economic Planning East and West*, Cambridge (Mass.), Ballinger
- Lindblom, Ch.E. 1977. *Politics and Markets*, New York, Basic Books
- Lindblom, Ch.E. 1979. Still muddling, not yet through; *Public Administration Review*, Vol. 39
- Lindblom, Ch.E. 1982. Another State of mind, *American Political Science Review*, Vol. 76
- Lindblom, Ch. E. 1984. The accountability of private enterprise: Private – no. Enterprise – yes, in: Tinker, T. (ed.) *Social accounting for corporations: Private enterprise versus the public interest*, New York, Markus Wiener Publishing
- Lindblom, Ch. E. and Braybrooke, D. (1963) *A strategy of decision*, New York, Free Press
- Lof, E. 1992. Arbeidsparticipatie: een gesprek, *Socialisme & Democratie*, Jg.49, Nr.1.
- Lof, E. en Weusten, S. 1993. Ziek van het werk, *Intermediair*, Jg.29, Nr.20.
- Lowi, Th. J. 1969. *The end of liberalism*, New York, Norton & Company
- Lukes, S. 1985. *Marxism and morality*, Oxford: Clarendon Press.
- Macpherson, C.B. 1962. *The political theory of possessive individualism*, Oxford, Oxford U.P.
- Manley, J.F. 1983. Neo-Pluralism: A class analysis of pluralism I and pluralism II, *The American Political Science Review*, Vol. 77.

Michielse, H.C.M. 1980. *Socialistische vorming, Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-democratie sinds 1900* (diss.), Nijmegen: SUN.

Myerscough, J., Simoneau, F.N., Marschall, M., Kleberg, C.J. 1994. *National cultural policy in the Netherlands*, Council of Europe, National cultural policy reviews programme, Report of an European group of experts, Strasbourg.

Neve, J.H. & Renooy, P.H. 1988. *Kinderarbeid in Nederland; Een verkennend onderzoek naar omvang en verschijningsvormen van kinder- en jeugdarbeid in Nederland*, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Noord, P.J. van den en J. Groot. 1994. De arbeidsmarkt in België en Nederland, *Economisch Statistische Berichten*, Jg.79, Nr.3944.

Offe, C. 1983. *Contradictions of the welfare state*, London, Hutchinson.

Oosterbaan, W. 1993. Vertellen waarom kunst moet is taak van de minister, *NRC-Handelsblad*, 22. november 1993

Partij van de Arbeid. 1951. *De Weg naar Vrijheid: Een Socialistisch Perspectief* (Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid) Amsterdam, De Arbeiderspers, Deel 1.

Partij van de Arbeid (1992) *Niemand aan de kant, Om de toekomst van de verzorgingsstaat*, Rapport Commissie Wolfson, Amsterdam.

Partij van de Arbeid (1993) *Wat mensen bindt, Verkiezingsprogramma 1994 - 1998*, Amsterdam.

Policy Studies Institute (PSI) *Cultural Trends*, London.

Popper, K.R. 1945. *The open society and its enemies*, (two vol.), London, Routledge & Kegan Paul

- Popper, K.R. 1957. *The poverty of historicism*. London, Routledge & Kegan Paul
- Raad voor de Kunst 1991. *Om het bestaan van kwaliteit, Vooradvies ten behoeve van het tweede Kunstenplan*, The Hague, 29 February 1992
- Raad voor de Kunst 1992a. *Advies Kunstenplan 1993-1996*, The Hague, 29 February 1992
- Raad voor de Kunst. 1992b. *Vervolgadvies Kunstenplan 1993-1996*, The Hague, 1 Juni 1992.
- Schmitter, P.C. 1983. *Democratic theory and neo-corporatist practice*, Social Research, Vol. 50.
- Schnabel, P. 1993. Massakunst en elitecultuur, De politieke dimensie van kunst, in: H. van Dulken en P. Kalma (red.) *Sociaal-democratie, kunst, politiek: beschouwingen over een sociaal-democratisch kunstbeleid*, Amsterdam, Wiardi Beckmanstichting
- Schor, J.B. 1991. *The Overworked American, The Unexpected Decline of Leisure*, Basic Books.
- Schumpeter, J.A. 1943. *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, Unwin University Books, 1981
- Schuyt, C.J.M. 1992. Een hardnekkige paradox, in: *De zittende klasse*, Uitgeverij Balans.
- Smithuijsen, C. 1989. Openbare cultuur en privatisering, in: Dulken, H. van, and Jansen, T. (ed.) *Het leven als leerschool, portret van Emanuel Boekman*, Amsterdam, Boekman Foundation.
- Sociaal en Cultureel Planbureau 1986. *Advies cultuurwetgeving, Cultuurbeleid in historisch, beleidsanalytisch en juridisch perspectief*, Rijswijk, Nr.5
- Sociaal en Cultureel Planbureau. 1989. *Reacties op werkeloosheid*, Sociale en Culturele Studie nr.13, Alphen aan den Rijn, Samsom

- Sociaal en Cultureel Planbureau. 1990. *Sociaal en cultureel rapport*, Rijswijk, VUGA
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1992) *Sociaal en cultureel rapport*, Den Haag, VUGA.
- Steenbergen, B. van. 1992. De arbeidsmaatschappij, nieuw begin of begin van het einde? *Beleid & Maatschappij*, Jg.XIX, Nr.3.
- Stokkink, Th. (ed.) 1989. *De cultuur elite van Nederland, Wie maken en breken de kunst*, Amsterdam, Balans.
- Swaan, A. de 1988. *In care of the state: health care, education and welfare in Europe and the USA in the modern era*, Cambridge: Polity Press.
- Taylor, Ch. 1989. *Sources of the self, The making of the modern identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Ch. 1991. *The Ethics of Authenticity*, Cambridge (Mass.) and London: Harvard University Press.
- Ter Bogt, T. 1990. *Andere wereld; Jongeren en vrije tijd*, Amersfoort: Uitgeverij Giordano Bruno.
- Trommel, W. en De Vroom, B. 1992. Een korter arbeidsleven, *Socialisme & Democratie*, Jg.49, Nr.10.
- Tromp, B. 1990. *Het einde van de politiek?* Schoonhoven, Dubio Boeken.
- Tromp, B. 1991. *Partijvernieuwing?* Socialisme en Democratie, Nr. 1
- Tweede Kamer der Staten Generaal, *Handelingen, 43ste uitgebreide commissievergadering*, Vaste Commissie voor welzijn en cultuur, Nota Cultuurbeleid, 15 and 22 Juni 1992.
- Vall, van de, M. 1980. *Sociaal beleidsonderzoek; een professioneel paradigma*, Alphen aan den Rijn, Samson

- Vall, van de M. 1987. Data-based sociological practice, a professional paradigm, *American Behavioral Scientist*, Vol. 30, Nr. 6, p. 644-660
- Vall, van de M. 1990. De structuur van ongestructureerde problemen: een rationale methode tot effectuering van beleid, in: Braak, van de, H.J. (ed.), *Rationaliteit en Beleid, Hoofdstukken uit de Rotterdamse sociologie*, De Lier, Academisch Boeken Centrum.
- Vall, van de M. 1991. The clinical approach: a triangulated method of program evaluation and adjustment, *Knowledge and Policy*, Vol.4, Nr. 3.
- Verkleij, H. 1988. *Langdurige werkloosheid, werkhervatting en gezondheid* (diss.), Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Weber, M. 1919. Politics as a vocation (Politik als Beruf), Gerth, H.H. en Wright Mills, C.(1948)(eds.) *From Max Weber: Essays in Sociology*, London: Routledge.
- Weggemans, T.(red.) 1985. *Solidariteit, Over wat mensen verbindt*, Utrecht/Antwerpen, Aula.
- Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van. 1991. *Adviesaanvraag door de minister van WVC aan de Raad voor de Kunst over het beleid van de sector Kunsten*, Rijswijk, 25 October 1991.
- Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van. 1992. *Knipselkrant-Special*, Rijswijk.
- Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van. 1993a. *Investeren in Cultuur, Nota Cultuurbeleid 1993 - 1996*, Den Haag, SDU Uitgeverij
- Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van. 1993b. *Cultuurbeleid in Nederland*, Nationaal rapport, Raad van Europa, Europees programma voor de evaluatie van nationaal cultuurbeleid, Rijswijk
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990) *Een werkend perspectief; arbeidsparticipatie in de jaren 90*, Den Haag: SDU.

Wiesand, A.J. et al. (eds.) 1991. *Participation in cultural life, papers presented to the European Round Table on Cultural Research*, Bonn, Archiv für Kulturpolitik.

Wildavsky, A. 1964. *The politics of the budgetary process*, Boston, Little Brown.

Wimmer, M. 1992. *Description and analysis of Austrian cultural policy*, Council of Europe, European programme for the appraisal of cultural policies, National report, Strasbourg, 1993

Zijderveld, A.C. 1983. *De culturele factor*, Culemborg, Lemma, 1988.

Zijderveld, A.C. 1991. *Staccato Cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*, Utrecht: Lemma.

Eindnoten

¹ De hier gepresenteerde cijfers betreffen uitsluitend de *receptieve* cultuurparticipatie. Met betrekking tot de zeker zo belangrijke *actieve* participatie, de amateuristische kunstbeoefening, werden tot voor kort niet of nauwelijks cijfers verzameld en werd door de landelijke overheid nauwelijks een beleid gevoerd. Het lijkt erop dat er meer mensen actief dan receptief in de kunsten participeren en dat de sociale ongelijkheid in deze actieve vorm van participatie minder groot is dan binnen de receptieve vorm (zie: Knulst en Van Beek 1991).

² Laaggeschoolden die zijn geboren *na* 1950 reduceerden hun leestijd tussen 1975 en 1990 van 4,5 naar 3,2 uur per week, een afneming van 29%. Voor laaggeschoolden die zijn geboren *voor* 1950 bedroeg deze reductie 16%: van 6,1 naar 5,1 uur per week. Middelbaar en hoger geschoolden die zijn geboren *na* 1950 brachten hun leestijd terug van 5,6 naar 4,5 uur, een afneming van 20%. Dezelfde groep geschoolden, maar nu geboren *voor* 1950, reduceerde haar leestijd slechts met 1,5%: van 7,3 naar 7,2 uur per week (Kraaykamp & Knulst 1992: 32).

³ Het aantal bezoeken per 1000 inwoners aan gesubsidieerde toneelvoorstellingen nam tussen 1965 en 1990 af van 151 naar 35. Het aantal bezoeken aan gesubsidieerde concerten schommelde in dezelfde periode rond de 90 en dat aan opera, operette, ballet en dans te zamen rond de 35 (SCP 1992: 309; Knulst 1989: 238) De laatste jaren is overigens sprake van een enigszins groeiende belangstelling voor opera, dans en ballet.

⁴ In Nederland groeide bijvoorbeeld de belangstelling voor de musea op het terrein van bedrijf & techniek tussen 1970 en 1986 met 253% en die voor kunstmusea met 141% (Ganzeboom & Haanstra 1989: 17). In 1989 werd 20% van het totale aantal bezoeken afgelegd aan kunstmusea, 31% aan musea op het gebied van geschiedenis, 14% op dat van de natuur-historie en 19% op dat van 'bedrijf en techniek' (CBS 1992: 49).

⁵ In het vervolg van dit essay wordt de situatie beschreven van de jaren 1992-96. In de procedure ten behoeve van het kunstenplan 1996-2000 zijn enkele wijzigingen ten opzichte van de vorige

procedure doorgevoerd. Hierop wordt later teruggekomen.

⁶ Een inzicht hierin geeft de 'Knipselkrant Special' van het toenmalige Ministerie van WVC over het (advies) Kunstenplan. Deze bevat circa 600 berichten die gedurende de periode maart - juli 1992 in de schrijvende pers over dit onderwerp zijn verschenen.

⁷ Een sprekend voorbeeld is de berichtgeving over de korting op de podiumkunsten subsidies. Door de instellingen aldus te dwingen meer eigen inkomsten te genereren, hoopte de minister te bewerkstelligen dat kunstenaars iets meer rekening zouden houden met de voorkeuren van het publiek. De kloof die tussen de professionele kunstwereld en het publiek is gegroeid, zou aldus iets kleiner kunnen worden. Deze kloof was namelijk volgens de minister *mede* ontstaan omdat de inkomsten van kunstenaars, als gevolg van de overheidssubsidies, nauwelijks meer afhankelijk zijn van de publiekspreferenties (WVC 1992a: 36-8). Bijna alle media presenteerden deze maatregel als een pure bezuinigingsoperatie, waartoe de minister van cultuur gedwongen zou zijn door de minister van financiën.

⁸ In de eerste termijn geven alle politieke partijen na elkaar een eerste algemene reactie op de voorstellen van de minister, die daarop in *zijn* eerste termijn reageert. De daaropvolgende termijnen of debatrondes worden doorgaans steeds specifiek.

⁹ Ter verbetering van de Kunstenplanprocedure stelde hij zelfs voor om de evaluaties die de Raad voor de Kunst heeft gemaakt van de uit- en opvoeringen van de gesubsidieerde gezelschappen, alsmede de reacties hierop van de betrokkenen, 'in het dossier op te nemen', opdat eventuele onjuiste waarderingen door de Kamer gecorrigeerd kunnen worden (Handelingen: 13). Dit zou impliceren dat de leden van de Tweede Kamer het werk van de Raad voor de Kunst gaan overdoen en zich nog meer dan thans gaan bezighouden met wat feitelijk de details van het beleid zijn. Tevens zou men het oude uitgangspunt, dat politici niet behoren te oordelen over specifieke kunstuitingen, volledig laten vallen. Dit laatste gebeurde overigens nu reeds door pleidooien te houden voor de subsidiëring van specifieke instellingen.

¹⁰ Kop in de Volkskrant over de plannen inzake het orkestenbestel in het ontwerp-kunstenplan: 'Flodderig, abominabel en vooral dom, dom, dom.' (26.X.91) NRC-Handelsblad over hetzelfde onderwerp:

`onbehouwen en rigide standpunten van WVC' (5.III.92). Over het advies-Kunstenplan van de Raad voor de Kunst: `Springdance acht tijd rijp om de messen te slijpen', `Schandalig advies Raad voor de Kunst' (Utrechts Nieuwsblad, 4.III.92), `Felle kritiek op het advies-Kunstenplan "Cultuurroof, belediging, kaalslag"'(Parool, 4.III.92) Over de Cultuurnota: `In de wereld is weinig zo tegenstrijdig als de hoogdravende woorden en de desastreuze maatregelen van deze minister van cultuur' (NRC, 8.V.92) `Stel besluit Kunstenplan uit, anders chaos compleet' (Trouw, 28.V.92) `Kunstenplan is een gotspe' (Parool, 30.V.92), `Subsidiekorting veroorzaakt "aardverschuiving"' (Volkskrant, 2.VI.92) `Kunstenplan brengt sector grote schade toe' (Volkskrant, 2.VI.92) `Noodsituatie kunsten vergt 12 miljoen extra' (Het Binnenhof, 2.VI.92), `Directeur is razend' (Algemeen Dagblad, 16.V.92).

¹¹ De, in reactie op het Kunstenplan opgerichte pressiegroep Kunsten '92, waarbij 140 instellingen waren aangesloten, in een landelijke advertentie-oproep aan de leden van de Tweede Kamer: "de minister heeft bijna al onze plannen naast zich neer gelegd", "onaanvaardbare verarming van het culturele klimaat" (NRC 13.VI.1992) Over haar weinig opwekkende ervaringen met de berichtgeving in Nederland schreef D'Ancona in 1995 in *Socialisme & Democratie* (Jg.52, Nr.7/8): "Journalisten kunnen van muggen olifanten maken; van politieke wrijvingen oorverdovende botsingen, van vermeende scheve schaatsen van politici dodelijke uitglijers... Er is niemand die de pers durft te bekritisieren. De boodschapper gaat vrijuit, ook al klopt er geen moer van het boodschappenmandje. De media in Nederland zijn onschendbaarder dan Hare Majesteit."

¹² Inmiddels is inderdaad de volgorde in de procedure veranderd (soms heeft publiceren zin). Ten behoeve van het Kunstenplan 1997-2000 diende de Staatssecretaris van Cultuur in 1995 eerst een discussienotitie in bij de Tweede Kamer (*Pantser of Ruggegraat: Uitgangspunten voor Cultuurbeleid*). Het is de bedoeling dat aan de hand hiervan "met het parlement gesproken wordt over de algemene uitgangspunten, de belangrijkste thema's en de majeure knelpunten betreffende het cultuurbeleid in de periode die aanbreekt." (1995: 1) De uitkomsten van deze bespreking, zo schrijft de minister, "bieden vervolgens een richtsnoer voor alle betrokkenen: de politiek ... maar ook de culturele instellingen die op basis van die uitkomsten hun

beleidsvoornemens kunnen aanscherpen en preciseren.” (1995: 1)
Een moeilijkheid van de specifieke notitie van staatssecretaris Nuis was overigens dat er dermate veel thema's en doeleinden in besproken werden, dat bijna iedere instelling er haar beleid mee kon verdedigen. De discussie in het parlement bracht daar geen verbetering in.

¹³ Ook in deze situatie is inmiddels verandering gebracht.

¹⁴ Het is dienstig om hier een onderscheid te maken tussen, enerzijds, *marktliberalen*, zoals De Grauwe, die voortbouwen op het gedachtengoed van, onder meer, de utilitaristen en de klassieke economische denkers (Smith, Ricardo) en, anderzijds, *sociaalliberalen*, zoals John Rawls, die uitgaan van een mensbeeld dat sterk is beïnvloed door de sociale wetenschappen en dat in de richting komt van dat van de sociaal-democraten, en die de samenleving als meer dan een marktsysteem zien. Mijn betoog richt zich hier, dat zal duidelijk zijn, vooral op de marktliberalen.

¹⁵ Op de vraag of Bourdieu dit nu werkelijk, in onder meer zijn *La Distinction*, heeft betoogd, of inmiddels van mening is veranderd, wordt hier niet ingegaan. Ik beperk mij tot de interpretatie van De Grauwe, die overigens overeenkomt met die van het overgrote deel van de lezers van Bourdieu. Kritiek dat ik Bourdieu onjuist interpreteer (een stelling van de Groningse socioloog Hans van Manen in een recensie van de eerdere publicatie van dit artikel in *Mens en Maatschappij* (Jg.69, Nr.1, 1994)), slaat dan ook de plank mis: ik geef slechts weer hoe anderen Bourdieu lezen. Zie tevens mijn: Over cultuurspreiding, distinctie en beschaving (in: *Boekmancahier*, Jg.2, Nr.5) en de daaropvolgende discussie met Hugo Verdaasdonk, Ton Bevers en, stiekem, Cas Smithuijsen.

¹⁶ De Grauwe's veronderstelling dat het experimenteel theater slechts vernieuwende kunst brengt en de andere theaters en ballet-, opera- en muziekgezelschappen uitsluitend traditionele kunst (1990: 126) lijkt overigens onhoudbaar.

¹⁷ Even verder in zijn betoog schrijft De Grauwe dat de kunst 'ge-intellectualiseerd' is en nog slechts door een kleine groep ingewijden kan worden begrepen. De vraag is hoe deze klacht zich verhoudt tot het door hem geconstateerde gebrek aan 'vernieuwende' kunst (zie ook de volgende noot).

¹⁸ Dit komt overeen met de bevindingen van onderzoek in Nederland

(zie het zesde opstel van deze bundel). De interpretatie van deze trend is echter gans anders. Daar waar De Grauwe de kloof tussen het (grote) publiek en de podiumkunstenaar (op sommige plaatsen in zijn boek) mede verklaart uit het te *traditionele* kunstenaanbod, zoekt men in Nederland doorgaans een oorzaak in het te *avantgardistische* aanbod! Er van uit gaande dat het grote publiek in het algemeen conservatiever is dan de kunstenaar, dringt zich hier overigens de vraag op hoe de (volgens De Grauwe gewenste) vernieuwing in de kunst kan worden bevorderd door (zoals hij voorstelt) de markt zwaarder en het politieke/bureaucratische subsidiemodel minder te laten wegen.

¹⁹ Een probleem is opnieuw hoe De Grauwe dit hermetisme kan verklaren wanneer, zoals hij beweert, de leden van de commissies die beslissen over de subsidieverlening, net als het grote publiek, een sterke conservatieve en traditionele voorkeur hebben en daarom ongeschikt zijn vernieuwing in de kunst te ontdekken en te bevorderen.

²⁰ In het rapport valt onder meer te lezen: “[..] de mens wordt hoofdzakelijk gedreven door de wens zijn eigen welzijn veilig te stellen”; “het belang van allen is in hoge mate gediend met handelingen die slechts ondernomen worden om het eigenbelang te dienen”; “De samenleving is niet het gevolg van een belangstelling van de mens voor andere mensen op zich, maar het uitvloeisel van het wederzijdse voordeel dat mensen hebben bij voortdurende samenwerking, arbeidsverdeling en ruil. De interesse voor elkaar als mens op zich ontstaat pas in en door de samenleving.”; “[..] de volgroeiheid van het individu is iets wat ... als gegeven moet worden beschouwd”; “[..] de mens is in wezen sterk. Wil hij zijn doeleinden na kunnen streven, dan moeten anderen hem met rust laten en hem niet belemmeren. Ze hoeven niets te doen. Hij redt zich wel.”; “De bescherming van het individuele domein is ... de grondslag en toetssteen voor vrijwel alle staatstaken.” (VVD 1988: 9 respectievelijk 10, 13, 19, 36, 87)

²¹ Het betreffende rapport, schrijft Van den Berg, ‘zet twee eeuwen historische ontwikkeling van denken en doen buiten de deur en tegelijk de hele sociaal-wetenschappelijke ontwikkeling, in het bijzonder de psychologie, de sociologie en de politieke wetenschap.’ (Van den Berg 1988: 5). Wellicht ten overvloede: ‘Het orkest van de achttiende eeuw’ is een door Frans Brüggen geleid orkest dat tracht

orkestwerken uit de achttiende eeuw op een zo authentiek mogelijke wijze ten gehore te brengen.

²² Een aantal passages in deze en volgende paragrafen is overgenomen uit: Blokland 1995.

²³ De mensen die louter uit distinctiedrang participeren worden hier buiten beschouwing gelaten. Dit omdat degenen die uitsluitend naar theater, concert en musea gaan in de hoop daar, zich over hun aanwezigheid verbazende, burens, superieuren en kennissen tegen te komen, niet deelnemen aan *kunstzinnige*, maar aan sociale activiteiten. Hiermee wil uiteraard niet zijn beweerd dat dit soort sociale drijfveren geen rol spelen in het culturele leven. Ook is het evident dat onder meer recensenten een belangrijke rol spelen in het aanschaffen van boeken en muziekdragers of in het bezoeken van voorstellingen en musea. Het met behulp van anderen maken van een keuze uit het overweldigende aanbod is nochtans iets anders dan het bevatten en appreciëren van de uiteindelijk gekozen cultuuruiting.

²⁴ Wim Knulst en Paul van Beek hebben er overigens in dit verband terecht op gewezen, dat de distinctietheorie moeilijk kan verklaren dat in Nederland, in verhouding tot de *receptieve* kunstparticipatie, gemiddeld ongeveer vijf keer zo veel mensen actief deelnemen aan vormen amateuristische kunstbeoefening. Waarom zou een dermate groot aantal mensen, in vaak grote eenzaamheid, zo veel tijd en energie investeren in het zelf onder de knie krijgen van viool, penseel en toneeltekst, wanneer zij vooral, of zelfs uitsluitend, streven naar onderscheiding en distinctie. Is het met dit doel voor ogen niet aanzienlijk eenvoudiger en met name *doelmatiger* om ergens, samen met vele anderen, passief in een zaal te gaan zitten? (Knulst en Van Beek 1991: 11-2)

²⁵ Meer of minder uitgewerkte formuleringen van dit dilemma zijn, onder andere, te vinden in: Lukes 1974; Connolly 1972; Benton 1982; Blokland 1991a en 1995.

²⁶ Het is een verontrustende ontwikkeling dat de algemene vorming binnen het voortgezet onderwijs steeds meer onder druk komt te staan. De curricula van met name de lagere vormen van beroepsonderwijs worden in toenemende mate aangepast aan de eisen van de arbeidsmarkt. Omdat deze onderwijsvormen vooral worden gevolgd door kinderen uit de lagere strata, wordt de achterstand die deze mensen reeds hebben ten opzichte van kinderen

uit de hogere milieus niet gecompenseerd - wat men van een op emancipatie gericht onderwijsstelsel zou mogen verwachten -, maar juist *vergroot* (cf. Adviesraad Voortgezet Onderwijs 1991: 1, 12, 131 en 134).

²⁷ Het gaat in dit geval dus om reeds gevormde preferenties: bij socialisatie wordt, nogmaals, in tegenstelling tot bij paternalisme, niet tegen de bestaande voorkeuren ingegaan, daar er zich nog nauwelijks eigen preferenties hebben ontwikkeld. Het veranderen van socialisatiestructuren, opdat mensen met meer alternatieven worden geconfronteerd zodat zij reëler keuzen kunnen maken, is dus niet noodzakelijk paternalistisch van aard.

²⁸ Een hiermee verbonden vraag is overigens of er uitspraken mogelijk zijn over de kwaliteit van de verschillende media: is het geschreven woord al dan niet een beter medium om informatie over te dragen dan het beeld (zie hiervoor: Blokland 1995: 308-16)?

²⁹ Overigens wordt in dezelfde nota enerzijds benadrukt dat de overheid de beleidsvrijheid van de bibliotheken volledig moet respecteren opdat de laatste gevrijwaard worden van politieke en levensbeschouwelijke invloeden, terwijl anderzijds wordt erkend dat de overheid het recht en de plicht heeft om te toetsen in welke mate de bibliotheken 'het algemene nut' dienen (1994: 14). De vraag is dan natuurlijk op grond van welke criteria de overheid dit laatste zou moeten doen. Het lijkt evident dat dit slechts kwalitatieve, cultuur-politieke criteria kunnen zijn.

³⁰ Niet minder triest is, dat deze vervlakking en uniformering door tal van personen, instellingen en politieke partijen juist is voorspeld en dus in hoge mate voorkomen had kunnen worden. Men was tot deze voorspelling in staat omdat men onder meer gebruik kon maken van de ervaringen in landen als Italië en Frankrijk, landen waar de ether eerder 'vrij' werd gegeven dan ten onzent. Zo waarschuwde de Wiardi Beckmanstichting van de PvdA in 1980 voor de 'massificatie en vervlakking' (1980: 3), en voor de 'sterke tendens tot eenzijdigheid, vrijblijvendheid en concessies aan de gemiddelde smaak' (1980: 39) die commerciële televisie naar Amerikaans model met zich mee zou brengen. Vergelijkbare zorgen werden er geuit in het rapport *Massa- of Kassacommunicatie?* (1981) van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA. De commercialisering zou leiden tot een 'afstemming van het product op een groot publiek' en tot

programma's waarin zou worden ingespeeld `op de menselijke behoefte aan onmiddellijk resultaat zonder verdere inspanning'. Zelfs een `pragmatische vervlakking van het menselijk bewustzijnsleven' behoorde tot de mogelijkheden (1981: 15). Beide politieke partijen waren de mening toegedaan dat de omroep dermate belangrijk was voor de cultuur en voor het goed functioneren van de democratie, dat nimmer mocht worden toegestaan dat hij met andere dan cultuurpolitieke oogmerken geëxploiteerd zou worden. Het was onder meer de VVD die zich tegen deze `paternalistische', `conservatieve' opvatting verzette. Mede met een beroep op `de vrijheid van het individu' maakte deze partij zich sterk voor de commerciële omroep en voor quasi-commerciële omroepen als TROS en VOO, die het bestel van binnenuit ondermijnden (zie bijvoorbeeld VVD/Keja 1981). De vrijheid voor de ondernemer is er inderdaad gekomen, met alle voorspelde gevolgen vandien. Vandaag is het echter uitgerekend de VVD die, bij monde van haar politiek leider Bolkestein, waarschuwt voor de schaduwzijden van commerciële omroepen en pleit voor overheidsingrijpen. Het laatste gebeurt bijvoorbeeld in de notitie *Media and Democracy* die Bolkestein in juni 1996 presenteerde op een congres van de Liberale Internationale. Bolkestein betoogt hierin dat de groeiende concurrentie tussen televisiezoekers een bedreiging vormt voor de democratie: in plaats van een grotere diversiteit aan nieuws en gezichtspunten te scheppen, veroorzaakt deze concurrentie volgens hem een steeds grotere uniformiteit. Mede daardoor ontstaat een groeiende gerichtheid op incidenten en personen. Bolkestein meent derhalve dat de overheid moet ingrijpen om deze tendenties tegen te gaan. Getuigt hij hiermee van een kort geheugen, van een `pragmatische vervlakking van het menselijk bewustzijnsleven' of van hypocrisie?

³¹ Zo deelde de Europese Commissie in 1977 in een missive mede, dat "de door de culturele werkers vervaagdigde werken en de door hen geleverde prestaties ... produkten en diensten (zijn) waarop de regels van de gemeenschappelijke markt evenzeer van toepassing zijn als op andere produkten en diensten." (Geciteerd in: Mourik 1989: 27)

³² Dit is echter tot nu toe uitdrukkelijk door de politiek afgewezen. Zo schrijft de minister in de *Nota Cultuurbeleid 1993-1996* dat de publieke omroep `waardevolle programma's' van allerhande

inhouden bij een breed publiek onder de aandacht dient te brengen (1992: 62). Van de commercie wordt op dit terrein weinig verwacht. Overigens is het in dit verband altijd een, tot de verzuiling te herleiden, weeffout van het Nederlandse publieke omroepbestel geweest, dat de subsidiëring van de betreffende omroepen niet mede afhankelijk is gemaakt van een kwaliteitstoetsing van hun programma's. De inrichting van het bestel is altijd volledig gebaseerd geweest op het beginsel van 'maatschappelijke pluriformiteit'. Het lijkt echter moeilijk te verdedigen dat er op het terrein van de media buiten 'verscheidenheid' geen beoordelingscriteria aan te wijzen zijn welke los staan van de (ethische of politieke) inhoud van de boodschap. Waarom zouden de media zich hierin onderscheiden van de kunsten of de wetenschap? Ook op deze terreinen streeft men naar pluriformiteit, maar *hierbinnen* wordt wel degelijk kwaliteit onderscheiden. Indien men publieke omroepen voorschrijft een bepaald percentage van hun zendtijd te besteden aan 'informatie' of 'kunst', dan is het niet zonder meer afhankelijk van de toevallige luim van de zendgemachtigden welke programma's hier onder vallen. Evenzo zijn er redelijk breed aanvaarde, niet volledig politiek of religieus bepaalde, journalistieke maatstaven aan te wijzen om iets over de kwaliteit van onder meer een actualiteitenrubriek te kunnen zeggen.

³³ Anders dan vandaag geregeld wordt gesuggereerd, was deze bescherming bepaald niet ongeclausuleerd: wilden kunstenaars verzekerd zijn van steun, dan dienden zij sterk rekening te houden met de preferenties van hun beschermheren.

³⁴ In het betreffende onderzoek werden de oordelen over een aantal beeldende kunstwerken van 'geïnteresseerde leken' (in casu 12 actieve amateurs in de beeldende kunst en 14 liefhebbers) vergeleken met die van deskundige beoordelaars. In een later artikel over dit onderzoek schrijft Hekkert, dat 'bij het kwaliteitsoordeel er geen enkele overeenstemming tussen de experts en de geïnteresseerde leken [bleek] te zijn; kennelijk beoordeelden deze groepen de kwaliteit van de kunstwerken essentieel verschillend.' (1995: 28) Dit terwijl de oordelen over de 'oorspronkelijkheid' van de betreffende kunstwerken tamelijk overeenkwamen. Deze zijn echter 'bij experts in veel grotere mate gerelateerd aan hun kwaliteitsoordeel dan bij leken.' (1995: 29) Uit het onderzoek bleek voorts dat, wanneer werd uitgegaan van de gemiddelde kwaliteitsoordelen, in 73% van de

gevallen de geïnteresseerde leken een andere beslissing over een subsidieaanvraag hadden genomen, dan de experts. Hekker concludeert derhalve, dat 'het vervangen van kunstexperts in beoordelingscommissies door geïnteresseerde leken verstrekkende gevolgen zal hebben voor de kunst die gesubsidieerd wordt.' (1995: 29)

³⁵ Octavia Paz schreef reeds in zijn opstel *De kinderen van het slijk* (1974): "[...] de moderne kunst begint zijn ontkennende kracht te verliezen. Zijn ontkenningen zijn al jarenlang rituele herhalingen: rebellie is methode geworden, kritiek retoriek, overtreding ceremonie. De ontkenning is niet langer creatief." (Geciteerd door: De Haes 1992: 37)

³⁶ Op vergelijkbare wijze verklaart Wim Knulst (1996) de relatief grote belangstelling (zowel actief als receptief) waarin de amateurkunst zich vandaag mag verheugen, uit de omstandigheid dat de geïnteresseerde leek er in deze sector in is geslaagd om de professional buiten de deur te houden. De kunstwereld van de amateur sluit bijgevolg veel beter aan op de voorkeuren van het publiek, dan de kunstkring van de specialist.

³⁷ Ranshuysen (1994) concludeert aldus in haar onderzoek, dat het 'middengebied', bestaande uit complex, conventioneel toneel en toegankelijk onconventioneel toneel, uit het totale aanbod dreigt te verdwijnen. Een gevolg is dat het (potentiële) publiek niet meer in de gelegenheid is zijn culturele competentie langzaam op te bouwen. Dit werkt volgens haar de 'vertrossing' - waarmee vertegenwoordigers van de kunstwereld gaarne schermen wanneer het gesubsidieerde aanbod ter discussie wordt gesteld - in de hand: wanneer het middengebied wegvalt en het complexe, onconventionele aanbod te hoog is gegrepen of simpelweg oninteressant is, dan kunnen veel theaterliefhebbers nog louter hun heil zoeken bij commerciële producties.

³⁸ Knulst concludeerde uiteindelijk in zijn dissertatie dat er zich tussen 1962 en 1987 'onder de trouwe aanhang van de podiumkunsten in plaats van sociale spreiding juist elitevorming heeft voorgedaan,' (1989: 255). Deze conclusie wordt onder meer door Ganzeboom (1989: 178) bevestigd. Zie voor de elitevorming onder het publiek tevens: Knulst 1995: hst.5; Blokland 1995: 7.3 en 7.4.

³⁹ Een indicatie van de afnemende maatschappelijke steun voor kunstsubsidies geeft het antwoord op de enquêtevraag of deze subsidies moeten worden uitgebreid. In 1970 was 40% van de Nederlandse bevolking het (sterk) met deze opvatting eens. In 1991 gold dit nog maar voor 17%. In 1970 was 36% het (sterk) met deze opvatting oneens. In 1991 was het laatste percentage gestegen tot 58% (SCP 1994: 552). Deze afnemende steun is overigens minder dramatisch wanneer men in ogenschouw neemt, dat sinds 1970 de maatschappelijke steun voor *alle* overheidsuitgaven is gedaald (zie SCP 1994: 523).

⁴⁰ De column waar D'Ancona uit citeerde was gebaseerd op een artikel dat eerder was gepubliceerd in het blad *Acta Politica* (Blokland 1993a). Dit artikel bedroeg 8338 woorden, waarvan er in *Federatienieuws* (No.3, 1993: 16) 1077 overbleven. De aanhaling van D'Ancona besloeg 90 woorden en Warna Oosterbaan vat dit uiteindelijk samen tot het citaat 'ten volle'. De lezer zal zich kunnen voorstellen dat in dit reductieproces enige nuanceringen verloren waren gegaan.

⁴¹ In deze redenering wordt overigens voorbijgegaan aan, onder meer, de noodzaak tot politieke interventie in de markt om collectieve goederen en om reële individuele keuzevrijheid tot stand te brengen. Burgers kunnen voorts voorstander zijn van het subsidiëren van kunstenaars en kunstinstituten zonder ooit zelf van het betreffende aanbod gebruik te willen maken. Zo kunnen zij menen dat het voor het functioneren van de samenleving en de democratie gewenst is, dat er een vrijplaats bestaat waarin een kritische reflectie op deze samenleving kan plaatsvinden en waarin geëxperimenteerd kan worden met nieuwe vormen en gedachten.

⁴² K'92 is de overkoepelende belangenvereniging van kunstproducenten en -bemiddelaars. Zij werd opgericht in reactie op de onvrede die in 1992 ontstond over de Nota Cultuurbeleid 1993-1996 van de toenmalige minister D'Ancona.

⁴³ Atzo Nicolai, de algemeen secretaris van de *Raad voor de Kunst* (en tegenwoordig van de *Raad voor Cultuur*), kan zich niet vinden in dit standpunt. De reden hiervoor is echter onduidelijk. In zijn bijdrage aan het NRC-debat (11.XII.1993) schreef hij: "Natuurlijk mag van kunstenaars en zeker van kunstinstituten worden verwacht dat zij actief zoeken naar een zo groot mogelijk publiek

voor hun werk; niet dat zij het kunstbeleid legitimeren. Laat kunstenaars goede kunst maken. *Dat* levert de legitimiteit van het beleid op.” Ook Nicolai is dus van mening dat kunstenaars zich al dan niet legitimeren met hun kunstproducten. *In laatste instantie* zijn zij derhalve verantwoordelijk voor de maatschappelijke legitimiteit van kunstsubsidies. Een meningsverschil is echter wel *wie* uitmaakt, en vooral: op basis van *welke* criteria, wat ‘goede kunst’ is. Nicolai poneerde in deze dat de schrijver dezes ‘een belangrijke factor over het hoofd (had) gezien: de onafhankelijke inhoudelijke deskundigheid’ van de Raad voor de Kunst. “Daarin zitten geen vertegenwoordigers van belangengroeperingen, maar onafhankelijke deskundigen uit de culturele wereld.” Dat de leden van de *Raad van de Kunst* en de tegenwoordige *Raad voor Cultuur* uiterst betrouwbaar en integer zijn en geen belangen van particuliere kunstenaars of kunstinstellingen behartigen, staat echter niet ter discussie. Hun integriteit is er evenwel geen bewijs van dat hun gemeenschappelijk beoordelingscriteria van kunst niet beperkt en eenzijdig zijn, en dat deze criteria niet eigen zijn aan een specifieke groep. Het sluit evenmin uit dat de raadsleden gezamenlijk als een belangengroepering optreden, die niet onderdoet voor die van de medisch specialisten of de veeboeren.

⁴⁴ Het in 1995 door de Raad voor Cultuur uitgebrachte Vooradvies (*Kunst op de Groei*) ten behoeve van de cultuurnota van staatssecretaris Nuis is hier veelzeggend. Ongegeneerd opgelucht constateren de leden van de Raad hierin, dat het onderwerp ‘cultuurparticipatie’ niet langer door de verantwoordelijke bewindsman wordt genoemd als een doeleinde van het beleid (zij refereerden hierbij aan de uitgangspuntennotitie *Pantser of Ruggegraat* van staatssecretaris Nuis). De benadering in de vorige cultuurnota *Investeren in Cultuur* wordt als ‘ongenuanceerd’ bestempeld en wordt gekapitteld omdat deze ‘ertoe leidde dat de aandacht eenzijdig uitging naar publieksaantallen.’ Het laatste is opmerkelijk brutaal daar de leden van Raad in hun, voor het overgrote deel door het parlement overgenomen, adviezen ten behoeve van de vorige kunstenplanperiode simpelweg weigerden om de omvang van de publieke belangstelling op enigerlei wijze mee te wegen (cf. Blokland 1992a). Het laatste hadden zij toendertijd ook aangekondigd in hun vooradvies uit 1991, een advies met de veelzeggende, provocerende titel *Om het bestaan van kwaliteit*.

⁴⁵ Er is bij voorbeeld een empirisch verband tussen interesse voor klassieke muziek en belangstelling voor moderne symfonische (of 'serieuze') muziek. Omgekeerd is deze relatie niet aantoonbaar (Maas, Verhoeff en Ganzeboom 1990).

⁴⁶ Men kan een analogie trekken met de wetenschappen en de filosofie. Het overgrote deel van de mensen dat hier werkzaam is, is voornamelijk bezig met het bewaren en doorgeven van reeds bestaande, in eeuwen opgebouwde kennis. Die voortdurende bevestiging van datgene wat wij delen noemen wij beschaving. Zo af en toe echter loopt er iemand tussen die er in slaagt om op de schouders van zijn voorgangers en zijn tijdgenoten te gaan staan en nèt iets verder te kijken dan de omstanders. Zo iemand heet een vernieuwer. Een vernieuwer wordt ook in de wetenschap gekoesterd: er worden wetten naar hem genoemd, er worden hem prijzen toebedeeld. Niettemin zal niemand ontkennen dat de vernieuwer slechts verder heeft kunnen kijken dankzij de omstanders die hem het noodzakelijke vertrek- en referentiepunt boden. Dit referentiepunt is zoek binnen een aantal kunsten.

⁴⁷ Dit wil zeggen dat er slechts een zwak verband bestaat tussen de vraag naar en de prijs van het aanbod (zie: Goudriaan 1991). Een probleem van deze elasticiteitsmetingen is echter, dat zij van toepassing zijn op het *bestaande* publiek. Voor het *potentiële* publiek kunnen gans andere waarden gelden.

⁴⁸ De heer Pot, directeur van de Schouwburg Tilburg, maakte mij hierop attent.

⁴⁹ Dit voorstel werd eerder door Nico Konings en de schrijver dezes in een gezamenlijk artikel in de Volkskrant (21.XI.1995) geformuleerd. De furieuze, compromisloze reacties van diverse vertegenwoordigers van de kunstenwereld op dit toch betrekkelijk bescheiden voorstel illustreerden ongewild nogmaals de noodzaak de bestaande gesloten structuur open te breken. De directeur van het Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst, Geert Dales, citeert uit het gewraakte artikel: 'De burger heeft geen enkele mogelijkheid om zijn wensen en verlangens [binnen de bestaande besluitstructuur] te articuleren en te verdedigen.', en reageert hierop met: 'De werkkamer [van Konings en Blokland] moet wel op een erg hoge etage van het universiteitsgebouw liggen, anders kan ik zulke onzin niet verklaren. De burger, de gewone man heeft zijn wensen en

verlangens niet alleen verdedigd, maar ook aan de rest gedichteerd. En daar heeft de burger die paar centen van het kunstbudget helemaal niet voor nodig gehad... Het smaakmonopolie van het publiek grijnst je werkelijk overal tegemoet. Willen Blokland en Konings eens vertellen waar *ik* mijn wensen en verlangens kan articuleren!" (de Volkskrant 29.XI.1995) De raden en de fondsen vormen, met andere woorden, de laatste verdedigingslinie tegen de overal oprukkende barbarij. Wanneer de barbaren slinks achter deze linie worden gedropt, door hen mee te laten praten in de kunstraden en -fondsen, dan kunnen de geletterden helemaal nergens meer terecht. De kloof tussen 'massa' en beschaving is dus definitief en onoverbrugbaar en kan ook het beste zo diep mogelijk gehouden worden: zo functioneert zij als een natuurlijke verdedigingswal.

In de diverse reacties werd de nodige hypocrisie niet uit de weg gegaan. De onvermijdelijke Atzo Nicolai, de algemeen secretaris van de Raad voor Cultuur, stelde dat Konings en Blokland, als Japanners die ruim twintig jaar na de beëindiging van de oorlog nog in de jungle rondzwerven, een allang afgelopen oorlog voeren: "Als een [door hen beschreven] situatie al zou bestaan, was dat misschien twintig jaar geleden; nu is er weinig meer van te bespeuren. Het is jammer dat deze wetenschappers een achterhaalde karikatuur schetsen." (de Volkskrant, 29.VI.1995) Op de stelling van Nicolai dat het hier om een allang opgelost probleem gaat, reageerde Van den Berg met het bericht dat Nicolai ook moeilijk anders kan beweren, omdat hij "toen hij zes jaar geleden (dus geen twintig) nog bij het Ministerie van WVC werkzaam was, de notitie *Maatschappelijke Respons* schreef, waar precies al die dingen waar Blokland en Konings het over hebben, zoals het "gemis aan maatschappelijk draagvlak" en het "losraken van de samenleving" van de gesubsidieerde kunsten, ook door hem en de rest van het ministerie als een groot probleem werden gezien. Is dat nu opeens allemaal over?" (De Volkskrant 16.XII.1995) Om zijn gelijk te suggereren beriep Nicolai zich zelfs op onderzoek: "De stroom onderzoeken naar samenstelling en voorkeuren van (potentieel) publiek is bijna niet meer bij te houden." Inderdaad. Uit dit onderzoek blijkt echter dat vandaag hoogstwaarschijnlijk niet meer dan ongeveer 2 à 3% van de Nederlandse bevolking gebruik maakt van, bijvoorbeeld, het gesubsidieerde toneel-aanbod (Konings 1995: 36-7) en dat de betrokkenen toch moeilijk als

een doorsnede van de bevolking kunnen worden gezien.

⁵⁰ Het voorstel werd gedaan door de heren Timmer (Philips), Geelhoed (Ministerie van Economische Zaken), Van der Zwan (economisch adviseur) en Wijffels (Rabobank) tijdens een debat over de toekomst van de verzorgingsstaat in het Haagse hotel Des Indes (*NRC-Handelsblad*, 5.II.1994).

⁵¹ Het gaat hier om alle vormen van inkomsten, ook dewelke die niet door betaalde arbeid zijn verkregen. Gehuwde paren en alleenstaanden vormen de meeteenheid. In het eerste geval worden de inkomens van de partners bij elkaar opgeteld.

⁵² De productie omvat onder meer de marktwaarde van de voor de verkoop bestemde goederen en diensten en de investeringen in eigen beheer.

⁵³ Werkten de mensen tussen de 50 en 65 jaar in 1975 nog gemiddeld 15,1 uur per week, in 1990 was dit gedaald tot 11,8 uur. Daarna nam de arbeidstijd als gevolg van een stringenter uittredingsregime weer enigszins toe tot 13,2 uur in 1995. Degenen die alleen lager onderwijs hadden genoten, werkten in 1975 gemiddeld 11,3 uur, twintig jaar later 8,2 uur (SCP 1996: 411).

⁵⁴ Mensen die hoger beroeps- of universitair onderwijs hadden gevolgd gingen van 24,2 in 1975 naar 28,3 uur in 1995. Degenen tussen bijvoorbeeld de vijfendertig en vijftig jaar van 18,9 naar 24 uur (SCP 1996: 411).

⁵⁵ Jongeren tussen de 12 en 20 jaar zagen hun vrije tijd dalen van 44,2 naar 40,9 uur, en volwassenen tussen de 35 en 50 jaar van 46,9 naar 44,2 uur, terwijl de vrije tijd van de 'jong bejaarden' tussen de 50 en 65 jaar steeg van 50,5 naar 53,9 uur (SCP 1996: 412).

⁵⁶ Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt evenzo vast dat, in tegenstelling tot wat geregeld wordt aangenomen, het aantal banen aan 'de onderkant van de arbeidsmarkt' (het betreft ongeveer een derde van de totale arbeidsmarkt) sinds de tweede helft van de jaren zeventig niet ondubbelzinnig is afgenomen. Op basis van onderzoek van De Beer (1995) wordt geconstateerd, dat het aantal laag gekwalificeerde banen tussen 1977 en 1993 weliswaar met 22 per cent is gekrompen, maar dat het aantal laag betaalde banen tussen 1977 en 1991 met 13 per cent is gegroeid en het aantal betrekkingen met slechte arbeidsomstandigheden met 4 per cent (SCP 1996: 121). Gezien het sindsdien gevoerde overheidsbeleid (men denke aan de

verschillende soorten `Melkert-banen) zullen de laatste twee trends sinds 1991 zijn versterkt en zal het aantal laag gekwalificeerde banen zijn toegenomen. Met betrekking tot de flexibilisering van de arbeidscontracten stelt het SCP, dat de toeneming van het flexibel werk op de lange termijn minder sterk is dan vaak wordt aangenomen. Niettemin valt een duidelijke groeiende trend te constateren. Worden flexibele werknemers gedefinieerd als `uitzendkrachten, oproep-, afroep- en invalkrachten en werknemers van wie de arbeidsduur gewoonlijk varieert tussen een overeengekomen minimum en maximum aantal uren per week', dan is hun aandeel toegenomen van 7,9 per cent van het totale aantal werknemers in 1987 tot 10,3 per cent in 1995 (SCP 1996: 95). Vooral door de opmars van het deeltijdwerk is de traditionele voltijdse, vaste baan niettemin op zijn retour. Twintig jaar geleden behoorde 90 per cent van de banen tot deze categorie, vandaag nog maar 60 per cent (SCP 1996: 96).

⁵⁷ Tussen 1985 en 1990 groeide de beroepsgroep `winkelpersoneel en dergelijke' met 15 procent en die van `koks, kelners en serveerpersoneel' met 23 procent. In absolute aantallen en gerangschikt op een lijst van 93 beroepsklassen staan zij, voor wat betreft de groei van de werkgelegenheid, op de respectievelijk zesde en negende plaats (De Grip en Dekker 1993: 221). Een absolute groei van meer dan 10.000 banen is er tussen 1985 en 1990 ook geweest in de schoonmaakbranche en in de sector van lager dienstverlenend personeel.

⁵⁸ Dit blijkt uit een `overzicht van de ontwikkeling van de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen sinds 1993' van het College van Toezicht Sociale Verzekeringen (CTSV). Opmerkelijk is dat er voor het eerst in absolute cijfers meer vrouwen in de WAO stromen dan mannen. Omdat de arbeidsparticipatie onder vrouwen nog weliswaar ver beneden die van mannen ligt, maar snel hoger wordt, en omdat derhalve `nog meer vrouwen de psychische en lichamelijke druk van een betaalde baan gaan ondervinden, zal het aantal arbeidsongeschikten nog voor de eeuwwisseling 1 miljoen bedragen.' (NRC-*Handelsblad* 21.IX.1996)

⁵⁹ De auteurs wijzen er overigens op dat vervroegde uittrekking ook steeds meer als een *recht* wordt ervaren en dat het derhalve niet mee zal vallen om, zoals de laatste jaren gebeurt, de arbeidsparticipatie

van de betrokkenen via instrumentele beleidsmaatregelen te verhogen. Zie over de concentratie van actieven in de leeftijdscategorie van 20 tot 50 jaar tevens: WRR 1990: 285-90.

⁶⁰ Het gaat hier vooral om het aangeven van *trends*. De absolute cijfers zijn vaak onvergelykbaar met die in Nederland als gevolg van definitieverschillen.

⁶¹ Het aantal gewerkte weken nam voor mannen toe van 47,1 naar 48,5 en van 39,3 naar 45,4 voor vrouwen. Werkten mannen in 1969 nog 2054 uur per jaar, in 1987 was dit aantal gestegen tot 2152. Vrouwen gingen van 1406 naar 1711 uur (Schor 1991: 26-30). Deze toeneming geldt voor alle Amerikanen: hoog- en laagbetaalde, getrouwd of ongetrouwd, kinderen of niet. Het totale aantal uren huishoudelijk werk is tussen 1969 en 1987 constant gebleven. Mannen verrichten hiervan vandaag een iets groter gedeelte (van 621 naar 689 uur per jaar) en vrouwen een iets kleiner gedeelte (van 1268 naar 1123 uur).

⁶² De reële lonen van (de onderste) 60% van de Amerikaanse werknemers zijn de laatste 20 jaar circa 11% *gedaald*. Door langer te werken en door de intrede van meer vrouwen in het arbeidsproces, hebben de meeste gezinnen deze daling weten te compenseren.

⁶³ Hans Achterhuis (1984 en 1985) was een van de mensen met deze hoop. Zie voor de verandering in, onder andere, zijn denken over het belang van betaald werk: Lof 1992.

⁶⁴ Een ouder onderzoek waarnaar veelvuldig in dit verband wordt verwezen, is dat van de Oostenrijkse sociaal-psychologe Marie Jahoda. In haar *Die Arbeitslosen von Marienthal* (1933) onderzocht zij de psychologische gevolgen van de sluiting van een aantal belangrijke bedrijven in en rond Marienthal. De betrokken werklozen bleken ieder gevoel voor tijd en zingeving kwijt te raken. Het opstaan, slapen gaan en middageten werden de enige oriënteringspunten in een verder in alle opzichten lege dag. Op basis van haar onderzoek onderscheidde Jahoda vijf latente functies van formele arbeid: hij structureert de tijd, zorgt voor sociale interacties, draagt bij aan de verwerving van status en identiteit, biedt de mogelijkheid talenten te ontwikkelen en leert mensen doelgericht te handelen (zie Diels 1996).

⁶⁵ Uit onderzoek van de Engelse socioloog Graham Allen (1979) blijkt evenzo, dat vooral mensen uit de lagere sociaal-economische

klassen hun sociale leven grotendeels rond het werk, de collega's, hebben opgebouwd. Verliezen zij derhalve hun baan, dan komen zij al snel in een sociaal isolement.

⁶⁶ Zie in het algemeen voor de veranderende visies op arbeid sinds de jaren zeventig: SCP 1992: 112-5. De schrijvers van het desbetreffende rapport constateren een in de tijd groeiende nadruk op werk, ongeacht zijn kwaliteit en doel: 'Uiteindelijk lijkt een aanprijzing van maximale arbeidsdeelname te gaan overheersen.' (SCP 1992: 113)

⁶⁷ Van Steenbergen gaat ervan uit dat deze voorkeur van de beleidsmakers niet wordt gedeeld door de bevolking en dat het beleid ook daarom weinig succesvol zal zijn (1992: 134-5). Op basis van een onderzoek onder Nederlandse jongeren van zeventien tot negentien jaar concludeert de socioloog Ter Bogt echter, dat 'een moraal van werk als centraal zingevingselement op dit moment waarschijnlijk meer mensen aan zich onderschikt dan ooit te voren. Ook meisjes en vrouwen zien tegenwoordig in werk en carrière een levensperspectief. Voor wat de vrije tijd aangaat, is consumptie in allerlei vorm zeer belangrijk geworden.' Ter Bogt is van mening dat 'jongeren door de combinatie van werkmoraal en hang naar consumptie slecht voorbereid zijn op de toekomst. Wie zich moeilijk met eenvoudige middelen kan vermaken en werk blijvend tot een centraal element van de identiteit maakt, dreigt zich te gaan vervelen bij gebrek aan ruime financiële middelen en werk in de vorm van een baan. In die zin zal verveling een probleem worden wanneer, zoals te verwachten valt, in de nabije toekomst het aantal uren vrije tijd in ieder geval voor een bepaalde groep mensen sterk zal toenemen.' (Ter Bogt 1990: 312). Treffend zijn in dit verband ook de uitkomsten van een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1993) naar de functies die het onderwijs volgens ouders van kinderen onder de 21 jaar dient te vervullen. De arbeidsmarktgerichte functie van het onderwijs wordt in 1991 veel sterker benadrukt dan vijf jaar eerder. In 1986 werd een goede voorbereiding op de arbeidsmarkt door 59 procent van de ouders van belang geacht, in 1991 onderschrijft 74 procent dit streven (terwijl de werkloosheid in deze periode belangrijk was afgenomen). Het percentage voorstanders van meer 'vrijtijdseducatie' nam af van 15 naar 10 procent.

⁶⁸ Dit bestaat vooral uit het beter afstemmen en bij elkaar brengen

van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Een bestanddeel hiervan is echter ook dat de druk op werklozen om een baan te accepteren wordt vergroot. In het algemeen valt overigens te constateren dat de werkloze steeds meer persoonlijk aansprakelijk of schuldig wordt geacht voor zijn positie en dat zijn uitkering in toenemende mate wordt gezien als een *gunst* en niet als een recht. In dit kader passen bijvoorbeeld pleidooien om werklozen 'in te zetten' bij het opruimen van waterschade in Limburg, bij de landbouwoogst of bij het schoonhouden van de publieke ruimte.

⁶⁹ Representatief in deze is een betoog van de economen Van den Noord en Groot. Zij stellen dat de werkloosheid in Nederland en België te groot is als gevolg van te hoge reële lonen. De werkloosheid heeft deze lonen niet doen dalen. Vooral 'de ruimhartigheid van het socialezekerheidsstelsel' is hier de oorzaak van. Dit stelsel heeft een 'armoedeval' gecreëerd: het loont niet om werk te zoeken. Derhalve zal het moeten worden afgeslankt. Verder zal er in hun optiek een actief arbeidsmarktbeleid moeten worden gevoerd en kan er in Nederland 'veel vooruitgang worden geboekt ... door het afhankelijk maken van uitkeringsrechten aan actief zoekgedrag.' (1994: 41)

⁷⁰ De leden van de reeds aangehaalde commissie-Wolfson schrijven: 'Groei van de werkgelegenheid in arbeidsjaren zal slechts plaatsvinden in de diensten. De voorziene stijging van het inkomen per hoofd leidt ook tot een grotere vraag naar diensten... Het gaat dan met name om zakelijke diensten, gezondheidszorg, financiële diensten, horeca, onderwijs en detailhandel.' (1991: 18) De groei van deze dienstensector is de laatste jaren inderdaad aanzienlijk geweest. De commerciële en niet-commerciële diensten vormden in 1994 te zamen 64 per cent van de werkgelegenheid. In 1960 was dit nog 40 per cent (SCP 1996: 89).

⁷¹ Wel kan de chef dankzij zijn werkster meer uren aan betaald werk besteden. Wanneer dit specialistisch van aard is, dan zou deze werkverdeling maatschappelijk gezien tot een beter resultaat leiden. Gorz gaat er echter vanuit dat dit zelden het geval is: functies kunnen volgens hem in het merendeel der gevallen zonder veel problemen door anderen worden overgenomen. Dit (sympathieke) egalitaire standpunt lijkt te streng.

⁷² Dit komt overeen met de waarneming dat de groei van de

arbeidsproductiviteit in de marktsector de laatste jaren steeds meer afneemt. In de jaren zeventig bedroeg deze nog 4,7 per cent per jaar, in de jaren tachtig 2,6 per cent en in de eerste helft van de jaren negentig nog slechts 0,9 per cent (SCP 1996: 75). Veel van het zogenaamde 'nieuwe' werk in de dienstensector leent zich niet voor rationalisatie. Hoe meer deze sector kunstmatig wordt vergroot, hoe kleiner derhalve de totale productiviteitstijging.

⁷³ Gorz is hier wellicht te apodictisch: het komt immers ook voor dat mensen een aversie hebben tegen een bepaald soort werk en er geld voor over hebben om het anderen te laten verrichten, ook al verdienen de laatsten evenveel of zelfs meer dan zijzelf. Op macroniveau lijkt zijn waarneming echter houdbaar.

⁷⁴ Dit wordt bijvoorbeeld gedaan door Schor. Op deze manier zou de tijd die voornamelijk vrouwen aan het huishouden besteden, volgens haar, drastisch teruggedrongen kunnen worden. Deze tijd is in deze eeuw praktisch constant gebleven omdat het huishoudelijk werk bewust buiten de werking van de markt is geplaatst. Had dit werk evenwel een prijs gehad, dan was het gerationaliseerd en in omvang afgenomen (Schor 1991: 4).

⁷⁵ De economen B.M.S. van Praag en J.A. Kamps schreven in dezelfde geest in *NRC-Handelsblad* (25.IV.1995): "Dat onze arbeidsmarkt niet meer op aangename wijze te reguleren valt is naar onze mening grotendeels te wijten aan de internationalisatie. Onze grenzen zijn volledig open. Dit betekent een arbeidsmarkt die zich niet meer kan isoleren van Europa, maar ook niet van Zuid-Korea, Singapore en Thailand. *Willen wij de concurrentie handhaven dan dient de prijs van onze arbeid vergelijkbaar te worden met de prijs van evenwaardige arbeid in het buitenland. Daarin is nauwelijks ruimte voor een systeem van sociale zekerheid.* De wereld is guur geworden. De speelruimte voor een eigen politiek op het gebied van arbeidsmarkt en sociale zekerheid is illusoir." (cursivering HB) Beide auteurs pleiten om deze reden voorzichtig voor het afschermen van de westerse markt.

⁷⁶ Het lijkt tevens aanbevelingswaardig in de betreffende landen de ontwikkeling te stimuleren van vakbonden, politieke partijen en andere democratische organen. De werknemers aldaar zullen hierdoor na verloop van tijd minder worden overgeleverd aan een ongebreideld laissez-faire kapitalisme waar wij na lange strijd juist

afscheid van hadden kunnen nemen. Zij krijgen hierdoor een menswaardiger maatschappij, en wij kunnen de onze behouden.

⁷⁷ 'Ja' is het antwoord van de coauteur van het laatste VVD-verkiezingsprogramma en ex-minister Pieter Winsemius. Deze pleit er voor dat Nederlanders per dag 'een half uurtje' meer gaan werken: 'Als we onze fabrieken niet en masse willen zien verhuizen naar andere delen van de wereld, als we onze werkgelegenheid niet willen inleveren, als we niet het risico willen lopen plat te worden geconcurrereerd, dan zit er maar één ding op: onze kosten drukken. Welnu, de beste optie is in mijn ogen arbeidstijdverlenging.' Ter verdere verdediging merkt hij nog op: 'Vakbonden overschatten naar mijn gevoel het belang dat hun leden hechten aan arbeidstijdverkorting. Menig werknemer weet nauwelijks wat hij aan moet met die allemachtig grote sloot vrije tijd. Leg mensen nou eens de keus voor: *loon naar beneden en even lang werken of loon blijft hetzelfde maar iets langer werken*. Wedden dat de meerderheid voor het laatste kiest?' (*NRC-Handelsblad* 17 december 1993)

⁷⁸ Inzake de situatie in Italië citeert de historicus Carlo Cipolla een Lombardisch document uit 1595: "The year consists of 365 days, but 96 are holy days, and thus one is left with 269. Of these, a great many are lost, mostly in wintertime and even at other times, because of rain and snow. Another part of the year is lost because everyone does not always find work, except in the three months of June, July and August." (Cipolla 1976: 90)

⁷⁹ Specifieke kenmerken van de arbeidsmarkt speelden bij deze toeneming een rol. Zo werden (en worden) werknemers vaak betaald per dag of per week. Ieder uur dat derhalve langer werd gewerkt, was gratis voor de werkgever. Mensen ontvingen daarnaast dikwijls een stukloon. Daalde de prijs, dan verhoogden zij de productie, in casu de werktijden. Hierdoor zakte de prijs verder, hetgeen zij weer compenseerden door harder te werken, et cetera (Schor 1991: hst.3; Gorz 1989: hst.1 en 9).

⁸⁰ De pogingen van de bedrijven de vraag naar hun producten te stimuleren en voortdurend nieuwe behoeften te scheppen, werd derhalve aanvankelijk expliciet afgewezen door de vakbonden. Consumentisme zou de werknemers gevangen houden in de kapitalistische tredmolen. De schrijver van een pamflet uit de jaren twintig van de Amerikaanse vakbond ILGWU verklaarde: "[The worker] is

not the slave of fifty years ago... he reads ... goes to the theatre ... (and) has established his own libraries, his own educational institutions ... and he wants time, time, time, for all these things." (geciteerd in: Schor 1991: 121) Zie voor de cultuurpolitieke opvattingen en inspanningen van Nederlandse vakbonden, onder meer: Michielse 1980 en Adang 1990.

⁸¹ Deze voorkeur is, onder meer, het gevolg van het steeds belangrijker worden van secundaire arbeidsvoorwaarden als verzekeringen, vacaties en pensioenen. Omdat zij per persoon door de werkgever worden betaald en niet per uur is het veel aantrekkelijker om mensen te laten overwerken dan om extra personeel aan te nemen. Verder spreekt het voor zich dat het eenvoudiger is op conjuncturele ontwikkelingen te reageren door een vast aantal medewerkers korter of langer te laten werken, dan door het aannemen en het (door ontslagregels beperkte) ontslaan van mensen.

⁸² Voortbordurend hierop maakte Karl Mannheim het analoge onderscheid tussen *substantiële* en *functionele rationaliteit*. Van het eerste is sprake wanneer een gebeurtenis wordt gewaardeerd en begrepen vanuit een breder, moreel kader. Gepoogd wordt hier om vanuit een bepaald waardenpatroon de werkelijkheid als een betekenisvol geheel te ervaren en te bevatten. Van het tweede is sprake wanneer er georganiseerd wordt gehandeld om zo effectief en efficiënt mogelijk een bepaald doel te realiseren. In dit geval wordt ook wel van *instrumentele rationaliteit* gesproken. In dit artikel worden, enerzijds, doel-, functionele en instrumentele rationaliteit en, anderzijds, waarde- en substantiële rationaliteit als synoniemen gebruikt.

⁸³ Een vergelijkbare analyse van de opkomst van het kapitalisme en van de ongebreidelde drang naar méér is gemaakt door de filosoof Hans Achterhuis in zijn boek *Het Rijk van de Schaarste*. Ook hij constateert dat 'schaarste een modern verschijnsel is, dat in traditionele samenlevingen nauwelijks bekend was.' (1988: 30) Dit laat zich verklaren door het gegeven, dat 'elke traditionele cultuur ... beschouwd kan worden als een geheel van in het sacrale ingebedde gewoonten en overtuigingen, die ertoe dienen om de schaarste te voorkomen.' (1988: 49) De opkomst van de schaarste houdt volgens Achterhuis verband met ontwikkelingen binnen de religie, die hierdoor langzaam haar werkzaamheid verliest. Eerst bij Hobbes en Locke (cf. Macpherson 1962) vindt men de idee dat de begeerten

onstilbaar zijn en dat bijgevolg de schaarste permanent is. In het Engeland zoals Hobbes het aantrof, waren alle traditionele banden en instituties van religieuze aard vervaagd. Omdat er (nog) geen alternatieven voor in de plaats waren gekomen, ziet Hobbes de mensheid, `op het breukvlak tussen traditie en moderniteit, als het ware in heel haar oorspronkelijke naaktheid.' (1988: 54) Hobbes ervaart de mens als een rusteloos, geïsoleerd, afgunstig, egoïstisch wezen, dat altijd streeft naar méér macht, prestige en bezit. Omdat hij zich hierbij voortdurend vergelijkt met anderen, bij voorkeur datgene bezit wat anderen begeren, is het laatste streven ongelimiteerd en zijn de schaarste en de strijd van allen tegen allen onvermijdelijk. Het mens- en maatschappijbeeld van Hobbes kan aldus worden gezien als een empirische beschrijving van de kapitalistische maatschappij zoals deze zich in de zeventiende eeuw ontwikkelde (Macpherson 1962: 61 e.v.; Achterhuis 1988: 35-6). Zoals bekend, zag Hobbes de creatie van een op een sociaal contract gebaseerde sterke staat als de enige oplossing om chaos en burgeroorlog te voorkomen. Deze staat is er inderdaad gekomen. Een andere belangrijke reden waarom de wedijver en afgunst beheersbaar zijn gebleven, is volgens Achterhuis dat er een belofte van continue materiële vooruitgang en groei is gecreëerd. De schaarste is aldus een alternatieve religie geworden. Hij concludeert: `Het grote verschil tussen traditionele en moderne maatschappijen is .. dat de instituties in traditionele maatschappijen de schaarste probeerden uit te bannen, terwijl moderne instituties de schaarste juist oproepen en uitbreiden. Van antropologische mogelijkheid is schaarste op veel gebieden een maatschappelijke onontkoombaarheid geworden.' (1988: 62).

⁸⁴ Taylor sluit hierbij aan bij ideeën die hun oorsprong hebben in het werk van klassieke sociologen als Tocqueville, Durkheim of, recenter, Etzioni en die thans in Nederland vigeren in de discussies over onder meer sociale vernieuwing en burgerschap. `Sociale vernieuwing' had oorspronkelijk als cultuurpolitiek doel de fragmentatie en de verdeeldheid binnen de samenleving te bestrijden, opdat mensen meer in staat zouden zijn hun leven en toekomst te bepalen (cf. Zijderveld 1991: 106-7, 114). Dit is iets anders dan het voeren van een achterstandsbeleid, de wijze waarop zij bijvoorbeeld in het laatste verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid (1993: 5) wordt omschreven en dagelijks in de praktijk wordt

gebracht.

⁸⁵ “Tout le malheur des hommes vient d'une seule chose, qui est de ne savoir pas demeurer en repos dans une chambre.” (Al het ongeluk van de mensen heeft slechts één enkele oorzaak, hun onvermogen om rustig in een kamer te blijven zitten) (*Pensées*)

⁸⁶ Marcel van Dam, bijvoorbeeld, bepleit in zijn *De Opmars der Dingen* een basisinkomen ter hoogte van 50 procent van het huidige minimuminkomen (1994: 25, 167). Het minimumloon kan dan worden afgeschaft en `omdat het basisinkomen in de praktijk werkt als een loonkostensubsidie zal de arbeidsparticipatie, vooral in de vorm van deeltijdarbeid, sterk toenemen.' `Ongeschoolden worden weer concurrerend op de arbeidsmarkt.' (1994: 168) Zie voor een kritiek: Blokland 1994b.

⁸⁷ Uiteraard wil dit alles niet zeggen dat een volstrekt implausibele politieke theorie nimmer op massale publieke steun kan rekenen. Zoals bekend is deze steun ook van andere factoren afhankelijk, factoren die in dit artikel buiten beschouwing blijven. Het neoliberalisme zoals dit door tal van Amerikaanse Republikeinen en Britse Conservatieven wordt uitgedragen, is bijvoorbeeld een volstrekt inconsistente en daardoor onaannemelijke theorie: enerzijds komt men gepassioneerd op voor traditionele gezins- en gemeenschapswaarden en anderzijds bepleit men een laissez-faire economie die deze waarden bij uitstek ondermijnt. Weinigen onder de Amerikaanse en Britse kiezers blijken deze tegenstrijdigheid echter als een probleem te ervaren.

⁸⁸ Vergelijk hier Paul Kalma's pleidooi in onder meer zijn *De Illusie van de 'Democratische Staat'* (1982) voor `sociale democratie' en voor `horizontale', in plaats van `verticale coördinatie'.

⁸⁹ Naarmate de markt mondialer van karakter wordt (of met succes wordt gesuggereerd dat dit het geval is), worden ook nationale overheden meer en meer tegen elkaar uitgespeeld. Het bedrijfsleven vraagt in een dergelijk geval aan regeringen om speciale vestigingsvoorwaarden en belastingfaciliteiten. In Nederland worden overigens ook steden in toenemende mate door ondernemingen voor het blok gezet en concurreren gemeenten actief, via subsidies en andere steun, om de vestiging van bedrijven.

⁹⁰ In een tijd waarin een vermoeide, klagerige generatie veertigers steeds meer begint te praten over het einde van de politiek en het

einde van de grote verhalen, verklaart de inmiddels zeventigjarige Lindblom in een interview met Flip Vuijsje: “Mijn algemene opvatting ... is dat de democratie nog in haar kinderschoenen staat; hetzelfde geldt voor het intelligente sturen van een marktstelsel, terwijl werknemersbestuur nog niet eens aan die kinderschoenen toe is... de wereld zou er heel anders uit kunnen zien dan tot nu toe het geval is geweest, en toch merk ik dat de meesten van mijn vrienden en collega's - zelfs mensen met dezelfde politieke en ideologische visie als ik - ervan overtuigd zijn dat de mensheid nu wel zo'n beetje alle mogelijke vormen van sociale organisatie heeft verkend... Maar voor mij is nog lang niet bewezen dat we ook maar in de verste verte alle mogelijkheden hebben uitgeprobeerd.” (Lindblom 1987: 108)

⁹¹ Ik zal dit wel doen in mijn te verschijnen *Pluralisme, Democratie en Politieke Kennis: Een Rehabilitatie van de Politiek*.

⁹² Zie hiervoor bijvoorbeeld *De Weg naar Vrijheid: Een Socialistisch Perspectief* (Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid) Amsterdam, De Arbeiderspers, 1951, Deel 1.